

જૂન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૩૦૩૨

સિદ્ધાંત ગ્રંથમાળા. મણકો ૫૦ મે

ચૌદ ગુણસ્થાન

ગુણસ્થાનને લગતી જુદી જુદી અનેક
ખાખતોની વિગતો સહિત

*

જુદા જુદા ગ્રંથો-
માંથી સંગ્રહ
કરીને ચૌદ
ગુણસ્થાન
ઉપર લખેલું

વિસ્તૃત

વિવેચન

*

લેખક

નગીનદાસ ગિરધરલાલ શેઠ

યૌદ ગુણસ્થાન

જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથમાળા. મણુકો ૫૦ મે।

ચૌદ ગુણસ્થાન

ગુણસ્થાનને લગતી જુદી જુદી અનેક
બાબતોની વિગતો સહિત

*

જુદા જુદા ગ્રંથો-
માંથી સંગ્રહ
કરીને ચૌદ
ગુણસ્થાન
ઉપર લખેલું
વિસ્તૃત
વિવેચન

*

લેખક

નર્સીમદાસ બિશ્નરલાલ શેઠ

પ્રકાશક

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત સભા (૨૭૨૮૩°)ની વતી શેઠ નગીનદાસ
ગિરધરલાલ, શાંતિ સદન, ૨૫૯, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ. ૭.

પહેલી
આવૃત્તિ

જેઠ
૨૦૨૦

ગુણ સ્થાન તું જ્ઞાન
પામીને જીવ વિભાવ
દશા છોડીને સ્વભાવ
* દશા પ્રાપ્ત કર્મોમાં *
પ્રવૃત્ત થાય એ આ
પુસ્તકનું પ્રયોજન છે.

મુદ્ર
૧૯૬૨

વીર. સં.
૨૪૯૦

કિંમત રૂ. ત્રણ

મુદ્રક

સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ વતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ
'પ્રતાપ' પ્રિ. પ્રેસ, પ્રતાપ સદન, નાણાવટ, સુરત.

પ્રસ્તાવના

આપણે આપણા આત્માનો વિકાસ સાધવો હોય તો, આત્માનો પૂર્ણ વિકાસ કરવો હોય તો તે વિકાસનો ક્રમ પણ જાણવો જોઈએ. કે જેથી વિકાસમાં આગળ વધતાં ભૂલથી પડવાનો વખત આવે નહિ.

શુણ્વસ્થાન એ આત્માના વિકાસનો જ ક્રમ છે. શુણ્વસ્થાનના વર્ણનથી વિકાસ માટેના સીધા અને સાચા માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે માટે શુણ્વસ્થાનનું જ્ઞાન જરૂરી છે.

આમ તો અમારા “સમ્યક્જ્ઞાન” પુસ્તકમાં તેમજ ખીજા ઘણા પુસ્તકોમાં શુણ્વસ્થાનનું વર્ણન છે. પરંતુ અત્યારના વખતમાં વાંચકને વિશેષ વિસ્તારવાળું વર્ણન જોઈએ છે. તેથી આ પુસ્તકમાં ચૌદ શુણ્વસ્થાનોનું વર્ણન બીજી શક્ય તેટલા વિસ્તારથી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. અને સામાન્ય માણસ પણ વાંચીને સહેલ ધરી સમજી શકે અને શુણ્વસ્થાનોનું જ્ઞાન મેળવી શકે તે માટે ભાષા સાદી અને સરળ રાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

શુણ્વસ્થાનને લગતી કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો જે ગણિતાનુયોગને લગતી ગણાય અને જે સામાન્ય વાંચકને માટે ખાસ ઉપયોગી ન ગણાય તેવી બાબતો મેં છોડી દીધી છે એટલે કે આ પુસ્તકમાં તે લીધેલી નથી.

જીવના બંધ કે મોક્ષ તેના ભાવ, પરિણામ, અધ્યવસાય ઉપર આધાર રાખે છે. શુણ્વસ્થાન એ જીવના અધ્યવસાયની તરતમતાવાળી અવસ્થા છે. તેથી સૌથી પહેલાં અધ્યવસાયનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં “જીવના અધ્યવસાયો” નામનો મુનિશ્રી યશોવિજયજીનો લેખ ઉદ્ધૃત કરેલો છે.

તે પછી શ્રી રત્નશેખર સૂરિકૃત “ગુણસ્થાન કમારોહ”ના સંસ્કૃત શ્લોકો તથા તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપેલ છે અને તેમાં વિષય પ્રમાણે મથાળાં મૂકીને વાંચકને વાંચવા સમજવામાં સરળતા થાય તેમ કરેલ છે.

શ્રી રત્નશેખર સૂરિ વિક્રમની પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે શ્રીપાલચરિત્ર, ક્ષેત્રસમાસ, ગુરુગુણ છત્રીશી, ગુણસ્થાન કમારોહ વગેરે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. ગુણસ્થાન કમારોહ સંવત ૧૪૨૫ થી ૧૪૩૦ના અરસામાં બનાવેલ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કાગદ્વેષથી સિદ્ધાંતમાં-તત્ત્વોમાં કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતોમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણસ્થાન કમારોહ ગ્રંથમાં પણ એવા મતભેદ છે. ગુણસ્થાન કમારોહ ગ્રંથ સંસ્કૃત દીકા સહિત આગમોદય સમિતિ તરફથી છપાયેલ તેની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી સાગરાનંદ સૂરિએ એ ગ્રંથમાંની નીચેની બાબતો માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચેલ છે—

૧. જો કે કર્મગ્રંથ આદિ શાસ્ત્રોમાં વ્યક્ત કે અવ્યક્ત એમ બંને પ્રકારના મિથ્યાત્વને, તેમાં વિશુદ્ધ જ્ઞાનના અંશો હોવાથી, ગુણસ્થાન તરીકે ઓળખાવેલ છે પણ આ ગ્રંથમાં યોગમિદુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય આદિ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના ગ્રંથોની જેમ “વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ”ની વિવક્ષા કરીને માત્ર વ્યક્ત મિથ્યાત્વને જ ગુણસ્થાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.
૨. મિશ્રદષ્ટિમાં સદ્ધર્મ તેમ જ અસદ્ધર્મ એ બંને ઉપર એક સરખો રાગ હોય છે એમ કહેલ છે; તો પણ ક્યારેક મિથ્યાત્વની અને ક્યારેક સમ્યક્ત્વની અસ્થિતિ દેખાય તો તેમાં કશો વિરોધ ન જાણવો એમ કહ્યું છે.
૩. ચોથા ગુણસ્થાનની રચિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ કરતાં કાંઈક અધિક હોવા છતાં આ ગ્રંથમાં તેત્રીશ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. તે અધિક ભાગ અતિ અલ્પ હોવાને લીધે તેની વિવક્ષા નથી કરી

અથવા તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ એક ભવને આશ્રીને કરવામાં આવી છે એમ સમજવું.

૪. “અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં સ્વાભાવિક આત્મશુદ્ધિ હોવાને લીધે તે ગુણસ્થાનવાળાને પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયાઓથી શુદ્ધિ કરવી પડતી નથી.” એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ જોઈ પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયાઓથી પરાડ મુખ્ય રહેનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અપ્રમત્તદશા માત્ર અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી જ રહી શકે છે અને તે પછી પાછી પ્રમાદ દશા જરૂર આવે છે એટલે તેને લગતી શુદ્ધિ આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓથી જ થઈ શકે છે.

૫. ઉપશમ શ્રેણિ અને ક્ષપક શ્રેણિનો આરંભ આઠમા ગુણસ્થાનથી થાય છે એમ કહ્યું છે. એ શ્રેણિના મુખ્ય કાર્ય તરીકે ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉપશમ અને ક્ષયને આશ્રીને કહેવામાં આવ્યું છે. નહિ તો શ્રેણિનો આરંભ તો ચોથા ગુણસ્થાનથી પણ થઈ શકે છે. ઉપશમ શ્રેણિવાળો શ્રેણિથી પડે ત્યારે સાતમા ગુણસ્થાને અટકે છે એ ચરમ શરીરીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે અને એવો કર્મગ્રંથિકોનો પણ અભિપ્રાય છે.

૬. આ ગ્રંથમાં આઠમા ગુણસ્થાનમાં શુકલધ્યાનની શરૂઆત થાય છે એમ જણાવ્યું છે અને બીજા ગ્રંથોમાં સાતમે ગુણસ્થાને એનો પ્રારંભ થાય છે એમ કહેવું છે.

આ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક બાબતોમાં મતભેદ છે તે આ ગુણસ્થાન ક્રમારોહ ગ્રંથની ગુજરાતી આવૃત્તિ ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલી તેમાં પણ બતાવેલ છે.

મતભેદનું સમાધાન કેવળીના અભાવમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેથી વાંચકે કાં તો જે બાબતમાં ઝાઝા આચાર્યોના એક મત હોય તે વાત સ્વીકારવી અથવા તો પોતાની બુદ્ધિમાં યોગ્ય લાગે તે વાત સ્વીકારવી. પરંતુ તત્ત્વ તો કેવળી ગમ્ય છે એમ તો સમજી જ રાખવું.

શ્રી રત્નશેખર સૂરિના ગુણસ્થાન કમારોહ પછી ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ અને ચૌદ ગુણસ્થાનની દ્વંદ્વી વિગત આપી છે તે પછી શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રે લખેલ ગુણસ્થાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપેલ છે. એ પ્રમાણે વાંચકને ગુણસ્થાનનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી જાય તે પછી દરેક ગુણસ્થાન ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન આપેલ છે. તે ઉપરાંત બંધ, ઉદય, ઉદીગણા તથા સત્તાના યંત્રો, ૨૨ ગુણસ્થાન દ્વાર, ૧૦ ક્ષેપક દ્વાર આપેલા છે. એ પ્રમાણે ગુણસ્થાનને લગતી ઉપયોગી સર્વ બાબતો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહેલી છે. ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી આત્મસાધનાનું મુખ્ય સાધન ધ્યાન છે. ધ્યાનની સંપૂર્ણ વિગત હવે પછી બહાર પડનારા અમારા “તપ અને યોગ” નામના પુસ્તકમાં આપવામાં આવશે.

કર્મગ્રંથો તથા ગુણસ્થાન સંબંધી પ્રગટ થયેલા અન્ય પુસ્તકોમાંથી સંગ્રહ કરીને આ પુસ્તક તૈયાર કરેલ છે. તેથી તે સર્વ પુસ્તકોના લેખકોનો આભાર માનું છું.

જીવના ભાવ સમયે સમયે ફરતા રહે છે. અને ભાવ પ્રમાણે જીવનું ગુણસ્થાન કહેવાય છે. એટલે એક જ જીવનમાં પણ ઘણી વાર ગુણસ્થાન ફરતા રહે છે. માટે જીવ અશુદ્ધ ભાવ કરીને ગુણસ્થાનમાં નીચે ન ઉતરે પણ શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ ભાવો કરીને ઊંચે ચડતો જાય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે એ આ પુસ્તકનો હેતુ છે અને તે સદ્ગુણ થાય એમ ઇચ્છું છું.

શેઠ નગીનદાસ ગિરધરલાલ

અનુક્રમણિકા

			૫૪
પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમણિકા	૬
ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યા	૧૭
ચૌદ ગુણસ્થાનના નામ	૧૮
જીવના અધ્યવસાયો	૧૯
અધ્યવસાય	૧૯
ગતિનું કારણ અધ્યવસાય	૨૧
અધ્યવસાય પ્રમાણે આયુષ્યનો ભંધ	૨૨
દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો	૨૩
અધ્યવસાય અનુસાર ગતિ	૨૪
જીવનપતિ ગતિ	૨૬
વૈમાનિક જ્યોતિષી દેવગતિ	૨૭
નરકગતિ	૩૧
તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિ	૩૪
મોક્ષગતિ	૩૫
શ્રી રત્નશેખર સ્મરિત ગુણસ્થાન કમારોહ	૩૬
મંગળા ચરણ	૩૬
પહેલું ગુણસ્થાન	૩૬
બીજું ,,	૩૮

ત્રીજું	૩૮
ચોથું	૪૦
પાંચમું	૪૧
છઠ્ઠું	૪૨
સાતમું	૪૩
આઠમી બાર	૪૪
આઠમું અપૂર્વ ગુણસ્થાન	૪૪
ઉપશમ શ્રેણિ	૪૫
ક્ષપક શ્રેણિ	૪૬
પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ	૪૮
સપ્તથકત્વ સવિતકં સવિચાર ધ્યાન	૪૯
નવમું અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાન	૫૦
દશમું સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન	૫૧
બારમું ક્ષીણભોહ ગુણસ્થાન	૫૨
તેરમું સયોગી કેવળી ગુણસ્થાન	૫૩
સમુદ્ધાત	૫૫
ત્રીજું શુદ્ધ ધ્યાન	૫૬
ચૌદમું અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન	૫૮
૭૨ કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય	૫૯
૧૩ ,, ,, ,,	૬૦
આત્માની ઊર્ધ્વ ગતિ	૬૧
સિદ્ધ સ્થાન ઇષત્ પ્રાગ્ભારા	૬૨
સિદ્ધનું સ્વરૂપ	૬૨

મોક્ષનું સ્વરૂપ	૬૪
સૂક્તિ સંયત	૬૪
સિદ્ધની અવગાહના શા માટે ?		૬૫
સિધ્ધાત્મા રૂપી કે અરૂપી ? સાકાર કે નિરાકાર ?	...		૬૭
ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ	૬૮
મૌઃ ગુણસ્થાનની ઢુંકી વિગત	૭૪
ગુણસ્થાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ (શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર)	...		૮૦
ગુણસ્થાનોનું વિસ્તૃત વિવેચન		૮૫
પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન	૮૭
મિથ્યાત્વની કેશી અસર	૮૮
મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૮૯
કુદેવ, કુચુરુ, કુવર્મને માનવામાં મિથ્યાત્વ શા માટે ?...			૯૦
મિથ્યાત્વના પ્રકારો	૯૨
કેટલીક મિથ્યાત્વરૂપ માન્યતાઓ...	૯૪
મિથ્યાત્વને ગુણસ્થાન કેમ કહેવાય ?	...		૯૬
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૯૮
ખીજી સાસ્ત્રાદન ગુણસ્થાન	૧૦૪
ઉપશમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ	૧૦૭
ત્રણ કરણ માટેનું દૃષ્ટાંત	૧૧૦
કાર્મિક અને સૈદ્ધાંતિક મતભેદ	૧૧૨
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૧૧૫

ત્રીજું મિશ્ર ગુણસ્થાન	૧૧૭
બીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૧૨૦
ચોથું અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન	૧૨૩
સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિનો તફાવત	૧૨૩
અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્વરૂપ	૧૨૭
સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ	૧૨૪
નિશ્ચય અને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ	૧૩૨
સમ્યક્ત્વનાં ત્રણ પ્રકારો—ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક...	૧૩૪
ક્ષાયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત	૧૩૭
ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત	૧૩૭
સ્વભવ પરભવનું સમ્યક્ત્વ	૧૩૮
કયું સમ્યક્ત્વ કેટલી વાર પ્રાપ્ત થાય	૧૩૯
કયું સમ્યક્ત્વ કયે ગુણસ્થાને હોય છે	૧૩૯
સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ	૧૪૦
બીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૧૪૦
પાંચમું દેશવિરતી ગુણસ્થાન	૧૪૩
શ્રાવકના કેટલાક આચારો	૧૪૬
અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ	૧૪૭
બીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૧૪૮

છઠું પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન	...	૧૫૧
સંયત મુનિના પાંચ પ્રકાર	...	૧૫૫
શ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે...	...	૧૫૬
દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે...	...	૧૫૬
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	...	૧૫૮
સાતમું અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન	...	૧૬૧
બે શ્રેણી	...	૧૬૪
અપ્રમત્તનું ધ્યાન	...	૧૬૬
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	...	૧૬૭
આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન	...	૧૬૯
પાંચ કરણનું સ્વરૂપ	...	૧૭૦
અપૂર્વકરણથી થતા છ કાર્ય	...	૧૭૨
ક્ષપક અને ઉપશ્ચમક	...	૧૭૨
અધ્યવસાય સ્થાનો	...	૧૭૩
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	...	૧૭૪
નવમું અનિવૃત્તિ બાહર સંપરાય ગુણસ્થાન	...	૧૭૭
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૧૮૦
દશમું સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન...	...	૧૮૩
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	...	૧૮૪

અગીઆરમું ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાન	...	૧૮૫
ઉપશમ શ્રેણી	૧૮૭
અનંતાનુબંધીની વિસયોબના	...	૧૮૭
અનંતાનુબંધીની ઉપશમના	...	૧૮૮
દશાંન મોહનીયની ઉપશમના	...	૧૮૮
ચારિત્ર મોહનીયની ઉપશમના	...	૧૮૯
અશ્વકર્ણકરણાધ્યા	...	૧૯૦
સ્પર્ધક	...	૧૯૦
અપૂર્વસ્પર્ધક	૧૯૧
કિટ્ટીકરણાધ્યા	...	૧૯૧
કિટ્ટી	...	૧૯૧
ક્ષયોપશમ અને ઉપશમર્મા તદ્વાવત	...	૧૯૩
ભવક્ષય	...	૧૯૪
અદ્વાક્ષય	૧૯૪
ઉપશમ શ્રેણીનો કોઠો	...	૧૯૬
બીજી જાણવા જેવી હકીકતો	...	૧૯૭
બારમું ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન	...	૧૯૯
ક્ષપક શ્રેણી	૨૦૧
ક્ષપકની પાત્રતા	...	૨૦૧
બદ્ધાયુ અબદ્ધાયુ ક્ષપક	...	૨૦૧
ક્ષપક શ્રેણીનું કાર્ય	...	૨૦૩
તણુ કરણ	...	૨૦૩

ક્ષપક ત્રેણીનો કોઠો	૨૦૬
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૨૦૭
તેરમું સયોગી કેવળી ગુણસ્થાન...	૨૦૮
આયોજિકાકરણ	૨૦૯
સમુદ્ધાત	૨૧૧
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૨૧૩
ચૌદમું અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન	૨૧૬
શૈલેશીકરણ	૨૧૬
ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો	૨૧૭
યંત્રો			
બંધ યંત્ર	૨૧૯
ઉદય યંત્ર	૨૨૦
ઉદીરણા યંત્ર	૨૨૧
સત્તાયંત્ર	૨૨૨

૨૨. ગુણસ્થાન દ્વાર

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૧. નામ ૨૨૫	૮. ઉદય ૨૩૩	૧૬. જીવભેદ ૨૩૯
૨. લક્ષણ ૨૨૫	૯. ઉદીરણા ૨૩૪	૧૭. યોગ ૨૪૦
૩. સ્થિતિ ૨૨૫	૧૦. નિર્જરા ૨૩૪	૧૮. ઉપયોગ ૨૪૧
૪. ક્રિયા ૨૨૬	૧૧. ભાવ ૨૩૫	૧૯. લેખ્યા ૨૪૧
૫. સત્તા ૨૩૨	૧૨. કારણ ૨૩૫	૨૦. ચારિત્ર ૨૪૨
૬. બંધ ૨૩૩	૧૩. પરિસહ ૨૩૬	૨૧. સમ્યક્ત્વ ૨૪૨
૭. વેદન ૨૩૩	૧૪. માર્ગણા ૨૩૭	૨૨. અદ્યપ્યહુત્વ ૨૪૩
	૧૫. આત્મા ૨૩૮	

૧૦ દ્વેષક દ્વાર

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. હેતુ દ્વાર	૨૪૫	૬. સ્પર્શના દ્વાર	૨૪૮
૨. દંડક દ્વાર	૨૪૬	૭. તીર્થંકર ગોત્રદ્વાર	૨૪૮
૩. જીવયોનિદ્વાર	૨૪૭	૮. શાશ્વત દ્વાર	૨૪૯
૪. અંતર દ્વાર	૨૪૭	૯. સંઘયણુ દ્વાર	૨૪૯
૫. ધ્યાન દ્વાર	૨૪૮	૧૦. સંહરણુ દ્વાર	૨૪૯

ॐ

સમ્યક્ દર્શન
સમ્યક્ જ્ઞાન
સમ્યક્ ચારિત્ર

એ રત્નત્રય આત્માના નિજગુણ છે
તેમાં તારતમ્યતાવાળી અથવા
ન્યૂનાધિકતાવાળી અવસ્થાઓને
અથવા

મનના ભાવો, પરિણામોની
તરતમતાવાળી અવસ્થાઓને

ગુણસ્થાન

કહે છે.

ૐ

ચૈદ ગુણુસ્થાનના નામ

- (૧) મિથ્યાત્વ.
- (૨) સાસ્વાદન.
- (૩) મિશ્ર
- (૪) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ
- (૫) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ
- (૬) પ્રમત્ત સંયત.
- (૭) અપ્રમત્ત સંયત
- (૮) અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિબાહર
- (૯) અનિવૃત્તિબાહર
- (૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય
- (૧૧) ઉપશાંત મોહ
- (૧૨) ક્ષીણ મોહ
- (૧૩) સયોગી કેવળી
- (૧૪) અયોગી કેવળી

જીવના અધ્યવસાયો

લેખક

મુનિ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ

*

નોંધ—જીવના જન્મ કે મોક્ષ તેના ભાવ, પરિણામ અથવા અધ્યવસાય ઉપર આધાર રાખે છે. ગુણુરથાન એ જીવના અધ્યવસાયની તરતમતાવાળી વ્યવસ્થા છે. તેથી સૌથી પહેલાં અધ્યવસાયનું સ્વરૂપ સમજવા માટે મુનિશ્રી યશોવિજયજીનો આ લેખ અહીં ઉદ્ધૃત કરેલ છે.

—ન. ગિ. શેઠ

*

જીવને જુદી જુદી ગતિમાં ઉત્પન્ન થવામાં, જન્મન્ય. મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઋદ્ધિની લિન્ન લિન્ન ગતિની વૈભવ-સંપત્તિ થવામાં, અદ્ય આયુષ્ય, દીર્ઘ આયુષ્યની તરતમતામાં વગેરે વસ્તુનો વિષયસિ થવામાં જીવના માનસિક ભાવ. પરિણામ અથવા અધ્યવસાયો જ કારણભૂત છે.

અધ્યવસાય

અધ્યવસાય એટલે માનસિક પરિણામ-આપાર વિશેષ.

સામાન્ય રીતે માનસિક વિચાર એ અધ્યવસાયરૂપ વસ્તુ છે. આ માનસિક પરિણામ (વિચાર) એ વિભાગમાં વિભક્ત થાય છે.—(૧) શુદ્ધ, શુભ અને (૨) અશુદ્ધ, અશુભ. આ બંને પ્રકારના પરિણામને

ઉત્પન્ન થવામાં પ્રથમ તો જીવની ઇષ્ટ અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યેના સંયોગ વિયોગ આધાર રાખે છે.

ઇષ્ટ સંયોગ—જ્યારે જીવને જડ અથવા ચેતન આદિ ઇષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે અત્યંત પ્રમુદિત થાય છે. આનંદના ગર્વમાં વધતો મને મચાવે છે અને દરેક પ્રકારે મનને આનંદ ક્રીડાથી મનાવતો તીવ્ર તીવ્રતર અને તીવ્રતમ જાતિની રાગ મોહની દશામાં તે તે વસ્તુ દ્રવ્ય ઉપર સચોટ રીતે મનને જોડે છે અને જોડ્યા બાદ તે તે વસ્તુની ઉપર પ્રાપ્તિ, સંરક્ષણ અને ઉપભોગમાં મનને એકલય (એકતાર) કરી દીએ છે અને એ વસ્તુની ઇષ્ટ વિચારણામાં વધે જ જાય છે.

આ રાગ અને મોહની વિચારણામાં પુનઃ બે વિભાગો પડી જાય છે. (૧) એક પ્રશસ્ત વિભાગ અને (૨) બીજો અપ્રશસ્ત વિભાગ. શુદ્ધ દેવત્વ, શુદ્ધ ગુરુ તત્ત્વ, શુદ્ધ ધર્મ તત્ત્વને અંગે કરાતો રાગ-મોહને પ્રશસ્ત અને તેથી વિપરીત જાતિનો કુદેવ, કુધર્માદિક તથા અર્થ-કામને અંગે કરાતો, ઉત્પન્ન થતો રાગમોહ તે અપ્રશસ્ત કહેવાય છે.

પ્રશસ્ત રાગ ને શુદ્ધ છે અને શુદ્ધ રાગ થતાં, જીવ તેના સેવનથી થતા પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ અધ્યવસાયો આશ્રયી શુભ કર્મોપાર્જન કરે છે. એ પ્રશસ્ત રાગ મોહ પણ તથાવિધ શુભ કર્મ દ્વારા જીવને દેવ આદિક શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ત્યારે અપ્રશસ્ત રાગ એ અશુદ્ધ રાગ છે અને એમાં રત થએલો જીવ તથાવિધ અશુભ કર્મ દ્વારા અશુભ કર્મોપાર્જન કરી નરક આદિ કુગતિમાં રખડે છે.

અનિષ્ટ સંયોગ

જીવને જ્યારે અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવને તે પ્રત્યે અરુચિ-આવેશ આવે છે, ક્રોધમાં આવી જાય છે, દ્વેષબુદ્ધિ પેદા થાય છે, એ દ્વેષને મન કેળવતું જાય છે અને એ વિચારો હૃદયમાં ધર કરી જીવને કલ્પાંત કરાવે છે, અનેક દુષ્ટ વિચારોની શ્રેણી (કષાયની

અશુભ પરિણતિ)માં ચડતો ચડતો જીવ તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ ક્રાંતિએ પહોંચે છે. એથી તે અવિચારો, કુવિચારો અને અકૃત્યો પણ કરે છે અને આત્માની સાચી અધ્યાત્મ માત્રાને ઝેરરૂપ બનાવી અનેક પ્રકારે કલ્થનાને આપનાર તે દ્વેષ થઇ પડે છે.

આ અનિષ્ટ-દ્વેષ-કષાયની વિચારણામાં પુનઃ એ વિભાગ પડે છે—(૧) પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મ આદિ શુભ કાર્યને અંગે કરવો પડતો કષાય તે પ્રશસ્ત છે અને તે અદ્ય કર્મબંધના કારણરૂપ અને શુભ ફળને પણ આપનારો છે. ત્યારે તેથી વિપરીત રીતે અપ્રશસ્ત કષાય વિપરીત ફળ આપનારો મમજવો.

ગતિનું કારણ અધ્યવસાય

આ પ્રમાણે ઈષ્ટ અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ અને વિયોગથી શુભાશુભ રાગ અથવા દ્વેષ થવા દ્વારા ઉત્પન્ન થતા અધ્યવસાયથી જીવોને ગતિ આદિક નામકર્મોમાં તરતમતા પડે છે. અશુભ અધ્યવસાય નરક આદિ ગતિના કારણરૂપ અને શુભ અધ્યવસાય દેવગતિના કારણરૂપ છે. જીવનું સર્વ બંધારણ ચક્ર મન-અધ્યવસાય ઉપર જ છે. માટે જ મનઃ એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ મનુષ્યોનું મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે એ આપ્ત પુરુષોનો સિદ્ધાંત જગજાહેર છે.

(દેવગતિને યોગ્ય આવેલ અધ્યવસાયો અતિ વિશુદ્ધતર, વિશુદ્ધતમ દશામાં વૃદ્ધિ પામતા જાય તો જીવને ચારેય ગતિની ભ્રમણાને દૂર કરી મુક્તિની લયમાં પહોંચતાં વિલંબ થતો નથી.)

આ પ્રમાણે દેવાયુષ્ય કર્મબંધ યોગ્ય અધ્યવસાય વડે પર્યાપ્તાઓના પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય તથા તિર્યંચ જ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સિવાયના પંચેન્દ્રિય જીવોનો દેવ-નારક માટે નિષેધ સ્વયં સમજી લેવો. કારણ કે નારકોને તથાવિધ ભવપ્રત્યયિક ક્ષેત્રપ્રભાવે દેવગતિ યોગ્ય અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત થતા નથી એટલે તેઓનું દેવગતિમાં ગમન ક્યાંથી જ હોય ? વળી નારકો મરીને અનંતર નારકી થઈ શકતા જ નથી. કારણ

ભવ સ્વભાવે તે પુનઃ તુરંત જ તે સ્થાને ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય અધ્યવસાયોને પામી શકતા નથી.

તે જ પ્રમાણે દેવોને નરક ગતિ યોગ્ય અધ્યવસાયો મળતા નથી. તેથી તેઓ સીધા નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ અનંતર મરીને ભવ સ્વભાવે દેવો દેવ પણ પણ થતા નથી. પરંતુ વચમાં મનુષ્ય કે તિર્યંચનો એક ભવ કરી પછી યથાયોગ્ય સ્થાને ઉત્પન્ન થવું હોય તો થઈ શકે છે.

અધ્યવસાય પ્રમાણે આયુષ્યનો બંધ

કોઈ પણ જીવનું આગામી ગતિ સ્થાનનું નિર્માણ પરભવના આયુષ્યના બંધકાળે ઉત્પન્ન થતી શુભાશુભ ભાવના, અધ્યવસાય ઉપર આધાર રાખે છે.

પરભવના આયુષ્ય માટેના બંધના મુખ્યત્વે ચાર કાળ (પ્રસંગ) આવે છે. પ્રથમ સોપકથી જીવવું જોટલું આયુષ્ય હોય તેના ત્રીજા ભાગે, નવમા ભાગે, સત્તાવીશમા ભાગે અને છેવટે તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવામાં અંતમુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે. એટલે ત્રીજા ભાગે જીવે પરભવના આયુષ્યનો બંધ ન કર્યો હોય તો નવમે કરે. ત્યાં ન કર્યો હોય તો સત્તાવીશમે કરે. ત્યાં પણ ન કર્યો હોય તો છેવટે અંતમુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે તો પરભવના આયુષ્યનો બંધ કરવો જ જોઈએ.

એ આયુષ્ય બંધના કાળ પ્રસંગે જીવના જેવા પ્રકારના શુભાશુભ અધ્યવસાય હોય તે અનુસાર શુભાશુભ ગતિનો બંધ પડે છે. શુભ અધ્યવસાય શુભ ગતિ આપે છે અને અશુભ અધ્યવસાય અશુભ ગતિ આપે છે. તે ગતિમાં પણ ઉચ્ચ-નીચ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અધ્યવસાયની જોટલી જોટલી વિશુદ્ધિ હોય તે તે ઉપર આધાર રાખે છે.

પછી બન્ને તે જીવોએ દારુણ ક્રત્યાદિ પાપાચરણો સેવ્યા હોય પરંતુ આયુષ્યના બંધકાળે પૂર્વ પુણ્યથી તથાવિધ શુભ આલંબનથી

પૂર્વકૃત પાપનો ખેદ આલોચના ગ્રહણ ઇત્યાદિ કર્યું હોય અને શુભ અધ્યવસાયો ચાલતા હોય તો જીવ ચિહ્નાતીપુત્ર, દંડપ્રહારી, તામીલ તામસ આદિની જેમ શુભ અધ્યવસાયને પામી સમકિત રપશી શુભગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જો જીવે આયુષ્યના ચાર ભાગો પૈકી કોઈ પણ ભાગે શુભગતિ અને શુભ આયુષ્યનો બંધ કર્યો હોય અને એ બંધ કર્યા પૂર્વે કે અનંતર અશુભ આચરણાઓ થઈ હોય તો પણ શુભગતિના આયુષ્યનો બંધ કર્યો હોવાથી તેને શુભ સ્થાને જવાનું હોવાથી, પૂર્વના સંસ્કારોથી શુભ ભાવના આવી જાય છે.

પણ જો આયુષ્યનો બંધ અશુભ ગતિનો કર્યો હોય અને બંધકાળ પૂર્વે કે અનંતર શુભ કાર્યો કર્યા હોય તો પણ અશુભ સ્થાનમાં જવાનું હોવાથી અશુભ અધ્યવસાયો પ્રાયઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દુઃકામાં જીવની જેવી આરાધના તેવી તેની માનસિક વિશુદ્ધિ સુવાસનાથી વાસિત બને છે. અશુભ આરાધના હોય તો અશુભ વાસનાવાળો બને છે.

દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો

અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો સર્વે નિયમથી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પણ નિજઆયુષ્ય સમાન અથવા તો હીન સ્થિતિપણે ઇશાનાન્ત કલ્પ સુધી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અસંખ્યાત વર્ષના દીર્ઘાયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો તે યુગલિકો જ હોય છે અને તેઓ દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ નરક આદિ શેષ ત્રણે ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. વળી ગતિમાં પણ તેઓની પોતાની યુગલિક અવસ્થામાં જોટલી આયુષ્ય સ્થિતિ હોય તે તુલ્ય સ્થિતિ-આયુષ્યવાળા દેવપણે (તેવે સ્થાને) ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેઓની વધારેમાં વધારે ગતિ ઇશ્વાન દેવલોક સુધી જ હોય છે. કારણ કે નિજ આયુષ્ય પ્રમાણને અનુકુળ સ્થિતિ વધારેમાં વધારે

ઈશાન કદપ સુધી હોય છે, અને આગળના કદપોમાં જઘન્યથી પણ સાગરોપમની સ્થિતિઓ શરૂ થાય છે. ત્યારે યુગલિકો તે ઉત્કૃષ્ટથી પણ ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા છે.

અને તેથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા ખેચર તિર્યંચ પંચેદ્રિયો અને અંતર્દર્શિ વર્તી (દાઢાઓ ઉપર વસતા) યુગલિક તિર્યંચ તથા મનુષ્યો તે ભુવનપતિ અને વ્યંતર એ બે નિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જ્યોતિષી કે સૌધર્મ-ઈશાને નહિ. કારણ કે જ્યોતિષીમાં તે જઘન્યથી પણ જઘન્ય સ્થિતિ પદ્યોપમના આઠમા ભાગની અને વૈમાનિકમાં સૌધર્મે પદ્યોપમની કહી છે. ત્યારે ઉક્ત યુગલિક જીવોની સ્થિતિ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. તેથી તેને તુલ્ય અથવા હીન સ્થિતિપણું ત્યાં મળી શકતું નથી.

હવે શેષ એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા યુગલિકો (તે હૈમવત ઐરણ્યવત ક્ષેત્રના), બે પદ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે હરિવર્ષ-રમ્યક્ષેત્રના), ત્રણ પદ્યોપમ આયુષ્યવાળા (તે દેવકુર ઉત્તર કુરક્ષેત્રના તથા સુષમ સુષમ આદિ આરામાં યથાયોગ્ય અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા ભરત ઐરવત ક્ષેત્રવર્તી યુગલિક મનુષ્ય તિર્યંચો) ભવનપતિથી માંડી યથાસંભવ ઈશાનકદપ સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ કે નિજયુષ્ય તુલ્ય સ્થિતિ સ્થાન ત્યાં સુધી છે. તેથી ઉપરના કદપે સર્વથા નિષેધ સમજી લેવો.

એ પ્રમાણે સમૂચ્છિત તિર્યંચો ભવનપતિ તથા વ્યંતરને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યોતિષકાદિ (સૌધર્મ, ઈશાન) નિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. કારણ કે તેઓનું ઉપજવું પદ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગે આયુષ્યવાળા દેવોમાં હોય છે.

અધ્યવસાય અનુસાર ગતિ

અસુરકુમારાદિ ગતિ

બાળ તપ અજ્ઞાનપણે કરાતો હોવાથી તે શૂન્ય ગણાય છે. બાળ તપ જિનેશ્વર ભગવાનના માર્ગથી વિપરીત, તત્વાતત્ત્વ, પેષાપેષ

લક્ષ્યામલ્કયના ભાન રહિત કરાય છે. એ મિથ્યા તપ કહેવાય છે. કારણ કે તે તપ સમ્યક્ત્વ (સાચા શ્રદ્ધાન) રહિત હોય છે. એ તપથી આત્મા કદાચ સામાન્ય લાભ ભક્ષે મેળવી જાય પણ અંતે આત્માને કાનિકારક હોવાથી નિષ્ફળ છે.

જે તપમાં નથી હોતું ઇન્દ્રિયદમન, નથી હોતું ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ વિષયોનો ત્યાગ, નથી હોતો અધ્યાત્મ, નથી હોતી સકામ નિર્જરા, જીવદુઃ પુષ્ટિકારી અન્ન લેવું, ઇન્દ્રિયને સ્વેચ્છાએ પોષવી, વિષય વાસનાઓનું વધુ સેવન, હિંસામય પ્રવૃત્તિવાળા એવા પંચાગ્નિ આદિ તપો એ બાળતપ છે. તથાપિ તેના ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર બાહ્યદષ્ટિએ કિંચિત્ આત્મ દમનને કરનારા તપરૂપ અનુષ્ઠાન હોવાથી સામાન્ય લાભને મળતાં તેઓ દ્વીપાયન ઋષિની જેમ અસુરક્રુમાર આદિ ભવનપતિ નિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

માટે જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ જૈનધર્મના તપને સમજીને કલ્યાણના અભિલાષી આત્માએ તેનો જ આદર કરવો.

ઉત્કટ રોષને ધારણ કરતો તપ કરે તેને પણ અસુરગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ એક પ્રાણી સ્વશાસ્ત્રાનુસાર પણ તપને—ધર્માનુષ્ઠાનને કરતો હોય, અહિંસક અસત્યનો ત્યાગી, સ્ત્રીસંગ રહિત, નિષ્પરિગ્રહી હોય, સદ્ગુણી હોય, કષાયવર્તતા ન હોય. માયાળુ, શાંત સ્વાભાવી હોય તો જીવ શુભ પુણ્યદ્વારા ઉત્પન્ન થતા ઉત્તમ અધ્યવસાયો દ્વારા વૈમાનિક નિકાયગત દેવના આયુષ્યનો બંધ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તેથીએ વધુ વિશુદ્ધતર, વિશુદ્ધતમ દશામાં દાખલ થતો મેક્ષ લક્ષ્મીનો મહેમાન પણ થઈ શકે છે.

પરંતુ તથાવિધ કર્મ વિચિત્રતાથી તે તે ધર્માનુષ્ઠાન તપ આદિક કરતાં એક કષાયની પરિણતિ એવી વર્તતી હોય કે નિમિત્ત મળે કે ન મળે તો પણ જ્યાં ત્યાં ક્રોધ, ગુસ્સો, આવેશ કરતો હોય, ધર્મસ્થાનોમાં

પણ ટંટા તોફાન કરતો હોય, ન કરવાના કાર્યો કરતો હોય એવા રોષ કરવાના મલિન પ્રસંગે જો આયુષ્યનો અંધ પડી જાય તો પણ અશુભ સદ્ગુણ—ધર્મના સેવનથી અસુરક્રુમાર આદિ ભવનપતિમાં ઉપજે છે. જો રોષ વૃત્તિ રહિત ધર્માનુષ્ઠાન આચરતા હોય તો પ્રાણી તેથી અધિક સદ્ગતિ મેળવે છે. માટે રોષ વૃત્તિને દૂર કરવી જરૂરી છે.

કાર્મ પ્રાણી પૂર્વે અંધાયેલા નિખિડ ચીકણા કર્મને પણ તપોનુષ્ઠાન દ્વારા ગાળી નાખે છે. એ તપ કરતાં અહંકાર આવી જાય કે મારા જેવો તપ કરનાર, સહન કરનાર બલિષ્ઠ છે કોણ ? ઈત્યાદિ અહંકારના મદમાં વર્તતાં પરભવના આયુષ્યનો અંધ પાડે તો ભવનપતિમાં ઉપજે છે. ત્યાં ઊંચનીચપણું ભાવવાની વિશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. માટે પ્રાણીઓએ ઉત્તમ ગતિ મેળવવા અહંકાર વૃત્તિ રહિત તપ આદરવો.

વૈરવડે પ્રતિઅધ્ધ, વૈરમાં આસક્ત થયેલ જીવ મહાન તપ ધર્મને સેવનો હોય, મહાન ઋષિ ત્યાગી હોય પરંતુ જો વૈરીતું વેર વાળવામાં આસક્ત હોય અને પરભવના આયુષ્યનો અંધ કરે તો મલિન ભાવનાના યોગે ભવનપતિમાં ઉપજે છે. કારણ કે વેર વાળવું એ ખરાબ ચીજ છે. એથી મન હમેશા મલિન રહે છે. વેર વાળી શકે કે ન વાળી શકે તો પણ તે અશુભ ભાવનાના યોગે ઉક્ત ગતિ મેળવે છે. તે ગતિમાં પણ વૈરી પ્રત્યે વેર વાળવાની વાસના જાગે છે અને તેઓ અનેક કદર્થનાને પામે છે અને ફરીથી કર્મઅંધ કરીને, ત્યાંથી ચ્યવીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. માટે પ્રાણીએ વૈરાસક્તપણું તજવું.

એ પ્રમાણે ઉક્ત અનિષ્ટ ભાવનાઓના યોગે પ્રાણી પોતાની ઉત્તમ આરાધનાને દોષરૂપ બનાવી ઉત્પન્ન થતા જન્મન્ય પ્રકારના અધ્યવસાય દ્વારા અસુરોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે.

ભવનપતિ ગતિ

ક્ષુધા તૃષ્ણા આદિ દુઃખોથી કંટાળીને દોરડાથી કાંસો ખાવો, વિષમક્ષણ કરવું, પાણીમાં પડી ડુબી જવું, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી બળી

મરવું, મિરિ શિખરથી પડતું મેલવું વગેરે આચરણાઓ સ્વયં પાપરૂપ છે. અને તેનું ફળ નરક આદિ કુગતિ હોઈ શકે. પરંતુ આયુષ્ય ખંધ કર્યા પૂર્વે આવા આચરણો કરતાં સ્વભાવથી શુભ નિમિત્તદ્વારા શુભ ભાવના આવી જાય તો જીવ અનિષ્ટ કાર્ય કરવા છતાં પણ શુભભાવના યોગે શૂલપાણી ચક્ષુ વગેરેની માફક વ્યંતરની શુભમતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

દારડા વડે પ્રાણનો ઘાત કરવો, કોઈપણ પ્રકારના આંતરિક કે બાહ્ય દુઃખથી કંટાળી ફાંસો ખાઈને મરવાના દાખલા વર્તમાનમાં દુઃખ કલેશથી કંટાળેલા માનવોમાં વધુ જોવાય છે.

કોઈ પણ આકૃત કે દુઃખના કારણે વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય પરંતુ પુનઃ શુભ ભાવનાના યોગે વ્યંતરમાં જાય છે. આવા પ્રસંગો મોટે ભાગે લક્ષ્મીવર્તોને ત્યાં જાય છે.

જાણતાં કે અજાણતાં જળમાં કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મરતાં શુભ ભાવના પામતો જીવ કુમારનંદીની પેટે વ્યંતરમાં ઉપજે છે. આવા દુઃખસા મધ્યમ વર્ગમાં વધુ મળી આવે છે.

હુધા અથવા તૃપાના દુઃખથી પીડાતો જીવ પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કાળે શુભ ભાવનાના યોગે મરે તો વ્યંતર થાય છે. આવા દીન વર્ગમાં વધુ હોય છે.

કોઈ મહાન દુઃખથી પીડાતો સાહસિક જીવ દુઃખથી કંટાળેલ હોવાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું મૂકે તે મરતાં શુભ ભાવનાના યોગે વ્યંતર થાય છે.

શુભ ભાવનાના અભાવે તો સ્વ સ્વ અધ્યવસાય અનુસાર તે તે કુગતિમાં ઉપજે છે.

જ્યોતિષી વૈમાનિક દેવ ગતિ

વનમાં રહી ભોંયની અંદર ઉપજનારા બટાટા, શકરીઆ, સૂંણ, કંદ, ગાજર આદિ કંદમૂળનું ભક્ષણ કરનારા તાપસો મરીને ભુવનપતિથી માંડી જ્યોતિષી સુધીમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

આ તાપસો અને આગળ કહેવાશે તે જીવો તપશ્ચર્યા આદિક ધર્મને પાપ કર્મરહિત સેવે તો તેઓ તેથી યે આગળ ઉપજી શકે છે પરંતુ તેઓ અજ્ઞાની હોવાથી તપધર્મ કરતાં પણ પાપ સેવન તો કરે છે જ. તેઓ એક તપસ્યારૂપ કાયકલેશ બાહ્ય કષ્ટ સહન કરવાથી થોડોક લાભ પ્રાપ્ત થતાં તેના ક્ષણરૂપે જ્યોતિષી નિકાયમાં ઉપજી શકે છે.

સ્વધર્મ નિયમ અનુસાર ચાર પાંચ એકઠા ધર્મને બિક્ષાટન કરે, ચરે તે ચરક અને કપાલિમતના સંતો તે પરિણાજક. તે બન્ને બ્રહ્મલોક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેમનો જઘન્ય ઉપપાત વ્યંતરમાં હોય છે. (મતાંતરે ભવનપતિમાં કહ્યો છે).

પર્યાપ્તા ગર્ભ જ તિર્યંચ પંચેદ્રિયો સહસ્રાર સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ કથન સંબલકંબલની માફક જે તિર્યંચો કોઈ નિમિત્તથી કે જાતિ રમરણ જ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિને પામ્યા હોય તેઓ મારે સમજવું. ઉપરોક્ત જીવો કરતાં આ તિર્યંચો હોવા છતાં પણ વધુ લાભ મેળવે તેમાં કારણ, સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિની પ્રાપ્તિ એ એક જ કારણ છે. ઉપરોક્ત જીવો ધર્મ-ત્યાગ-તપ અમુક પ્રકારે કરે પરંતુ તે સર્વ અજ્ઞાનપણે અને જિનેશ્વરના માર્ગથી વિપરીતપણે થતું હોવાથી ધૂળ ઉપર લીંપણની જેમ નિષ્ફળ થાય છે.

દેશ વિરતિવંત શ્રાવક શુભ ભાવનાના યોગે મરે તે મરીને ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુત દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થાય. તિર્યંચની દેશ વિરતિથી શ્રાવકની દેશવિરતિ મનુષ્યભવને અંગે વધુ નિર્મળ, ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાપ્ત કરી શકતો હોવાથી દેશવિરતિ શ્રાવક તે ગતિના લાભને વધુ મેળવે છે.

કોઈ જીવ જિનેશ્વર ભગવંતની અથવા કોઈ પ્રાણાવિક લાંબધારી યતિની ઋદ્ધિસિદ્ધિ, દેવદાનવથી, માનવથી થતો સત્કાર પૂજાદિને જોધને તે પોતાના મનમાં વિચાર કરે કે હું પણ જે આવું યતિપણું લઉં તો મારો પણ પૂજાસત્કાર થશે. એમ કેવળ ઐહિક સુખની ઇચ્છાથી (નહિ કે મુક્તિની ઇચ્છાથી) કંચન કામિનીના ત્યાગી એવા ને

યતિની જેમ આ પણ યતિપણું ધારણ કરે એટલું જ નહિ પણ એવા પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટ સંયમ પાળે કે માખીની પાંખને પણ કિલામના થવા ન દીએ. એવી જીવ રક્ષા આદિ ક્રિયાઓ કરે. જે કે તે સંયમની સાચી શ્રદ્ધા રહિત હોય છે તો પણ બાહ્ય દશવિધ ચક્રવાલ સમાચારીની ક્રિયાનું ઉત્કૃષ્ટપણે યથાર્થ આરાધન કરતો કેવળ તે ક્રિયાના બળે જ ઉત્કૃષ્ટથી નવ ગ્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

એ પ્રમાણે લિંગ સાધુનું હોય પણ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તે ઉત્કૃષ્ટથી નવ ગ્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી સર્વજ્ઞ અરિહંત દેવે પ્રરૂપેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આદિ નવ તત્ત્વોને જે સદહે નહિ, માને નહિ અથવા તેઓએ પ્રરૂપેલા અને ગણધરોએ ગુંથેલા સૂત્રો-અર્થો એ બધાને સાચા માને પરંતુ પોતાની બુદ્ધિમાં કોઈ એક પદ ન રુચે અને તેથી અરિહંત દેવના વચનમાં વિકળ થાય, મુંઝાય, શંકિત બને, આ વસ્તુ ભગવાને ખોટી કહી છે એવી એવી અનેક પ્રકારની શંકાઓ જાગે અને દ્વાદશાંગીના એક જ પદની અસદ્દહણા કરે તો તેવાઓને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે.

કારણ કે તેને હજી સમ્યગ્ દષ્ટિ ખીલી નથી અને એથી જ શ્રી સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર દેવોના કહેલા વચનોમાં એક પદની શંકા થતાં આત્મા તેમના કેવળ જ્ઞાનનો પ્રત્યનિક બને છે અને તેથી તે જીવે અનંતા તીર્થંકરોની આશાતના કરી કહેવાય છે. કારણ કે અનંતા તીર્થંકરોની અર્થરૂપે પ્રરૂપણા સમાન હોય છે અને પ્રાણીઓએ પોતાની સ્વરૂપ બુદ્ધિમાં કોઈ વસ્તુ એકદમ ન બેસવા માત્રથી શંકિત બની અસત્ય સ્વરૂપે માની લેવી એ અનંતા સંસારને વધારનારી વિચારણા છે અને જ્ઞાનીની મહાન આશાતના કરવા બરાબર છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન કોઈ અગાધ અને અજળ છે. માટે તેના ઉપર સચોટ શ્રદ્ધા રાખવી. જં જિજ્ઞેહિ પવેદ્યં તમેવ નિસ્સંકં સચ્ચં.

છદ્મસ્ય સંયમી ચૌદ પૂર્વધરો તેમજ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં રત

બનેલા મુનિઓ મૃત્યુ પામે તો ઉત્કૃષ્ટથી ત્રિલોક તિલક સમાન ઉત્તમ સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ચૌદ પૂર્વધરોનો જઘન્ય ઉપપાત લાંતક સુધી હોય છે. તેની નીચે તો નહિ જ.

જેઓ ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરી શક્યા નથી પણ જઘન્યપણે ચારિત્રનું આરાધન કરેલું હોય એવા યતિઓ જઘન્યથી સૌધર્મ કલ્પે છેવટ મેથી નવ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

એ પ્રમાણે જઘન્ય શ્રાવકપણું પાળનાર શ્રાવક પણ છેવટે સૌધર્મે પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સાધુ શ્રાવક સ્વ-આચારમાં નિરત હોવા જોઈએ. સ્વ-આચારથી તદ્દન બ્રષ્ટ હોય, કેવળ પૂજવાની ખાતર વેષ પહેરતો હોય અને શાસનનો ઉડાહ કરનારો હોય તેવાઓની ગતિ તો તેઓના કર્માનુસાર સમજી લેવી.

જેનો રાગ વીતી ગયો છે, નાશ પામ્યો છે તે વીતરાગ કહેવાય. આપણામાં આત્માના ૧૪ ગુણુસ્થાનને છે અને તે ક્રમશઃ ઉત્તમ ઉત્તમ કોટિના છે. અત્યારે આ કાળે તો વધુમાં વધુ સાત ગુણુસ્થાનોની વિશુદ્ધિ આત્મા મેળવી શકે. તેથી વધુ આગળ વધવા આ કાળમાં કાળ સ્વભાવથી સંયોગો પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ જ્યારે તે તે કાળે વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરનારી વ્યક્તિ સાતમા ગુણુ ઠાણાથી આગળ ક્ષપક શ્રેણી દ્વારા વધતી જાય છે ત્યારે રાગનો દશમા ગુણુ ઠાણાના અંતે નાશ કરે છે અને એનો નાશ થયે ક્રોધ માન સ્વરૂપ દ્વેષનો તો નાશ થઈ ગયેલો જ હોય છે. એ પ્રમાણે બારમા ગુણુસ્થાનકે તેઓ વીતરાગપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે તેઓને કોઈના પણ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરવાપણું હોતું જ નથી. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર બન્ને દુર્ધર સરદારોનો નાશ કર્યો છે. તેથી તેરમે ગુણુસ્થાને આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે. અને એ

રાગ જવા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ તે વીતરાગ મહાત્મા પુરુષના પ્રશમસુખ આગળ આ લોકનું કામસુખ કે દેવગત સુખ અનંતમા ભાગે પણ નથી.

અશુભ કર્મ કરનારી એટલે ચાંડાલ જેવું કાર્ય કરનારી દેવ જાતિને કિલ્લિવિષિક દેવ કહે છે. સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકના અધોભાગે ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્લિવિષિક દેવો વસે છે. ત્રીજા સનતકુમારના અધો ભાગે ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અને લાંતક દૃષ્ટના અધો-ભાગે તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા કિલ્લિવિષિકો વસે છે, આ દેવોના આ ત્રણ જ ઉત્પત્તિ સ્થાનો છે, તે અરિહંત ભગવંતની આશાતનાથી જમાલીની જેમ પૂર્વભવમાં દેવગુરુ ધર્મની નિંદા કરવાથી ધર્મના કાર્યો દેખી બળતરા કરે તે દ્વારા થતા અશુભ કર્મના હૃદયથી દેવલોકે નીચ કાર્યો કરનારા કિલ્લિવિષયા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીંઆ તે તે કદપના અધો સ્થાનકે કિલ્લિવિષયા છે. લાંતકથી ઉપર આ કિલ્લિવિષયોનું ઉપજવું નથી ફક્ત અચ્યુતાંત સુધી બીજા આભિયોગિક (દાસ યોગ્ય કાર્ય બળવનારા) અને બીજા સામાનિક આદિ પ્રકીર્ણક દેવોનું ઉપજવું હોય છે. તેથી આગળ તેઓની પણ ઉત્પત્તિ નથી. કારણકે ઐવેયક તથા અનુત્તર દેવોનું અદર્મીદ્રપણ હોવાથી તેમને તેઓની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

નરક ગતિ

પૂર્વભવમાં કરેલા અનેક દુષ્ટ પાપાયરણોથી ધૈર હિંસા, જુહું, ચોરી, પરદારાગમન, લક્ષ્મી ઉપરની અત્યંત મૂર્છાથી અનેક પ્રાણીઓના ઘાત કરવાથી તે તે આત્માઓ તથાવિધ નરકગતિ યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેવા કે—

મિથ્યાત્વી—જિનેશ્વરના શાસ્ત્રથી વિપરીત શ્રદ્ધાવાળો, જિનશાસનનો તિરસ્કાર કરનારો, અનેક પ્રકારે જિનેશ્વરના માર્ગનો તથા પ્રભુમાર્ગના પાલકોનો હિંસા આદિ કરનારો તે ગોશાલા આદિક પ્રમુખ.

મહારંભી—મહાપાપના આરંભ સમારંભ કરનારો, અને જીવેની હાનિ જેમાં રહેલી હોય એવા દુષ્ટ લયંકર કાર્યોને આરંભનાર, તે કાલસૌરિક આદિ ચંડાલ જેવા છે.

મહાપરિગ્રહી—મહાન ધન, કંચન, સ્ત્રી આદિકના મોટા પરિગ્રહને રાખનારા. મમ્મણુ શેક, વાસુદેવ આદિ મંડલિક રાગ, સ્ત્રભૂમ, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી આદિક સમજી લેવા.

તીવ્ર ક્રોધી—તીવ્ર મહાન ક્રોધ કરનારા, વાતવાતમાં લડતા હોય તેવા અત્યંત ક્રોધી પુરુષો તથા વાધ, સર્પ આદિક જંતુઓ.

નિઃશીલ—શિયળ, ચારિત્ર, બ્રહ્મચર્ય આદિકથી રહિત, પરસ્ત્રી લંપટ હોય, અનેક પરનારીઓના મહાહિતકારી શિયળને લૂંટનારા હોય તે. વેશ્યા તથા તેને ત્યાં ગમન કરનારા પુરુષ આદિ પ્રમુખ.

પાપરુચિ—પાપની જ રુચિવાળા હોય, પુણ્યના કાર્યમાં જેનો પ્રેમ જ થતો ન હોય, પુણ્યના કાર્યો દેખીને બળી મરતો હોય, જેને ધર્મના કાર્યો જેવા કે સાંભળવા પણ ગમતા ન હોય, જ્યાં ત્યાં પાપના જ કાર્યો કરતા હોય છે તે પ્રમુખ.

રૌદ્રપરિણામી—રૌદ્ર એટલે ધણા જ ખરાબ પરિણામી. અંતરમાં હિંસાનુષંગી વગેરે રૌદ્ર ધ્યાન ચાલતું જ હોય. ગીરાલી, ગીલ્લી, તંદુલિયો મત્સ્ય આદિ જંતુઓ તથા મનુષ્યો જેમની આખો દિવસ ખરાબ ધારાઓ ચાલતી હોય, અનેકનું અહિત જ કરતા હોય, ઘેર પ્રાણીવધ કરનારા હોય, માંસાહાર આદિક કરનારા હોય તે પ્રમુખ.

આવા જીવો અશુભ પરિણતિના યોગે અતિ કૂર દુર્ધર્મમાં દાખલ થઈને નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે અને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં દુઃખમાંને દુઃખમાં રીતાર્થ મરે છે. અશુભ ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ જીવોને પૂર્વકર્મોદયના વશથી ત્રણ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરવાનો હોય છે—

(૧) ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના.

(૨) અન્યોન્યથી (અરસ્પરસથી) ઉત્પન્ન થતી વેદના.

(૩) સંકિલ્પિત અધ્યવસાયથી પંદર પરમાધામી દેવકૃત વેદના.

એ ત્રણમાં અન્યોન્યકૃત વેદનાના પુનઃ એ ભેદ પડે છે.—(૧) શરીરથી પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી અને બીજી શસ્ત્રદ્વારા પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી વેદના.

ક્ષેત્રવેદના સાતેય નરકમાં છે. અને અનુક્રમે નીચે નીચે અશુભ, અશુભતર, અશુભતમપણે હોય છે. અન્યોન્યકૃત વેદનામાં શરીરથી થતી અન્યોન્યકૃત વેદના સાતેય નરકને વિષે છે. ત્રીજી પરમાધામી કૃતવેદના એ પહેલી ત્રણ નરકમાં છે.

આ પ્રમાણે નરકગતિના મહાન દુઃખો પ્રાપ્ત કરવા ન હોય તો પ્રત્યેક જીવે પોતાનું જીવન સુધારી, પાપાચરણો દૂર કરી પ્રથમથી જ ચેતીને શુદ્ધ મુક્તિદાયક જિનેન્દર પ્રભુના માર્ગનું પાલન કરવું જરૂરી છે.

આ પરમાધામી દેવો પૂર્વલવમાં કુરુર્મી, સંકિલ્પિત અધ્યવસાયવાળા, પાપકાર્યમાં જ આનંદ માનનારા હોઈને પંચાગ્નિરૂપ મિથ્યા કૃષ્ટવાળા તપ આદિક કરીને આટલી આસુરી વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં તેમનો તેવો આચાર, સ્વભાવ જ હોવાથી નરકગતિ વેદના ઉપજાવે છે. જેમ અહીં મનુષ્યલોકમાં સાપ, કુકડા, વર્તક, લાવક વગેરે પક્ષીઓને તથા મુષ્ટિમદ્દલોને યુદ્ધ કરતા થકા પરસ્પરને પ્રહાર કરતા જોઈને રાગદ્વેષથી પરાભવ પામેલા પાપાનુબંધી પુણ્યવાળા મનુષ્યોને બહુ આનંદ થાય છે તેમ તે પરમાધામીઓ પણ નરકના જીવોને એકબીજા ઉપર પડતા અને પ્રહાર કરતા જોઈને પરમ ખુશ થાય છે. અને પ્રમોદના વશથી તાલીઓ પાડીને ખડખડ અટ્ટહાસ્ય કરે છે, વસ્ત્ર ઉડાડે છે, પૃથ્વી ઉપર હાથ

પછાડે છે. આવો આનંદ તો તેમને દેવલોકના નાટક આદિ જોવામાં પણ થતો નથી.

જો કે નારકોને તેમણે પૂર્વજન્મે કરેલાં પાપોના ફળરૂપે પરમાધામીઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખ દીએ છે પણ તેઓ પોતાના આત્માને તેમાં આત્યંત તદ્દલીન કરી ખુશ કરે છે, નચાવે છે, રાચીમાચીને ખૂંચ્યો રાખે છે અને તેને મારીને આત્યંત હરખાવાથી મહા પાપી નિર્દય એવા એ દેવો મહાકર્મ બાધી અંડગોલિક આદિની જેમ દુષ્ટ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ટુંકામાં જ્યારે જીવ સકિલષ્ટ અધ્યવસાયોવાળો, હિંસામાં આસક્ત, મહારંભી, મહાપત્રિહી, રૌદ્ર પરિણામી, આદિ પાપાચરણુ વાળો થાય ત્યારે નરક આદુષ્ય યોગ્ય કર્મોપાર્જન કરી નરકમાં જાય છે.

તેમજ ગુણગ્રાહી બાળ તપ આદિ કરનારા દાન રુચિવાળા, અલ્પકષાયી, આર્જવ આદિ ગુણોવાળા જીવો દેવગતિમાં જાય છે.

તિર્યચ અને મનુષ્ય ગતિ

જ્યારે જીવ માયા કપટ છળમાં વધુ તત્પર હોય, નાના મોટા વ્યસનોમાં રત રહેતો હોય, બહુ ખા ખા કરનારો હોય તે મોટે ભાગે તિર્યચગતિ યોગ્ય બનીને ત્યાં જાય છે.

જ્યારે મોહદય એટલે મૈથુનાભિલાષની આત્યંત ગાઢ તીવ્રતા વર્તેલી હોય, મહા ભયાનક અજ્ઞાન વર્તેતું હોય (કારણ કે અજ્ઞાન વસ્તુ સચેતન એવા જીવને મુંઝતી અચેતનરૂપ કરે છે તે અજ્ઞાનથી સર્વ કોઈ બીએ છે), અસાર-અશાતા રૂપ વેદનીય કર્મ ઉદયમાં આવ્યું હોય ત્યારે જીવ મહા દુઃખદાયી એવું એકેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

જીવ માર્દવ, આર્જવ આદિ સરસ ગુણોયુક્ત હોય, શલ્યવાળો હોય તે મનુષ્યગતિ બાંધે છે.

મોક્ષગાન

જ્યારે જીવને પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ રૂપ સમ્યક્ત્વના, સમ્યગ્જ્ઞાનના પરિણામ તથા પ્રાણાતિપાત મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર પરિણામ વર્તતા હોય ત્યારે અનંત ભવોપાર્જિત આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને દૂર કરી ચાર ધાતી કર્મનો ક્ષય કરી અખિલ લોકલોકને જતાવનાર કેવળ જ્ઞાન પામી જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધતં અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વરાટી વર્ષ પર્યાંત રહી શેષ ચાર કર્મ તે કાળમાં ખપાવીને, સર્વ કર્મકલંકથી દૂર થઈને નિરતિશય સુખના ભાજન થયા છકા ઋણ ગતિથી એક જ સમયમાં તે મનુષ્ય જીવે ઉત્તમોત્તમ અવ્યાયાધ સાદિ અનંત રિચિતિ જ્યાં રહી છે, જ્યાં ગયા પછી પુનઃ દુઃખદાયક જન્મ જ લેવો પડતો નથી એવા સિદ્ધિ-મેક્ષ સ્થાનને વિષે સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

—ત્રેખકના “બૃહત્ સંમહણી”માંથી સાબાર સંકલિત

શ્રી રત્નશેખર સૂરિ કૃત
ગુણસ્થાન કુમારોહ

મંગળાચરણ

ગુણસ્થાનક્રમારોહ—હવમોહં જિનેશ્વરં ॥
નમસ્કૃત્ય ગુણસ્થાન—સ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પહેલું ગુણસ્થાન

ચતુર્દશગુણશ્રેણિ—સ્થાનકાનિ તદાદિમં ।
મિથ્યાત્વાલ્લયં દ્વિતીયં તુ, સ્થાનં સાસ્વાદનામિવં ॥ ૨ ॥
તૃતીયં મિશ્રકં તુર્યં, સમ્યગ્દર્શનમવ્રતં ।
શ્રદ્ધારાં પંચમં ષટ્ઠં, પ્રમત્તશ્રમણામિધન્ ॥ ૩ ॥
સસમં ત્વપ્રમત્તં ચા—પૂર્વાત્કરણભટ્ટમં ॥
નવમં ચાનિવૃત્ત્ય લ્યં, દશમં સુદમલોભકમ્ ॥ ૪ ॥
एकादशं शान्तमोहं, द्वादशं क्षीणमोहकं ।
त्रयोदशं सयोग्याल्य—मयोग्याल्यं चतुर्दशम् ॥ ५ ॥

અર્થ—નિમરણીને જેમ પગ મૂકવાના સ્થાનરૂપ પગથીઆં હોય
છે તેમ બન્ધ જીવોને સિદ્ધિ-મુક્તિ રૂપી મહેલ ઉપર ચડવાને ગુણ
અણિરૂપ નિસરણીમાં એક ગુણથી બીજા ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ સ્થાનોને

(શુશ્રુશ્રેણિનાં પગથીઆને) શુશ્રુસ્થાન કહેવાય છે. શુશ્રુસ્થાન ચૌદ છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) મિથ્યાત્વ	(૮) નિવૃત્તિપાદર, અપૂર્વકરણ
(૨) સાર્વાદન	(૯) અનિવૃત્તિ પાદર
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય
(૪) અવિરતિ સમ્યઽદૃષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાંત મોહ
(૫) દેશવિરતિ	(૧૨) ક્ષીણ મોહ
(૬) સર્વવિરતિ	(૧૩) સયોગી કેવળી
(૭) અપ્રમત્તસંયત	(૧૪) અયોગી કેવળી

આ ચાર શ્લોકનો ભેગો અર્થ હોવાથી તેને કુલક અથવા કલાયક કહે છે.

અદેવાગુર્ધર્મેષુ, યા દેવગુરુધર્મભીઃ ।

તન્મિથ્યાત્વં મવેદ્યક્ત—મમ્યક્તં મોહલક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

અનાદ્યન્યક્તમિથ્યાત્વં, જીવેડસ્ત્વેવ સદા પરં ।

વ્યક્તમિથ્યાત્વભીપ્રાપ્તિ—ગુણસ્થાનતયોચ્યતે ॥ ૭ ॥

મમ્મોહાદ્યથા જીતે, ન જાનાતિ હિતાહિતં ।

ધર્માધર્મૌ ન જાનાતિ, તથા મિથ્યાત્વમોતઃ ॥ ૮ ॥

અમવ્યાશ્રિતમિથ્યાત્વેડનાદ્યનન્તા સ્થિતિર્ભવેત્ ।

સા મવ્યાશ્રિતમિથ્યાત્વેડનાદિસાન્તા પુનર્મતા ॥ ૯ ॥

અર્થ—કુદેવ, કુશુરુ અને કુધર્મને વિષે સુદેવ, સુશુરુ અને સુધર્મની જે બુદ્ધિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે અને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. (૬)

અનાદિકાળથી સંબંધવાળું અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ તો જીવમાં સદાકાળનું છે જ (માટે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વને શુશ્રુસ્થાન કહી શકાતું નથી) પરંતુ વ્યક્ત મિથ્યાત્વવાળી બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ (એટલે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ) એને જ મિથ્યાત્વ શુશ્રુસ્થાન કહી શકાય છે (૭).

મરિના ક્રેથી ભાન ભૂએલો જીવ હિન અહિત કંઈ પણ જાણી સમજી શકતો નથી તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વથી મોહિત થયેલો જીવ ધર્મ અધર્મને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી સમજી શકતો નથી. (૮)

અભગ્યની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે અને ભગ્યની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વની સ્થિતિ અનાદિ સાન્ત કહેલી છે. (૯)

ત્રીજું ગુણુસ્થાન

અનાદિકાલસંભૂત—મિથ્યાકર્મોપશાન્તિતઃ ।

સ્યાદૌપશમિકં નામ, જીવે સમ્યક્ત્વમાદિતઃ ॥ ૧૦ ॥

एकस्मिन्नुदिते मध्या—छान्तानन्तानुबन्धिनाम् ।

आद्यौपशमिकं सम्यक्त्व—दौर्लભીલે: परिच्युतઃ ॥ ૧૧ ॥

સમયાદાવલિષ્ટકં, યાવન્મિથ્યાત્વભૂતલં ।

નાસાદયતિ જીવેડયં, તાવત્સાસ્વાદનો ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—અનાદિકાળથી ઉત્પન્ન થયેલ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ ઉપશાંત થવાથી જીવને પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦)

ઉપશાંત થયેલા ચાર અનંતાનુબંધી કષાયોમાંને કોઈ પણ કષાય હૃદય પામતાં પ્રથમના ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ રૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી ચ્યુત થઇને પડતો જીવ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ આવલિકા સુધીમાં, જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વરૂપ ભૂમિતળને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી (એટલે વચ્ચેના અંતરાળના કાળમાં) તે જીવ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ વાળો કહેવાય છે. (૧૧-૧૨).

ત્રીજું ગુણુસ્થાન

મિશ્રકર્મોદયાજીવે, સમ્યગ્મિથ્યાત્વમિશ્રિતઃ ।

યો માતોઽન્તર્મુહૂર્તયા—તન્મિશ્રસ્થાન્સુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જાત્યન્તરસમુદ્ધતિ—ઈંડવાસ્વર્યોર્ધથા ।

ગુહદધ્નોઃ સમાધોગે, રસભેદાન્તરં યથા ॥ ૧૪ ॥

તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા, જાયતે સમ્મુદ્ધતઃ ।

મિશ્રોઽસૌ ભણ્યતે તસ્માદ્ધાતો જાત્યન્તરાત્મકઃ ॥ ૧૫ ॥

આયુર્બંધનાતિ નો જીતો, મિશ્રસ્થો દ્રિયતે ન વા ।

સદ્દૃષ્ટિર્વા કુદૃષ્ટિર્વા, ભૂત્વા મરણમનુતે ॥ ૧૬ ॥

સમ્યાગ્મધ્યાત્વરોર્જિધ્યે, હ્યાયુર્ધેનાર્જિતં પુરા ।

દ્રિયતે તેન ભાવેન, ગતિં યાતિ તદાશ્રિતામ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવને વિષે સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ એ બેના મિશ્રણથી અંતર્મુક્તિ કાળ સુધીમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે મિશ્રિતભાવનું નામ મિશ્ર ગુણસ્થાન કહેવાય છે. (૧૩)

જેમ ઘોડી અને ગધેડાના સંયોગથી અચ્ચરરૂપ એક નવીન જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ગોળ અને દહીંના સંયોગથી એક નવો જ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે જે જીવની પુદ્ધિ સર્વશ ભાષિત અને અસર્વશ ભાષિત એ બંને ધર્મમાં સમાન શ્રદ્ધાવાળી થાય તે જીવ નવીન જાતિના ભેદરૂપ મિશ્ર ગુણસ્થાનવાળો ગણાય છે. (૧૪-૧૫)

મિશ્ર ગુણ સ્થાનમાં રહેલો જીવ આયુષ્ય બાંધતો નથી તેમ મરણ પામતો નથી. પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ ને અથવા તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ ને જ મરણ પામે છે. (૧૬)

મિશ્ર ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ પહેલાં જીવે સમ્યક્ત્વ અથવા મિથ્યાત્વ એ બે ભાવમાંથી જે કોઈ એક ભાવે વર્તતાં આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ભાવ સહિત તે જીવ મરણ પામે છે. અને તે ભાવને અનુસારે સદ્ગતિ અથવા દુર્ગતિમાં જાય છે. (૧૭)

ચૌ.થું ગુણસ્થાન

થથોક્તેષુ ચ તત્ત્વેષુ, રુચિર્જીવસ્ય જાયતે ।

નિસર્ગાદુપદેશા, સમ્યક્ઃ હિ તદુચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

દ્વિતીયાનાં કષાયાણા—મુદયાદ્વતવર્જિતં ।

સમ્યક્ઃ કેવલં યત્ર, તત્ત્વતુર્થં ગુણાસ્પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્કૃષ્ટાઽસ્ય ત્રયસ્ચિન્નસાગરા સાધિકા સ્થિતિઃ ।

તદર્થપુદ્ગલાવર્ત—મૈર્ભગ્યૈરવાપ્યતે ॥ ૨૦ ॥

કૃપાપ્રશમસંવેગ—નિર્દાસ્તિક્વલક્ષણાઃ ।

ગુણા ભવન્તિ યાચિતે, સ સ્યાત્સમ્યક્ત્વભૂષિતઃ ॥ ૨૧ ॥

ક્ષાયોપશમિકી દૃષ્ટિઃ, સ્યાન્નરામરસંપદે ।

ક્ષાયિકી તુ ભવે તત્ર, ત્રિતુર્યે વા વિમુક્તયે ॥ ૨૨ ॥

દેવે ગુર્ગૌ ચ સંઘે ચ, સદ્ગત્તિં શાસનોન્નતિં ।

અવ્રતોઽપિ કરોત્યેવ, સ્થિતસ્તુર્યે ગુણાલયે ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—સર્વજ્ઞે કહેજા તત્ત્વોને વિષે સ્વાભાવિક રીતે અથવા ઉપદેશ આદિકથી જીવની રુચિ થાય તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય. (૧૮)

જે ગુણસ્થાનમાં બીજા અપ્રત્યાખ્યાની કષાયોના ઉદયથી વ્રત પ્રત્યાખ્યાન રહિત કેવળ સમ્યક્ત્વ માત્ર જ હોય તે ચૌથું ગુણસ્થાન કહેવાય. (૧૯)

આ અરિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક અધિક તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. અને તે મનુષ્યના આયુષ્ય સહિત સર્વાર્થ સિદ્ધિ આદિ દેવોના આયુષ્યરૂપ જાણી. તથા એ સમ્યક્ત્વ અર્ધ પુદ્ગળ પરાવર્ત જેટલો સંસાર બાકી રહ્યો હોય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ એ સમ્યક્ત્વ બધા જીવોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અબળને પ્રાપ્ત થતું નથી. (૨૦)

જેના ચિત્તમાં દયા, શાંતતા, સંવેગ, નિર્વેદ અને અસ્તિક્ય એ પાંચ લક્ષણવાળા ગુણો હોય તે જીવને સમક્ષિતી જાણવો. (૨૧)

જીવેને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ અને દેવગતિની સંપદા આપે છે, અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તે જ ભવમાં અથવા ત્રીજે ચોથે ભવે મોક્ષ આપે છે. (૨૨)

ચોથા ગુણસ્થાનમાં રહેલો જીવ પ્રતરહિત છે તો પણ દેવ, ગુરુ અને સંઘની ઉત્તમ ભક્તિ તથા શાસનની ઉન્નતિ તો કરે છે જ (૨૩).

પાંચમું ગુણસ્થાન

પ્રત્યાભ્યાનોદયાદેશ—ચિત્તિર્દ્ર જાયતે ।

તચ્છાદ્ધતં હિ દેગેન—પૂર્વોદિગુહસ્થિતિઃ ॥ ૨૪ ॥

આર્તં રૌદ્રં ભવેદ્ર, મન્દં ધર્મ્યં તુ મધ્યનં ।

ષટ્કર્મપ્રતિમાશ્રાદ્ધ—વ્રતપાલનસંભવમ્ ॥ ૨૫ ॥

અતઃપરં પ્રરુક્તદ્ધિ—ગુણસ્થાનકસસકે ।

અન્તર્મુહૂર્તમેકૈકં, પ્રત્યેકં ગદિતા સ્થિતિઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—જે ગુણસ્થાને ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી વ્રત, નિયમ આદિ દેશથી ઉત્પન્ન-પ્રગટ થાય છે તે (આવકતું) દેશ વિરતિ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. (૨૪)

આ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન મદ હોય છે. અને આવકના ષટ્કર્મ (આવશ્યક), ૧૧ પ્રતિમા અને બારવ્રતના પાલનથી ઉત્પન્ન થયેલું ધર્મધ્યાન અહીં મધ્યમ પ્રકરનું હોય છે. (૨૫)

દેશવિરતિ ગુણસ્થાનથી આગળનાં પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વંકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસંપરાય, ઉપશાંત મોહ અને ક્ષીણમેહ એ સાત ગુણસ્થાનોની પ્રત્યેકની ઉત્કૃષ્ટ રિચિતિ એકેક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કહી છે. (૨૬) [તેમાં પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એ બે ગુણસ્થાનની ભેગી

મળીને દેશોન પૂર્વ કોડની સ્થિતિ કહી છે. તેમ બીજાં પાંચ માટે નથી. તેની તો બધી મળીને પણ અંતર્મુદ્દર્તની જ હોય છે.]

છઠું ગુણસ્થાન

કષાયાણાં ચતુર્થાનાં, વ્રતી તીવ્રોદયે સતિ ।

મવેત્પ્રમાદયુક્તત્વા—અમતસ્થાનગો મુનિઃ ॥ ૨૭ ॥

અસ્તિત્વાલોકષાયાણા—મત્રાર્ત્તસ્યૈવ મુખ્યતા ।

આજ્ઞાદ્યાલંબનોપેત—ધર્મધ્યાનસ્ય ગૌણતા ॥ ૨૮ ॥

યાવત્પ્રમાદસંયુક્ત—તાવત્સ્ય ન તિઠતિ ।

ધર્મધ્યાનં નિરાલંબ—મિત્યુચુર્જિનમાસ્કરાઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રમાદાવશ્યકત્યાગા—શિશ્રુઃ ધ્યાનમાશ્રયેત્ ।

યોઽસૌ નૈવાગમં જૈનં, વેત્તે મિથ્યાત્વમોહિતઃ ॥ ૩૦ ॥

તસ્માદાવશ્યકૈઃ કુર્યાત્, પ્રાસદોષનિકૃન્તનમ્ ।

વાવન્નાજ્ઞોતિસદ્ધ્યાન—મપ્રમત્તગુણાશ્રિતન્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—સંજ્વલન કષાયોના તીવ્ર ઉદયથી મુનિ પ્રમાદયુક્ત થાય છે. તે કારણથી તેના મુનિ પ્રમત્તગુણસ્થાન વર્તી કહેવાય છે. (૨૭)

આ પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં પણ નોકષાયોનો ઉદય હોવાથી આર્ત-ધ્યાનની જ મુખ્યતા છે અને આજ્ઞાવિચય આદિના આલંબનવાળા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા છે. (૨૮)

જ્યાં સુધી સાધુ પ્રમાદયુક્ત છે ત્યાંસુધી તેને નિરાલંબન ધ્યાન ટકવું નથી એમ જિનેશ્વરે કહ્યું છે. (૨૯)

જે પ્રમાદી જીવે આવશ્યક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી નિરાલંબન ધ્યાનનો આશ્રય કરે છે તે જીવે મિથ્યાત્વ વડે મોહિત થયેલા હોવાથી શ્રી જિનેશ્વરના સિદ્ધાંતના તરત્તને જાણ્યતા નથી. (૩૦)

માટે જ્યાંસુધી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન વડે સાધ્ય એવું શ્રેષ્ઠ ધ્યાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયેલા દોષોનો આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓ વડે ક્ષય કરવો. (૩૧)

સાતમું ગુણસ્થાન

ચતુર્થાનાં કષાયાણાં, જાતે મંદોદયે સતિ ।

ભવેત્પ્રમાદહીનત્વા—દપ્રમત્તો મહાવ્રતી ॥ ૩૨ ॥

નષ્ટાશેષપ્રમાદાત્મા, વ્રતશીલગુણાન્વિતઃ ।

જ્ઞાનધ્યાનધનો મૌની, શ્મનક્ષપણોન્મુલ્લઃ ॥ ૩૨ ॥

સસવોક્ત્તમોહસ્ય, પ્રશમાય ક્ષયાય વા ।

સધ્યાનસાધનારમ્ભં, કુલ્લે મુનિયુક્તઃ ॥ ૩૪ ॥

ધર્મધ્યાનં ભવત્યત્ર, મુલ્યવૃત્ત્યા જિનોદિતં ।

રૂપાતીતતયા શુક્લ—મપિ સ્યાદંશમાવ્રતઃ ॥ ૨૫ ॥

इत्येतस्मिन् गुणस्थाने, नो सन्त्यावश्यकानि षट् ।

સંતતધ્યાનસદ્યોગા—ચ્છુદ્ધિઃ સ્વાભાવિકી યતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—સંજવલન કષાયોનો મંદ ઉદય થતાં સાધુ પ્રમાદ રહિત થવાથી અપ્રમત્ત થાય છે. (૩૨)

સર્વ પ્રમાદો નષ્ટ થયા છે એવો વ્રત અને શીલ આદિ ગુણોવાળો, જ્ઞાન અને ધ્યાનરૂપી ધનવાળો, મૌન ધારણ કરનારો તથા મોહનીય કર્મોનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરવાને ઉદ્યત થયેલો શ્રેષ્ઠ મુનિ દર્શન સંપત્તિ સિવાયની બાકીની એકવીશ મોહનીય પ્રકૃતિનો ઉપશમ અથવા ક્ષય કરવાને માટે શ્રેષ્ઠ ધ્યાન સાધવાનો પ્રારંભ કરે છે. (૩૩-૩૪)

આ સાતમા ગુણસ્થાનમાં મુખ્ય વૃત્તિએ શ્રી જિનેશ્વરકથિત ધર્મ ધ્યાન હોય છે તેમજ રૂપાતીત ધ્યાનપણુ વડે અંશ માત્રથી (ગૌણતાએ) શુદ્ધ ધ્યાન પણ હોય છે. (૩૫)

એ પ્રમાણે આ અપ્રગત ગુણસ્થાનમાં છ આવશ્યક આદિ ક્રિયાકાંડ નથી તો પણ સતત નિરંતરપણે ઉત્તમ ધ્યાનના યોગથી સ્વાભાવિક આત્મશુદ્ધિ થતી જાય છે. (૩૬)

આઠથી બાર સુધીના પાંચ ગુણસ્થાન

અપૂર્વાત્મગુણાસિવા — દર્પકરણં મતં ।

માવાનામનિવૃત્તિવા — દનિવૃત્તિગુણાસ્પદમ્ ॥ ૩૭ ॥

અસ્તિત્વાત્સૂક્ષ્મલોભસ્ય, ભવેત્સૂક્ષ્મકષાયકં ।

શમનાચ્છાન્તમોહં સ્યાત્, ક્ષપણાત્ક્ષીણમોહકમ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—આત્માના અપૂર્વ ગુણની પ્રાપ્તિ હોવાથી અપૂર્વ ગુણસ્થાન કહ્યું છે. ભાવોની-અધ્યવસાયોની અનિવૃત્તિ (ફેરફાર નહિ) હોવાથી અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાન કહ્યું છે. (૩૭)

સૂક્ષ્મ લાભનો ઉદય હોવાથી સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન કહ્યું છે. મોહનીયને ઉપશમાવવાથી ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાન કહ્યું છે અને મોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ક્ષીણમોહ નામનું ગુણસ્થાન કહ્યું છે. (૩૮)

આઠમું ગુણસ્થાન

તત્રાપૂર્ણગુણસ્થાના — ઘાંશાદેવાધિરોહતિ ।

શમકો હિ શમશ્રેણિ, ક્ષપકઃ ક્ષપકાવલી ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન ઉપર ચડવાના સમયે અપૂર્વકરણના આઠ અંશથી જ (પ્રથમ ભાગથી જ અથવા પ્રારંભથી જ) ઉપશમક જીવ ઉપશમ શ્રેણિએ ચડે છે અને ક્ષપક જીવ ક્ષપક શ્રેણિએ ચડે છે. (૩૯)

ઉપશમ શ્રેણિ

પૂજ્ઞઃ શુદ્ધિમાત્ યુક્તો, હ્યાદૈઃ સંઘનનૈભિમિઃ ।
સંધ્યાયજ્ઞાદ્યશુક્લંશં, સ્વાં શ્રેણિ શમકઃ શ્રયેત્ ॥ ૪૦ ॥

શ્રેણ્યારુઢઃ કૃતેકાલે-ઽહમિન્દ્રેષ્વેવ ગચ્છતિ ।
પુષ્ટાયુસ્તૂપશાન્તાન્તં, નયેચ્ચારિત્રમોહનમ્ ॥ ૪૧ ॥

અપૂર્વાદિદ્વયૈકૈક—ગુણેશુ શમકઃ ક્રમાત્ ।
કરોતિ શિશિતેઃ શાન્તિ, લોભાણુરં ચ તચ્છમમ્ ॥ ૪૨ ॥

શાન્તદગ્વૃત્તમોહત્વા—દત્રૌપશમિકાભિધે ।
સ્યાતાં સમ્યક્ત્વચારિત્રે, ભાવશ્રોપશમાત્મતકઃ ॥ ૪૩ ॥

વૃત્તમોહોદયં પ્રાપ્યો—પશમી વ્યવતે તતઃ ।
અધઃકૃતમઠં તોયં, પુનર્માલિન્ધમશ્રુતે ॥ ૪૪ ॥

અપૂર્વાદ્યાસ્ત્રયોપ્યુર્ધ્વ—મેકં યાન્તિ શમોદ્યતાઃ ।
ચત્વારોઽપિ ચ્યુતાવાદ્યં, સસમં વાન્ત્યદેહિનઃ ॥ ૪૫ ॥

આસંસારં ચતુર્વાર—મેવ સ્યાચ્છમનાવલી ।
જીવસ્યૈકભવેવાર દ્વયં સા યદિ જાયતે ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—પૂર્વના જ્ઞાનવાળો; વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળો અને પહેલા ત્રણ સંધયણુમાંના એક સંધયણુયુક્ત ઉપશમક જીવ શુક્લધ્યાનના પહેલા અંશને, પહેલા ભેદને ધ્યાવનો ઉપશમ શ્રેણિને અંગીકાર કરે છે. (૪૦)

ઉપશમ શ્રેણિએ ચડેલો મુનિ જો કાળ કરે તો અહમિન્દ્રોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને દીર્ઘ આયુષ્ય હોય તો ઉપશાંત મોહ શુભસ્થાન સુધી જઈ મોહનીય કર્મને ઉપશાંત પમાડે છે. (૪૧)

અપૂર્વકરણ આદિ બે શુભસ્થાનમાં ઉપશમક જીવ કીચપ્રકૃતિને ઉપશાંત કરે છે. ત્યાર પછીના દશમા શુભસ્થાનમાં સંજયજન લોભને

સૂક્ષ્મ કરે છે અને ત્યાર પછીના અગીઆરમા ગુણસ્થાનમાં સંજ્વલન લેખને ઉપશાંત કરે છે. (૪૨)

ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનમાં દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય ઉપશાંત થવાથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બંને ઉપશમ ભાવના જ હોય છે. તેમ જ આ ગુણસ્થાનમાં ભાવ પણ ઔપિશમિક જ હોય છે. (૪૩)

ત્યાં ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનથી ઉપશમક જીવ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉદય પામીને પુનઃ નીચે પડે છે કારણ કે જે પાણીનો મેઘ પાણીની નીચે જ ઠરી રહ્યો હોય તે પાણી પુનઃ પણ મગ્નિ થાય છે. (૪૪)

અપૂર્વકરણ આદિ ત્રણે ગુણસ્થાન વાળા ઉપશમક જીવો ઉપર ચડે તો એક ગુણસ્થાનક જ ચડે. (એકેક ગુણસ્થાન અનુક્રમે ચડે). અને તે ચારે ગુણસ્થાન વાળા ઉપશમક જીવો જો ગુણસ્થાનથી પડે તો પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને આવે. અથવા ચરમશરીરી હોય તો સતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને આવે. (૪૫)

આખા સંસાર ચક્રમાં એક જીવને ચાર વાર જ ઉપશમ શ્રેણિ થાય અને જીવને એક ભવમાં જો થાય તો બે વાર જ ઉપશમ શ્રેણિ થાય. (૪૬)

ક્ષપકશ્રેણિ

અતો વક્ષ્યે સમાસેન, ક્ષપકશ્રેણિલક્ષણમ્ ।

યોગી કર્મક્ષયં કર્તુ, યામારુદ્ધ પ્રવર્તે ॥ ૪૭ ॥

અનિષદ્વાયુષઃ પ્રાન્ત્ય-દેહિનો લઘુકર્મણઃ ।

અસંયતગુણસ્થાને, નરકાયુઃ ક્ષયં વ્રજેત્ ॥ ૪૮ ॥

તિર્યંગાયુઃ ક્ષયં યાતિ, ગુણસ્થાને તુ પંચમે ।

સસમે ત્રિદશાયુશ્ચ, દ્વાર્મ્મહસ્યાપિ સપ્તકમ્ ॥ ૪૯ ॥

દર્શતાઃ પ્રકૃતીઃ સાધુઃ, ક્ષયં નીત્વા વિશુદ્ધધીઃ ।

ધર્મધ્યાને કૃતામ્યાસઃ, પ્રાપ્નોતિ સ્થાનમષ્ટમમ્ ॥ ૫૦ ॥

તત્રાષ્ટમે ગુણસ્થાને, શુક્લસધ્ધ્યાનસ્માદિમમ્ ।

ધ્યાતું પ્રક્રમતે સાધુ-રાઘસંહનનાન્વિતઃ ॥ ૫૧ ॥

નિષ્પ્રકમ્પં વિધાયાથ, દૃઢં પર્યંક્રમાસનં ।

નાસાપ્રદત્તસન્નેત્રઃ, કિંચિદુન્મિલિતેક્ષણઃ ॥ ૫૨ ॥

વિકલ્પવાગુરાંજાલા દૂરોત્સારિતમાનસઃ ।

સંસારાચ્છેદનોત્સાહો, યોગીન્દ્રો ધ્યાતુમર્હતિ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—હવે સક્ષેપમાં ક્ષપકશ્રેણિનું લક્ષણ કહીશ કે જે ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થઈને યોગી (ક્ષપક મુનિ) કર્મોનો ક્ષય કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. (૪૭)

પૂર્વે નહિ બાંધેલા આયુષ્યવાળા ચરમશરીરી લઘુકર્મા જીવને ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાને નરકાયુષ્ય ક્ષય પામે છે. (૪૮)

તથા પાંચમા ગુણસ્થાને તિર્યંચ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે અને સાતમે ગુણસ્થાને દેવ આયુષ્યનો તથા દશનમોહનીયની સાત પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે. (૪૯)

એ પ્રમાણે તે દશ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી વિશુદ્ધ અધ્યસાયવાળો મુનિ વિશેષતઃ ધર્મધ્યાન ધ્યાવનો આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન પામે છે. (૫૦)

આઠમા ગુણસ્થાને વજ્ર ઋષભ નારાય સંઘયણ વાળો ક્ષપક મુનિ પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્રવિચાર નામનું પહેલું શુદ્ધ ધ્યાન ધ્યાવવાનો પ્રારંભ કરે છે. (૫૧)

નિષ્કંપ નિશ્ચય અને દૃઢ પર્યાકાસન કરીને નાસિકાના અગ્રભાગે સ્થાપેલ ઉત્તમ દષ્ટિ વાળો તથા સહેજ ઉઘાડી દષ્ટિવાળો, (૫૨)

તથા કદંબનાઓ રૂપી જળજના બંધનમાંથી છૂટા પાડેલ ચિત્તવાળો (કદંબના રહિત ચિત્તવાળો) તથા સંસારનો ક્ષય કરવાને ઉત્સાહ વાળો યોગીન્દ્ર ધ્યાન કરવાને લાયક છે. (૫૩)

પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ

અપાનદ્વારમાર્ગે, નિસ્સરતં યથેચ્છયા ।

નિહન્ધ્યોર્ધ્વપ્રચારાસિં, પ્રાપ્યત્યનિલં મુનિઃ ॥ ૫૪ ॥

દ્વાદશાંગુલપર્યન્ત, સમાકૃત્ય સમીરણં ।

પૂર્યત્યતિયત્ને, પૂરકધ્યાનયોગતઃ ॥ ૫૫ ॥

નિસ્સાર્થતે તતો યત્ના-જ્ઞામિપદ્મોદરાચ્છનૈઃ ।

યોગિના યોગસામર્થ્યા-દ્વેષકાલ્પઃ પ્રમંજનઃ ॥ ૫૬ ॥

કુમ્ભવત્કુમ્ભકં યોગી, શ્વસનં નામિર્પકજે ।

કુમ્ભકધ્યાનયોગેન, સુસ્થિરં કુસ્તે ક્ષણમ્ ॥ ૫૭ ॥

હૃત્યેવં ગંધવાહાના-માકુંચનવિનિર્ગમૌ ।

સંસાધ્ય નિશ્ચલં ધત્તે, ચિત્તમેકાગ્રચિત્તને ॥ ૫૮ ॥

પ્રાણાયામક્રમ્મર્મોદિ-રશ્ન રૂઢયૈવ દર્શિતા ।

ક્ષણકસ્ય યતઃ શ્રેણ્યા-રોહે ભાગો હિ કારણમ્ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ—મુનિ ગુદાના દ્વાર ભાગે સ્વભાવથી નીકળતા વાયુને રોકી ઊર્ધ્વ સંચારની પ્રાપ્તિ કરે છે (ઊર્ધ્વ ગતિ વાળો કરે) તે સામાન્યથી પ્રાણાયામ કહેવાય. (૫૪)

બાર આંગળ સુધી પવનને ખેંચીને (ઉદરમાં) અતિ પ્રયત્ન વડે પૂરક ધ્યાનના યોગથી યોગીઓ પૂરે છે (૫૫)

ત્યારબાદ નાભિ કમળના મધ્ય ભાગથી યત્નપૂર્વક ધીરે ધીરે યોગી યોગના સામર્થ્યથી રેચક નામના પવનને બહાર કાઢે તેને રેચક ધ્યાન કહ્યું છે. (૫૬)

યોગી નાભિ કમળમાં કુંભક ધ્યાનના સામર્થ્ય વડે કુંભક નામના પવનને કુંભની પેઠે કાણુવાર અતિ સ્થિર કરે છે. (૫૭)

એ પ્રમાણે પવનને સંકોચવો, અંદર લેવો અને બહાર કાઢવો એ

એ ક્રિયા સાધીને યોગી પોતાનું ચિત્ત એકાગ્ર ચિંતનને વિષે નિશ્ચળપણે ધારણ કરી શકે છે. (૫૮)

અહીં પ્રાણાયામના બેદનો આડંબર (પ્રગલ્ભતા) રૂઢીથી જ દર્શાવેલ છે. કારણ કે ક્ષપક જીવને શ્રેણી ઉપર ચડવામાં નિશ્ચલતા એ એક જ કારણ છે. (૫૯)

સપૃથકત્વ સવિતર્ક

સવિચાર ધ્યાન

સવિતર્ક સવિચારં, સપૃથક્ત્વમુદાહતં ।

ત્રિયોગયોગિનઃ સાધો—રાઘં શુક્લં સુનિર્મલમ્ ॥ ૬૦ ॥

શ્રુતચિન્તા વિતર્કઃ સ્યાત્, વિચારઃ સંકમો મતઃ ।

પૃથક્કં સ્યાદનેકત્વં, ભવત્યેતત્રયાત્મકમ્ ॥ ૬૧ ॥

સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતાત્મ-ભાવશ્રુતાઽવલમ્બનાત્ ।

અન્તઃકલ્પો વિતર્કઃ સ્યાદ્, યસ્મિન્સ્તત્સવિતર્કજમ્ ॥ ૬૨ ॥

અર્થાદર્થાન્તરે શબ્દા-ચ્છબ્દાન્તરે ચ સંક્રમઃ ।

યોગાદ્યોગાન્તરે યન્ન, સવિચારં તદુચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

દ્રવ્યાદ્ દ્રવ્યાન્તરં યાતિ, ગુણાદ્ યાતિ ગુણાન્તરમ્ ।

પર્યાયાદન્યપર્યાયં, સપૃથક્કં ભવત્યતઃ ॥ ૬૪ ॥

હિતિ ત્રયાત્મકં ધ્યાનં, પ્રથમં શુક્લમીરિતમ્ ।

પ્રાપ્તોત્પતઃ પરાં શુદ્ધિં, સિદ્ધિશ્રીસૌલ્યવર્ણિકામ્ ॥ ૬૫ ॥

યદ્યપિ પ્રતિપાત્યેત-દુક્તં ધ્યાનં પ્રજાયતે ।

તથાપ્યાતવિશુદ્ધત્વા-દૂર્ઘસ્થાનં સમીહતે ॥ ૬૬ ॥

અર્થ—ત્રણ યોગવાળા યોગી મુનિને સપૃથકત્વ સવિતર્ક સવિચાર નામનું પહેલું નિર્ભળ શુદ્ધ ધ્યાન હોય છે. (૬૦)

શ્રુતની ચિંતા-મનન તે વિતર્ક છે. એક મનન ઉપરથી બીજા મનન ઉપર જવું ઇત્યાદિ સંક્રમણ તે વિચાર છે. અને અનેકપણું તે પૃથક્ત્વ છે. એ પ્રમાણે આ પહેલું શુક્લધ્યાન ત્રણ વિશેષણવાળું છે. (૬૧).

પોતાના શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપના અનુભવથી આત્મગત-અંતર્ગત ભાવશ્રુતના આલંબનથી ધ્યાનમાં અંતર્જ્ઞેષપાકાર રૂપ વિતર્ક હોય તે સવિતર્કથી ઉત્પન્ન થયેલ શુક્લધ્યાન કહેવાય. (૬૨)

જે ધ્યાનમાં પૂર્વે કરેલો વિચારણારૂપ વિતર્ક એક અર્થથી બીજા અર્થમાં જાય, એક શબ્દથી બીજા શબ્દમાં જાય. અને એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં જાય તે ધ્યાન સંક્રમણ યુક્ત એટલે સવિચાર કહેવાય. (૬૩)

જે ધ્યાન એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્યમાં જાય, એક ગુણથી બીજા ગુણમાં જાય અને એક પર્યાયથી બીજા પર્યાયમાં જાય તે સપૃથક્ત્વ ધ્યાન કહેવાય. (૬૪)

એ ત્રણ વિશેષણ રૂપ પહેલા શુક્લધ્યાનથી આત્મા મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીના સુખના નિદર્શનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૬૫)

જો કે આ પહેલું શુક્લધ્યાન પ્રતિયાતી પણ થાય છે તો પણ આત્મા અતિ વિશુદ્ધિવાળો થવાથી ઉપરના ગુણસ્થાનોમાં ચડવાની અભિલાષા વાળો થાય છે. (૬૬)

નવમું ગુણસ્થાન

અનિતૃત્તિગુણસ્થાનં, તતઃ સમધિગચ્છતિ ।

ગુણસ્થાનસ્ય તસ્યૈવ, ભાગેષુ નવસુ ક્રમાત્ ॥ ૬૭ ॥

ગતિઃ શ્વાત્રી ચ તૈરશ્વો, દ્વે તયોરાનુર્ણિકે ।

સાધારણત્વમુદ્યોતઃ, સુક્ષ્મત્ત્વં વિકલ્પત્રયમ્ ॥ ૬૮ ॥

एकेन्द्रियत्वमाताष — स्थानगृह्यादिकप्रथमम् ।

સ્થાવરસ્વમિહાદ્યો, ક્ષીયન્તે વોદ્યોત્થમૃઃ ॥ ૬૯ ॥

અર્થો મધ્યકષાયાશ્ચ, દ્વિતીયેઽથ તૃતીયકે ।

ષણ્ઢત્ત્વં તુર્યકે સ્ત્રીત્વં, હાસ્યષટ્કં ચ પંચમે ॥ ૭૦ ॥

ચતુર્થેષુ શેષેષુ, ક્રમેણૈવાતિશુદ્ધિતઃ ।

પુંવેદશ્ચ તતઃ ક્રોધો, માનો માયા ચ નશ્યતિ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ—ત્યારબાદ ક્ષપક મુનિ અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનમાં જાય છે. તે ગુણસ્થાનના નવ વિભાગ છે. તે દરેક વિભાગમાં અનુક્રમે—(૬૭)

નરકગતિ અને તિર્યંચગતિ એ બે મતિની બે આતુપૂર્વી, સાધારણ નામ-કર્મ, ઉદ્યોત, સૂક્ષ્મ, દીન્દ્રિય આદિ ૩ પ્રકૃતિ, એકેન્દ્રિય, આત્મ, વિશુદ્ધિ આદિ ત્રણ અને સ્થાવર એ સોળ પ્રકૃતિઓ અહીં પરુલે ભાગે ક્ષય પામે છે. (૬૮-૬૯)

તથા બીજે ભાગે આઠ મધ્ય ક્ષાયો, ત્રીજે ભાગે નપુંસકવેદ, ચોથે ભાગે સ્ત્રીવેદ અને પાંચમે ભાગે હાસ્યાદિ છ નોકષાય—(૭૦)

અને બાકીના ચાર વિભાગમાં અનુક્રમે આત્માની અતિ વિશુદ્ધિ થવાથી પ્રથમ પુરુષવેદ ત્યારબાદ સંજ્વલન ક્રોધ, માન અને માયા નાશ પામે છે. (૭૧)

દશમું ગુણસ્થાન

તતોઽસૌ સ્થૂલ્લોમસ્ય, સૂક્ષ્મતં પ્રાપયન્ ક્ષણાત્ ।

આરોહતિ મુનિઃ સૂક્ષ્મ—સમ્પરાયં ગુણાસદમ્ ॥ ૭૨ ॥

एकादशं गुणस्थानं, क्षपयन् न संभवेत् ।

किन्तु स सूक्ष्मलोभांशान्, क्षपयन् द्वादशं व्रजेत् ॥ ૭૩ ॥

અર્થ—ત્યારબાદ આ ક્ષપકમુનિ બાહર લોભને ક્ષણવારમાં સૂક્ષ્મ કરતો થકો સૂક્ષ્મ સંપરાય નામના ગુણસ્થાન ઉપર ચડે છે. (૭૨)

ક્ષપકમુનિને અગીઆરમું ગુણસ્થાન હોતું નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ લોભના અંશોને ખપાવતો તે મુનિ બારમે ગુણસ્થાને જાય છે. (૭૩)

બારમું ગુણસ્થાન

ભૂત્વાઽથ ક્ષીણમોહાત્મા, વીતરાગો મહાયતિઃ ।

પૂર્વવદ્ભાવસંયુક્તો, દ્વિતીયં શુક્લમાશ્રયેત્ ॥ ૭૪ ॥

અપૃથક્ત્વમવિચારં, સવિતર્કગુણાન્વિતમ્ ।

સ ધ્યાયત્યેકયોગેન, શુક્લધ્યાનં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૭૫ ॥

નિજસ્મદ્રવ્યમેકં વા, પર્યાયમથવા ગુણમ્ ।

નિશ્ચલં ચિન્ત્યતે યત્ર, તદેકત્વં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૭૬ ॥

યદ્વ્યંજનાર્થયોગેષુ, પરાવર્તવિવર્જિતમ્ ।

ચિન્તનં તદવિચારં, સ્મૃતં સદ્ધ્યાનકોવિદૈઃ ॥ ૭૭ ॥

નિજશુદ્ધાત્મનિષ્ઠં હિ, ભાવશ્રુતાવલંબનાત્ ।

ચિન્તનં ક્રિયતે યત્ર, સવિતર્કં તદુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

इत्येकत्वमविचारं, सवितर्कमुदाहृतम् ।

तस्मिन् समरसीभावं, धत्ते स्वात्मानुभूतितः ॥ ७९ ॥

इत्येतद्ध्यानयोगेन, प्लुष्यत्કर्मन्धनोत्करः ।

नિद्रાપ્રચલયોર્નાશ—મુપાન્ત્યે કુરુત ક્ષણે ॥ ૮૦ ॥

અન્યે દૃષ્ટિચતુષ્કં ચ, દશકં જ્ઞાનિઘ્નયોઃ ।

ક્ષપયિત્વા મુનિઃ ક્ષીણમોહઃ સ્યાત્કેવલાત્મકઃ ॥ ૮૧ ॥

અર્થ—હવે તે મહાત્મા ક્ષીણમોહી થઈને વીતરાગ ભાવ યુક્ત થયો થકો પૂર્વોક્ત રીતે બીજા શુક્લ ધ્યાનનો આશ્રય કરે છે. (૭૪)

તે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનમાં વર્તનારો ક્ષપક આત્મા બીજા શુક્લ ધ્યાનને ત્રણ યોગમાંના કોઈ પણ એક યોગ વડે ધ્યાવે છે. (૭૫).

પોતાના જ એક આત્મદ્રવ્યને અથવા પોતાના આત્મદ્રવ્યના એક પર્યાયને અથવા પોતાના આત્મદ્રવ્યના એક ગુણને નિશ્ચળપણે ચિંતવાય તે ધ્યાનને બુદ્ધિમાનો એકત્વ અપૃથક્ત્વ ધ્યાન કહે છે. (૭૬).

બ્યંજન અર્થ અને યોગ એ ત્રણમાંના કોઈપણ એકનું ધ્યાન

તે શ્રેષ્ઠ ધ્યાનમાં નિપુણ એવા મહર્ષિઓએ અવિચાર ધ્યાન કહ્યું છે. (૭૭)

ભાવશ્રુતના અવલંબનથી પોતાના અતિ વિશુદ્ધ આત્મામાં જ લીન થઈ મયેલું સૂક્ષ્મ ત્રિચાર રૂપ ચિંતન-ધ્યાન કરાય છે તે સવિતક એક એક ગુણ વાળું બીજું શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. (૭૮)

એ પ્રમાણે બીજું શુક્લધ્યાન એકત્વ ત્રિચાર સવિતક નામનું કહ્યું છે. અને એ ધ્યાનમાં જીવને પોતાના આત્માનો અનુભવ થવાથી સમરસી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. (૭૯)

એ પ્રમાણે બીજા શુક્લધ્યાનના ચોમથી કર્મરૂપી કાષ્ટના સમૂહને બાળી ભસ્ય કરતો મો એ મહાયોગી ઉપાન્ત્ય સમયે નિદ્રા અને પ્રયત્ન એ બે કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ કરે છે. (૮૦)

ક્ષીણમોહના અંત સમયે ચાર દર્શનાવરણીય, પાંચ જ્ઞાનાવરણીય અને પાંચ અંતરાય એમ કુલ ચૌદ કર્મ પ્રકૃતિ અપાવીને ક્ષીણમોહ મુનિ કેવળજ્ઞાન યુક્ત થાય છે. (૮૧)

તેરમું ગુણસ્થાન

एवं च क्षीणमोहान्ता, त्रिषष्टिप्रकृतिसंस्थितिः ।

पंचांशतिर्जरद्वयप्रायाः शेषाः सयोगिनि ॥ ૮૨ ॥

માત્રોડત્ર ક્ષાયિકઃ શુદ્ધઃ, સમ્યક્ષં ક્ષાયિકં પરમ્ ।

ક્ષાયિકં હિ ચયાલ્યાત-ચરિત્રં તસ્ય નિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

ચરાચરમિદં વિષ્ણુ, હસ્તસ્થામલ્લકોપમમ્ ।

પ્રત્યક્ષં માસતો તત્ત્વ, કેવલજ્ઞાનમાસ્તતઃ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ—ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંત સુધીમાં ૬૩ પ્રકૃતિઓની સત્તા ક્ષય પામી, તેથી સમોગી ગુણસ્થાને બાકીની ૮૫ પ્રકૃતિઓની સત્તા જીર્ણ વસ્ત્ર સરખી સ્પેષી છે. (૮૨);

અહીં સયોગી ગુણુસ્થાને શુદ્ધ ક્ષાયિકભાવ, ઉત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તથા નિશ્ચય ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે. (૮૩)

તે કેવળજ્ઞાનરૂપી અજાણતા સૂચવાળા ભગવંતને આ સચરાચર જગત હાથમાં રહેલા આમળાના ફળની માફક પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. (૮૪)

તીર્થંકર નામકર્મ

વિશેષાત્તીર્થકૃત્કર્મ, येनात्यर्जितमूर्जितम् ।

तत्कर्मोदयतोऽत्रासौ, स्याज्जिनेन्द्रो जगत्पतिः ॥ ૮૫ ॥

स सर्वातिशयैर्युक्तः, सर्वामरनरैर्नतः ।

चिरं विजयते सर्वो क्षमं तीर्थं प्रवर्त्यन् ॥ ૮૬ ॥

वेद्यते तीर्थकૃત્કર્મ, तेन सद्देशनादिभिः ।

भूतले भव्यजीवानां, प्रतिबोधાદિ કુર્તા ॥ ૮૭ ॥

उत्कर्षतोऽष्टवर्षोऽनं, पूर्वकोटिप्रमाणकम् ।

કાલં યાવન્મહીપોટે, કેવલી બિહરત્યલમ્ ॥ ૮૮ ॥

અર્થ—વિશેષ આ સાધનાથી જે જીવે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાજન કર્યું છે તે તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી તે કેવળી ભગવાન અહીં ત્રણ જગતના નાથ જિનેન્દ્ર થાય છે. (૮૫)

તે તીર્થંકર પરમાત્મા ભગવાન જન્મથી ચાર, કર્મક્ષય થયે અગીઆર અને દેવકૃત ૧૯ એમ સર્વ મળીને ૩૪ અતિશયવાળા ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. (૮૬)

તે તીર્થંકર પરમાત્મા પૃથ્વી મંડળ ઉપર સદ્દેશનાદિ વડે ભવ્ય જીવને પ્રતિબોધ આપતાં તીર્થંકર નામ કર્મનો વિપાકોદય વેદ છે. (૮૭)

ઉત્કૃષ્ટથી આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડ વર્ષ પ્રમાણુકાળ સુધી શ્રી કેવળી ભગવાન આ પૃથ્વી પીઠ ઉપર અત્યંત વિહાર કરે છે. (૮૮)

સમુદ્ધાત

ચેદાયુષઃ સ્થિતિન્યૂના, સકાશાદ્વેષકર્મણઃ ।

તદા તુલ્યતાં કર્તુ, સમુદ્ધાતં કરોત્યસૌ ॥ ૮૯ ॥

દંડાં ચ કપાટાં મંથાનાં ચ પૂર્ણમ્ ।

કુલ્લે સંલોકસ્ય, ચતુર્ભિઃ સમયૈરસૌ ॥ ૯૦ ॥

एवमात्मप्रदेशानां, प्रसारणविधानतः ।

कर्मलेशान् समीकृत्योक्तमात्मस्मान्निवर्त्तते ॥ ९१ ॥

સમુદ્ધાતસ્ય તસ્યાદે, ચાદૃમે સમયે મુનિઃ ।

બૌદારિકાંગયોગઃ સ્યાદ્, દ્વિષ્સસમકેષુ તુ ॥ ૯૨ ॥

મિશ્રૌદારિકયોગી ચ, તૃતીયાદેષુ તુ ત્રિષુ ।

સમયેષ્વેકકર્માદ્ગધરોઽનાહારકશ્ચ સઃ ॥ ૯૩ ॥

યઃ ષપ્માસાધિકાયુષ્કો, છ્યમતે કેવલોદગમમ્ ।

કરોત્યસૌ સમુદ્ધાત—મન્યે કુર્ન્તિ વા ન વા ॥ ૯૪ ॥

સમુદ્ધાતચ્ચિત્તોઽસૌ, મનવાક્ષાયયોગવાન્ ।

ધ્યાયેષોગભિરોધાર્થ, શુક્રચ્યાનં તૃતીયકમ્ ॥ ૯૫ ॥

અર્થ—તે કેવળી ભગવાન વેદવા યોગ્ય (નામ, જોત્ર, વેદનીય) કર્મની સ્થિતિથી જો આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ અલપ-દુંડકી હોય તો તણુ કર્મની સ્થિતિ તેના સરખી કરવા માટે સમુદ્ધાત કરે છે. (૮૯).

બી કેવળી ભગવાન પહેલે સમયે દંડ કરે છે, ખીજે સમયે કપાટ રમે છે, ત્રીજે સમયે મંથાન રમે છે અને ચોથે સમયે સર્વ લોકને પૂરે છે. એ પ્રમાણે ચાર સમયો વડે સમુદ્ધાત કરે છે. (૯૦)

એ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશને વિસ્તારવાની વિધિથી કર્મના અંશને સરખા કરી પુનઃ બિલટા અનુક્રમે સમુદ્ધાતથી નિર્ક્ષે છે. (૯૧).

તે સમુદ્ધાતના પહેલા અને આઠમા સમયે મુનિ (કેવળી)

ઔદારિક કાયયોગી હોય છે, ખીજા છટ્ટા અને સાતમા સમયમાં ઔદારિક મિશ્ર કાય યોગી હોય છે અને ત્રીજા ચોથા તથા પાંચમાં સમયમાં એક કાર્મણ કાય યોગી હોય છે અને અનાહારક હોય છે. (૯૨-૯૩)

છ માસથી અધિક આયુષ્ય વાળા જે જીવ કેવળજ્ઞાન પામે છે તે નિશ્ચયથી સમુદ્ધાત કરે અને ખીજા કેવળીઓ કરે અથવા ન પણ કરે. (૯૪)

કેવળી ભગવાન સમુદ્ધાતથી નિવર્ત્યા બાદ મન, વચન અને કાય યોગ વાળા હોય છે, થાય છે અને તે ત્રણે યોગ રોકવા માટે ત્રીજું શુકલધ્યાન છે. (૯૫)

ત્રીજું શુકલધ્યાન

આત્મસ્પન્દાત્મિકા સૂક્ષ્મા, ક્રિયા યત્રાનિવૃત્તિકા ।
 તત્તૃતીયં ભવચ્છુક્લં, સૂક્ષ્મક્રિયાનિવૃત્તિકમ્ ॥ ૯૬ ॥
 બાદરે કાયયોગેઽસ્મિન્, સ્થિતિં કૃત્વા સ્વભાવતઃ ।
 સૂક્ષ્મીકરોતિ વાક્ચિત્ત—યોગયુગ્મં સ બાદરમ્ ।
 ત્યક્ત્વા સ્થૂલં વપુર્યોગં, સૂક્ષ્મવાક્ચિત્તયોઃ સ્થિતિમ્ ।
 કૃત્વા નયતિ સૂક્ષ્મઃ, કાયયોગં તુ બાદરમ્ ॥ ૯૮ ॥
 સુસૂક્ષ્મકાયયોગેઽથ, સ્થિતિં કૃત્વા પુનઃ ક્ષણમ્ ।
 નિમ્નઃ કુસ્તે સઘઃ, સૂક્ષ્મવાક્ચિત્તયોગયોઃ ॥ ૯૯ ॥
 તતઃ સૂક્ષ્મે વપુર્યોગે, સ્થિતિં કૃત્વા ક્ષણં હિ સઃ ।
 સૂક્ષ્મક્રિયં નિજાત્માનં, ચિદ્રૂપં વિન્દતિ સ્વયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥
 છગ્રસ્થસ્ય યથા ધ્યાનં, મનસઃ સ્થૈર્યં મુચ્યતે ।
 તથૈવ વપુષઃ સ્થૈર્યં ધ્યાનં કેવલિનો ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥
 શૈલેશીકરણારમ્ભી, વપુર્યોગે સ સૂક્ષ્મકે ।
 તિષ્ઠન્નુશ્વાસપદં શીઘ્રં, યોગપ્રતીતં યિયમસતિ ॥ ૧૦૨ ॥

અસ્યાન્ત્યેઙ્ગોદયન્છેદાત્, સ્વપ્રદેશઘનત્વતઃ ।

કરોત્યન્ત્યાઙ્ગસંસ્થાન—ત્રિભાગોનાવગાહનન્ ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ—જ્યાં આત્મ પ્રદેશોના સૂક્ષ્મ સ્પંદન રૂપ ક્રિયા નિવૃત્ત ન થાય તે સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવૃત્તિ નામે ત્રીજું શુક્લધ્યાન કહેવાય. (૯૬)

તે કેવળી ભગવાન આત્મ વીર્યની અચિત્ત શક્તિ વડે બાહર કાયયોગમાં સ્વભાવથી જ રહીને બાહર વચન યોગ અને બાહર મનોયોગ એ બે યોગને સૂક્ષ્મ કરતા જાય છે. (૯૭)

એ પ્રમાણે મન વચન યોગ સૂક્ષ્મ થયા બાદ તે સૂક્ષ્મ મન વચન યોગમાં રહીને બાહર કાયયોગનો ત્યાગ કરી, તે ત્યાગ કરેલા બાહર કાયયોગને સૂક્ષ્મ કરે છે. (૯૮).

પુનઃ ક્ષણવાર (અંતર્મુહર્ત) તે અતિ સૂક્ષ્મ થયેલા કાયયોગમાં રહીને શીઘ્ર સૂક્ષ્મવચન યોગ અને મનોયોગનો નિગ્રહ કરે છે. એટલે સર્વથા તેના સંભવનો-સત્તાનો અભાવ કરે છે. (૯૯)

ત્યારબાદ પુનઃ તે કેવળી ભગવાન ક્ષણવાર સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં રહીને પ્રગટ રીતે સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળા અને જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને પોતે જ અનુભવે છે. (૧૦૦)

જેમ છદ્મસ્થનું એટલે યોગીનું અથવા છદ્મસ્થ યોગીનું મનની સ્થિરતા તે જ ધ્યાન કહેવાય છે તેમ કેવળી ભગવાનનું કાયની સ્થિરતા એ જ ધ્યાન કહેવાય છે. (૧૦૧)

સૌદેશી કરણનો આરંભ કરવાવાળા કેવળી ભગવાન સૂક્ષ્મ કાય-યોગમાં રહ્યા થકા શીઘ્ર યોગાતીત-યોગરહિત આગળના સ્થાન ઉપર જવાની ઇચ્છા કરે છે. (૧૦૨)

આ સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનના અંત સમયે શરીર નામકર્મના ઉદયનો નાશ થવાથી, પોતાના આત્મપ્રદેશોનું ઘનપણું થવાથી અંત્ય (ચરમ) શરીરના આકારની ત્રિભાગ ન્યૂન અવગાહના કરે છે. (૧૦૩)

ચૌદ્ધ ગુણસ્થાન

અથાયોગિગુણસ્થાને, તિઠતોઽસ્થ જિનેશિતુઃ ।

લઘુપંચાક્ષરોચ્ચાર—પ્રમિતૈવ સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૧૦૪ ॥

તત્રાનિવૃત્તિશબ્દાન્તં, સમુચ્છિન્ન ક્રિયાત્મકમ્ ।

ચતુર્થં ભવતિ ધ્યાન—મયોગિપરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સમુચ્છિન્ના ક્રિયં ક્રિયા યત્ર, સૂ મયોગાત્મિકાપિ હિ ।

સમુચ્છિન્નક્રિયં પ્રોક્તં, તદ્દ્વારં મુક્તિવેદ્મનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

દેહાઽસ્તિત્વેપ્યયોગીરઃ, કથં ? તદ્ ઘટતે પ્રભો ।

દેહાભાવે તથા ધ્યાનં, દુર્ઘટં ઘટતે કથં ? ॥ ૧૦૭ ॥

વપુઃપ્રાપ્તિસૂક્ષ્મત્વાચ્છીઘ્રિ ભાવી ક્ષયત્વતઃ ।

કાયકાર્યાસમર્થત્વાત્, સતિ કાયેઽપ્યયોગતા ॥ ૧૦૮ ॥

તચ્છરીરાશ્રયાધ્યાન—મસ્તીતિ ન વિરુદ્ધયતે ।

નિજગુહ્યાત્મચિદ્રૂપ—નિર્ભરાનન્દશાલિનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

આત્માનામાત્મનાઽઽત્મૈવ, ધ્યાતા ધ્યાયતિ તત્ત્વતઃ

ઉપચારસ્તદન્યો હિ, ન્યવહારનયાશ્રિતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ—હવે અયોગી ગુણસ્થાને રહેલા તે જિનેશ્વરની સ્થિતિ અથવા અયોગી ગુણસ્થાનની સ્થિતિ પાંચ હરવ અક્ષરના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ હોય છે. (૧૦૪).

તે અયોગી ગુણસ્થાનમાં અયોગી ભગવાનને સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અનિવૃત્તિરૂપ ચોથું શુદ્ધ ધ્યાન હોય છે. (૧૦૫).

જે ધ્યાનમાં સૂક્ષ્મ કાય યોગરૂપ ક્રિયા પણ સર્વથા નિવૃત્ત થઈ છે તે સમુચ્છિન્ન ક્રિયા નામનું શુદ્ધ ધ્યાન મુક્તિમહેલના દાર સરખું છે. (૧૦૬).

હે પ્રભુ ! દેહ હોવા છતાં પણ અયોગીપણે કેવી રીતે ઘટે છે ? અને દેહને જો અભાવ હોય તો દેહ વિના ન ધરી શકે એવું ધ્યાન કેવી રીતે ઘટે ? (૧૦૭).

અહીં કામયોગ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમ જ શીઘ્ર ક્ષય પામનારો હોવાથી તથા કાયાનુ કાર્ય કરવાને અસમર્થ હોવાથી કાયા હોવા છતાં પણ યોગ રહિતપણું છે. (૧૦૮).

વળી પોતાના શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન રૂપ અત્યંત આનંદવાળા અયોગી ભગવાનને શરીરના તેવા પ્રકારના આલંબન-આશ્રય વડે ધ્યાન હોય એમાં કંઈ વિરોધ નથી. (૧૦૯).

નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતે જ ધ્યાતા છે અને તે સાધનભૂત એવા આત્મા વડે કર્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને જ ધ્યાવે છે. અહીં સ્પષ્ટ રીતે અષ્ટાંગ યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ ખીજો જે કંઈ ઉપચાર છે તે સર્વ બ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ ધ્યાનરૂપ જાણવો. (૧૧૦).

૭૨ પ્રકૃતિનો ક્ષય

ચિદ્રૂપાત્મમયોઽયોગી, હૃપાન્ત્યસમયે દ્રુતમ્ ।

યુગપત્ક્ષયેત્કર્મ—પ્રકૃતીનાં દ્વિસસતિમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

દેહબન્ધનસદ્ઘાતાઃ પ્રત્યેકં પંચ પંચ ચ ।

અંગોપાંગત્રયં ચૈવ, ષટ્કં સંસ્થાનસંજ્ઞકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વર્ણાઃ પંચ રસાઃ પંચ, ષટ્કં સંહનનાત્મકમ્ ।

સ્પર્શાદિકં ચ ગન્ધૌ દ્વૌ, નચિનાદેયદુર્ભગમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

તથાઽગુરુલ્લુપ્ત્વાલ્થ—મુપવાતોઽન્યઘાતિતાઃ ।

નિર્માણમપર્યાસત્વ—મુચ્ચ્વાસશ્રાયશસ્તથા ॥ ૧૧૪ ॥

વિહાયોગતિયુગ્મં ચ, શુભાસ્થૈર્યદ્વયં પૃથક્ ।

ગતિર્દિગ્માનુપુર્વી ચ, પ્રત્યેકં ચ સ્વરદ્વયમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

વેદ્યમેક્ષતરં ચેતિ, કર્મપ્રકૃતયઃ સ્વલુ ।

દ્વાસસતિરિમા મુક્તિ—પુરીદ્વારાગ્ંઓપમાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ—ચિદ્રૂપ આત્મામય એટલે કેવળજ્ઞાનમય આત્માવાળા અયોગી ગુણ-સ્થાનવર્તી અયોગી ભગવાન નિશ્ચય ઉપાંત સમયે શીઘ્ર સમકાળે એક સાથે ૭૨ કર્મ-પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે. (૧૧૧)

- ૫ શરીર નામ કર્મ ૧ નીચગોત્ર ૨ વિહાયોગતિ નામ કર્મ
 ૫ બંધન નામ કર્મ ૧ અનાદેય નામ કર્મ ૧ શુભ નામ કર્મ
 ૫ સંધાતન નામ કર્મ ૧ દૌર્ભાગ્ય નામ કર્મ ૧ અશુભ નામ કર્મ
 ૭ અંગોપાંગ નામ કર્મ ૧ અગુરુલ્લુ નામ કર્મ ૧ સ્થિર નામ કર્મ
 ૬ સંસ્થાન નામ કર્મ ૧ ઉપધાત નામ કર્મ ૧ અસ્થિર નામ કર્મ
 ૫ વર્ણ નામ કર્મ ૧ પરાધાત નામ કર્મ ૧ દેવગતિ નામ કર્મ
 ૫ રસ નામ કર્મ ૧ નિર્માણુ નામ કર્મ ૧ દેવાનુપૂર્વી નામ કર્મ
 ૬ સંધયણુ નામ કર્મ ૧ અપર્યાપ્ત નામ કર્મ ૧ પ્રત્યેક નામ કર્મ
 ૮ સ્પર્શ નામ કર્મ ૧ ઉચ્છવાસ નામ કર્મ ૧ સુસ્વર નામ કર્મ
 ૨ ગંધ નામ કર્મ ૧ અપયશ્ચ નામ કર્મ ૧ દુઃસ્વર નામ કર્મ

તથા એ વેદનીયમાંથી એક વેદનીય કર્મ—એ ૭૨ કર્મ પ્રકૃતિઓ
 મોક્ષ નગરના દ્વારને બંધ રાખવામાં અર્ચના—ભોગળ સમાન છે તેને
 અયોગી કેવળી ભગવાન ઉપાત સમયે ક્ષય પમાડે. (૧૧૨ થી ૧૧૬)

૧૩ કર્મ પ્રકૃતિનો ક્ષય

અન્યે હેક્તરં વેદ્ય—માદેયત્તં ચ પૂર્ણતા ।

ત્રસત્તં બાદરત્તં હિ—મનુષ્યયુગ્મ સઘસઃ ॥ ૧૧૭ ॥

નૃગતિશ્ચાનુષ્ઠી ચ, સૌભાગ્યં ચેત્ચગોત્રતામ્ ।

પંચાક્ષરં તથા તીર્થ—કૃન્નામેતિ ત્રયોદશ ॥ ૧૧૮ ॥

ક્ષયં નીત્વા સ લોકાન્તં, તન્નૈવ સમયે વ્રજેત્ ।

લ્લઘસિદ્ધત્વપર્યાયઃ, પરમેષ્ઠી સનાતનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થ—તે અયોગી ભગવાન નિશ્ચયથી અંત સમયે કોઈ પણ

- ૧ વેદનીય કર્મ ૧ બાદરનામ કર્મ ૧ મનુષ્યાનુ પૂર્વાનામ કર્મ
 ૧ આદેયનામ કર્મ ૧ મનુષ્ય આયુ ૧ સૌભાગ્ય નામ કર્મ
 ૧ પર્યાપ્તનામ કર્મ ૧ સુયશ્ચનામ કર્મ ૧ ઉચ્ચ ગોત્ર
 ૧ ત્રસ નામ કર્મ ૧ મનુષ્યગતિ નામકર્મ ૧ પંચેદ્રિય નામ કર્મ
 અને એક તીર્થંકર નામ કર્મ

એ તેર પ્રકૃતિનો ક્ષય કરીને તે જ સમયે સિદ્ધત્વપર્યાય પ્રાપ્ત કરીને સનાતન એવા પરમેશ્વર પરમાત્મા થાય, ત્યાર બાદ તે શાશ્વત એવા અયોગી ભગવાન ચૌદ રજ્જુ લોકના પદ્મંત ભાગે ગય છે. સામાન્ય કૃવણીને તીર્થ કર નામ કર્મ નહિ હોવાથી તેરને બદલે બાર પ્રકૃતિ ક્ષય કરે છે. (૧૧૭-૧૧૬)

આત્માની ઊર્ધ્વગતિ

પૂર્વપ્રયોગતોઽસદ્ગ—ભાવાદ્બન્ધવિમોક્ષતઃ ।

સ્વભાવપરિણામાદ્ધ, સિદ્ધસ્યોર્ધ્વગતિર્મયેવ ॥ ૧૨૦ ॥

કુલાલચક્રદોલેષુ—મુલ્લાનાં હિ યથા ગતિઃ ।

પૂર્વપ્રયોગતઃ સિદ્ધા, સિદ્ધસ્યોર્ધ્વગતિસ્તથા ॥ ૧૨૧ ॥

ઘૃષ્ણેપસંગનિર્મોક્ષા—અથા દ્રષ્ટાઽપ્સ્વલાબુનઃ ।

કર્નસંગવિનિર્મોક્ષા—તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૧૨૨ ॥

અરણ્યકવીજાદે—બન્ધચ્છેદાદ્વથા ગતિઃ ।

કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્—સિદ્ધસ્યાપિ તથેત્યતે ॥ ૧૨૩ ॥

યથાધસ્તિર્યગૂર્ત્વં ચ, લેપુવાદ્વગ્નિવીચયઃ ।

સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે, તથોર્ધ્વગતિરાત્મનઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ન ચાધો ગૌરવાભાવા—અ તિર્યક્ પ્રેરકં ત્રિના ।

ન ચ ધર્માસ્તિકાયસ્યા-ભાવાલોકોપરિ વ્રજેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ—પૂર્વ પ્રયોગથી, અસંગભાવથી, અંધ વિમોક્ષથી અને સ્વભાવ પરિણામથી સિદ્ધ પરમાત્માની ઊર્ધ્વગતિ હોય છે. (૧૨૦)

કુંભારનું ચક્ર, દિંચક્ર અને બાણ વગેરેની ગતિ જોગ તિશ્રય પૂર્વ પ્રયોગથી હોય છે. (૧૨૧)

તુંબડા ઉપરની માટી ઉપડી જવાથી જેમ પાણીમાં તુંબડાની ઊર્ધ્વગતિ દેખાય છે તેમ કર્મને સંગ છૂટવાથી સિદ્ધની પણ ઊર્ધ્વગતિ કહેલી છે. (૧૨૨)

બંધનનો છેદ થવાથી જેમ એરંડાના ખીજની ઊર્ધ્વગતિ થાય છે તેમ કર્મબંધના વિચ્છેદથી સિદ્ધની પણ ઊર્ધ્વગતિ દેખાય છે. (૧૨૩)

જેમ દેહાની અધોગતિ, વાયુની તીચ્છી ગતિ અને અગ્નિ જ્વાળાની ઊર્ધ્વગતિ સ્વભાવથી જ પ્રવર્તે છે તેમ આત્માની પણ સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વગતિ હોય છે. (૧૨૪)

ગુરુપણના અભાવથી સિદ્ધની નીચે ગતિ થતી નથી, પ્રેરક વિના તીચ્છી ગતિ થતી નથી અને ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી લોકોતથી ઉપર ગતિ હોતી નથી. (૧૨૫)

સિદ્ધ-સ્થાન ઈષિત્ પ્રાગ્ભારા

મનોજ્ઞા સુગમિસ્તન્વી, પુણ્યા પરમભાસુરા ।

પ્રાગ્ભારા નામ વપુધા, લોકમૂર્ધ્નિ ન્યવસ્થિતા ॥ ૧૨૬ ॥

નૃલોકતુલ્યવિષ્કંભા, સિતચ્છત્રનિભા શુભા ।

ઊર્ધ્વ તરયાઃ ક્ષિતેઃ સિદ્ધા, લોકાન્તે સમવસ્થિતાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ—મનોહર સુગંધવાળી, કામળ, પવિત્ર અને અતિશય તેજસ્વી એવી ઈષિત્ પ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી લોકના મસ્તકે રહેલી છે. (૧૨૬)

તે પૃથ્વી મનુષ્ય લોક પ્રમાણુ (૪૫ લાખ યોજન) વિસ્તારવાળી, શ્વેત છત્ર સરખી અને સુંદર છે. તે પૃથ્વી ઉપર સિદ્ધ પરમાત્માએ લોકના અંતે રહેલા છે. (૧૨૭)

(સિદ્ધનુ' સ્વરૂપ

કાલાવસરસંસ્થાના, યા મૂષા ગતસિક્ચકા ।

તત્રસ્થાકાશસંકાશા-ડડકરા સિદ્ધાવગાહના ॥ ૧૨૮ ॥

જ્ઞાતારોઽસ્થિત્તત્વાનાં, દ્રદારશ્ચૈકહેલ્યા ।

ગુણપર્યાયયુક્તાનાં, ત્રૈલોક્યોદરવર્તિનામ્ ॥ ૧૨૯ ॥

અનન્તં કેવલજ્ઞાનં, જ્ઞાનાવરણસંક્ષયાત્ ।

અનન્તં દર્શનં ચૈવ, દર્શનાવરણક્ષયાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

શુદ્ધસચ્ચક્ત્વચારિત્રે, ક્ષાયિકે મોહનિપ્રહાત્ ।

અનન્તે સુલ્ભીર્યે ચ, વેદ્યવિન્નક્ષયાત્ ક્રમ્યાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

આયુષઃ ક્ષીણભાવત્વાત્, સિદ્ધાનામક્ષયા સ્થિતિઃ ।

નામગોત્રક્ષયાદેવા-મૂર્ત્તનિન્તાઽવગાહના ॥ ૧૩૨ ॥

યત્સૌહ્યં ચક્રિશક્રાદિ - પદ્વીભોગસંભવમ્ ।

તત્તોઽનન્તગુણં તેષાં, સિદ્ધાન્નલેશમન્યયમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

યદ્ગરાધ્યં ચ યત્સાધ્યં, યદ્ બ્યેયં યત્ત્વ દુર્લભમ્ ।

ચિદાનન્દમયં તત્તૈઃ, સંપ્રાપ્તં પરમં પદમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ—મળી મયેલા મીણવાળી મૂષા અંતકાળના સમયે જેવા આકારવાળી હોય છે તેવા આકારવાળી મૂષામાં રહેલા આકાશ પ્રદેશ સરખા આકારવાળી શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માની અવગાહના હોય છે. (૧૨૮).

શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મા તરુ લોકમાં રહેલા અને શુભપર્યાયવાળા સર્વ તરુને એક સમયમાં જાળુનાર અને દેખનાર હોય છે. (૧૨૯).

શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી અનંત કેવળ જ્ઞાન હોય છે, દર્શનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી અનંતદર્શન હોય છે. (૧૩૦)

શ્રી સિદ્ધ જગવંતને મોહનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક ભાવના શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને શુદ્ધ ચારિત્ર હોય છે, વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી અનંત સુખ અને અંતરાય કર્મના ક્ષયથી અનંતવીર્ય હોય છે. (૧૩૧).

શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માને આયુષ્ય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી અક્ષય સ્થિતિ હોય છે, નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અમૂર્ત-અરૂપીપણું અને જોત કર્મનો ક્ષય થવાથી અનંત અવગાહના હોય છે. (૧૩૨).

ચક્રવર્તી અને શકેન્દ્ર વગેરેને પદ્મીથી (ઐશ્વર્યથી) તથા ભોગથી જે સુખ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે તેથી અનંતગુણ સુખ મોક્ષમાં સિદ્ધ પરમાત્માએને કલેશ વિનાનું અને અવિચળ છે. (૧૩૩)

જે આરાધવા યોગ્ય, જે સાધવા યોગ્ય, જે ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને જે અતિ દુઃખે પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે જ્ઞાનાનંદમય પરમ મોક્ષપદ શ્રી સિદ્ધોએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. (૧૩૪)

મોક્ષનું સ્વરૂપ

નાસ્ત્યન્તાભાવરૂપા ન ચ જહિમમયી જ્યોમવદ વ્યાપિની નો ।

ન વ્યાવૃત્તિઃ ક્ષોભા વિષયસુલ્ભના નેષ્યતે સર્વં વિદ્ધિઃ ॥

સદ્ગુણાત્મ પ્રસાદાદ દગવગમ ગુણૌ ધેન સંસાર સારા ।

નિઃસીમાત્યક્ષ સૌલ્યોદય વસતિ રનિઃપાતિની મુક્તિસ્વતા ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ—સર્વજ્ઞ ભગવંતે મુક્તિને અત્યંત અભાવરૂપ માનતા નથી તથા જડતારૂપ માનતા નથી, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી માનતા નથી, પુનરાવૃત્તિને ધારણ કરનારી માનતા નથી, અત્યંત વિષય સુખવાળી માનતા નથી, પરંતુ વિદ્યમાન જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માની નિર્મળતાથી પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન આદિ ગુણના સમૂહ વડે સંસારમાં એક સારવાળી તથા અત્યંત અતીન્દ્રિય સુખના ઉદયનું—અનુભવનું સ્થાન એવી તથા નિપાત રહિત (પુનરાગમન રહિત) મુક્તિ કરી છે. (૧૩૫)

સૂક્તિ સંગ્રહ

દ્વ્યુદ્યુતો ગુણસ્થાન-રત્નરાશિઃ શ્રુતાર્ણવાત્ ।

પૂર્વિક્સૂક્તિનાૈવ રત્નશેષર સૂરિમિઃ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ શ્રુત સમુદ્ભાંથી પૂર્વાચાર્યોએ રચેલી સૂક્તિઓ (શ્લોકો) રૂપી નૌકા વડે જ આ ગુણસ્થાનરૂપી રત્ન રાશિને ઉદ્ધાર કર્યો છે. (૧૩૬)

સિદ્ધની અવગાહના

શા માટે ?

શ્રી રત્નશેખર સૂરિએ તેમના ગુણસ્થાન કુમારોહમાં સિદ્ધના સ્વરૂપનું વર્ણન આપેલ છે, તેમાં સિદ્ધની અવગાહના કહી છે. પરંતુ સિદ્ધની અવગાહના શા માટે હોય છે તેનો ખુલાસો કરેલ નથી.

જીવ (આત્મા)નું કદ ધણું જ નાનું, ખારિક અથવા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોય છે. જેમકે, નિગોદના જીવો.

જીવના કર્માનુસાર જુદા જુદા પર્યાયોમાં તેનું કદ નાનું મોટું થાય છે. એટલે કે જીવાત્મા વિભાવ દશામાં કર્માધીનપણે તેના જુદા જુદા પર્યાયોમાં અતિ સૂક્ષ્મથી માંડીને અતિ વિશાળ સુધીના અનેક કદના શરીર ધારણ કરે છે.

આમ આત્માનું કદ એક સરખું ધણું નાનું હોવા છતાં સિદ્ધની સ્વ-ભાવ દશાવાળા આત્માઓના કદ-અવગાહના જુદા જુદા અનેક પ્રકારના કદના હોય છે. સિદ્ધ થતા પહેલાંના છેલ્લા શરીરના કે ભાગ પ્રમાણે સિદ્ધની અવગાહના હોય છે એમ શાસ્ત્ર-કથન છે.

સર્વ સિદ્ધાત્માઓનું જ્ઞાન-સ્વરૂપ એક સરખું હોય છે છતાં તેમનું કદ (અવગાહના) એક સરખું નાનું નથી હોતું તેમજ એક સરખું અમુક એક જ કદનું પણ નથી હોતું તેનું શું કારણ ?

વળી આત્મામાં આત્મપ્રદેશોને સંકોચવા વિસ્તારવાની શક્તિ છે. તો સર્વ સિદ્ધાત્માઓ તેમનું કદ સંકોચીને નાનામાં નાનું અથવા અમુક એક જ કદનું કેમ નહિ બનાવતા હોય ?

આ પ્રશ્નનું સમાધાન શાસ્ત્રમાં ક્યાંય મળતું નથી. પરંતુ વિચાર કરતાં મને તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે જણાય છે.

સમાધાન

આત્મા વિભાવ દશામાં જુદા જુદા પર્યાયોમાં નાના મોટા દેહ ધારણ કરે છે તે કર્મધીન પણ કરે છે.

આત્માની સંકોચ વિકાસ કરવાની શક્તિ છે તે શક્તિનો ઉપયોગ આત્મા (હ્રદયસ્થ જીવ) તેના મન દ્વારા કરી શકે છે.

પરંતુ અયોગી કેવળી ભગવાનને સિદ્ધ થતી વખતે સર્વ કર્મોના ક્ષય થઈ ગયેલો હોવાથી તેમને કર્મોના તથા મનનો સદંતર અભાવ હોય છે. તેથી સિદ્ધ થતી વખતે તેમના શરીરના પુદ્ગલો તો અહીં પડ્યા રહે પણ તેમના આત્મ પ્રદેશો જે તેમના શરીર પ્રમાણે ફેલાયેલા હતા તે શરીરથી છૂટા પડવા છતાં તેના તે આકારમાં રહે. કારણ કે કર્મ તથા મનના અભાવમાં આત્મા સંકોચ વિકાસ કરે નહિ.

અયોગી કેવળીના શરીરની અંદર જે પોલાણનો ભાગ હતો તેટલા ભાગમાં આત્મ પ્રદેશો આપોઆપ બેસી જાય એટલે કે પોલાણને દાબી દીએ તેથી મૂળ શરીરના કે ભાગ જેટલી ઘન-અવગાહના કાયમ રહે.

આ કારણથી શાસ્ત્રમાં સિદ્ધની અવગાહના તેમના છેલ્લા શરીરના કે ભાગ પ્રમાણ કહી છે એમ સમજાય છે.

સિદ્ધાત્મા રૂપી કે અરૂપી ? સાકાર કે નિરાકાર ?

સામાન્ય રીતે પૌદ્ગલિક વસ્તુ રૂપી અને સાકાર કહેવાય છે. અને આત્મા તથા આત્મપ્રદેશો અરૂપી અને નિરાકાર કહેવાય છે.

આ પ્રમાણેનું કથન વ્યવહારથી છે. કારણ કે જીવ વ્યવહારથી સૂક્ષ્મ વાત સમજી શકતો નથી તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુ ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકતો નથી.

આત્મા અરૂપી હોવા છતાં કેવળી બગવાન તેને જોઈ શકે છે, એમ તો શાસ્ત્રકથન છે જ. એટલે આત્મા રૂપી તો છે જ પણ તે પૌદ્ગલિક નહિ હોવાથી ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાતો નથી. માટે આત્માને વ્યવહારથી અરૂપી કહેલ છે.

તે જ પ્રમાણે સિદ્ધાત્માને નિરાકાર કહેલ છે. કારણકે સંસારમાં જીવના શરીરનો જેવો આકાર હોય છે તેવો આકાર સિદ્ધાત્માનો નથી. પણ સિદ્ધાત્માની અવગાહના તો છે જ. છેલ્લા શરીરમાંથી પોલાણનો ભાગ નીકળી જતાં જે ધન-સ્વરૂપ આત્મ પ્રદેશ હોય તે સિદ્ધાત્માની અવગાહના છે માટે તે અપેક્ષાએ સિદ્ધાત્મા સાકાર છે અને સંસારી દેહની અપેક્ષાએ નિરાકાર છે.

ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ

દેવ ગુરુ અને ધર્મનું, જાણી શુદ્ધ સ્વરૂપ,
જાણી ક્રમ ગુણસ્થાનનો, પ્રગટાવો શુદ્ધ રૂપ.

આપણું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિનું છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ. દેવનું સ્વરૂપ એ જ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ છે. માટે દેવનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ એ ધર્મ. માટે ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, અને ધર્મનો માર્ગ ગુરુ બતાવે છે માટે ગુરુનું સ્વરૂપ પણ જાણવું આવશ્યક છે કે જેથી ઊંધે ખોટે માર્ગે ચડી જવાય નહિ.

મિથ્યાત્વમાંથી છૂટીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવા મુધીનો આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ એ જ ગુણસ્થાનનો ક્રમ. માટે ગુણસ્થાનનું જ્ઞાન દરેક મુમુક્ષુ માટે આવશ્યક છે.

માટે અહીં પહેલાં ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યારૂપ સામાન્ય વિવેચન કરીને પછી દરેક ગુણસ્થાનનું વિસ્તારથી અલગ અલગ વર્ણન કરીશું.

ગુણસ્થાન એટલે આત્માના ગુણનું સ્થાન અથવા આત્માના ગુણની અવસ્થા. અહીં ગુણનો અર્થ ‘આત્માના વિકાસનો અંશ’ એમ ગણવાનો છે.

ગુણસ્થાનનું બીજું નામ જીવસ્થાન અથવા જીવ સ્થાનક પણ કહેવાય છે. ગુણસ્થાન એ જીવનાં ચઢતા આધ્યાત્મિક ક્રમનાં સ્થાનો છે. એ સ્થાનો જીવની સાથે રહેલા છે. એટલે જીવસ્થાન શબ્દ પ્રયોગ પણ યોગ્ય છે.

જીવસ્થાનને જીવસમાસ પણ કહે છે. જેમાં જીવ ભલે પ્રકારે સમાર્પિત રહે છે તેને જીવસમાસ કહે છે. પરંતુ—

ગુણસ્થાન એટલે આત્માના ગુણનું સ્થાન એમ અર્થસૂચક નામ છે. તેથી તે સર્વમાન્ય થઈ ગયું છે અને પરંપરાથી એ નામ જ ચાલ્યું આવ્યું છે. ગુણસ્થાન નામ એટલું બધું રૂઢ થઈ ગયું છે કે ધણા લોકોને જીવસ્થાન કે જીવ સમાસ નામની ખબર પણ નથી. તેથી અમે પણ આ પુસ્તકમાં ગુણસ્થાન નામ જ વાપરેલ છે.

સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે. તે ગુણો પ્રતિબંધક કર્મોથી દબાયલા છે, ઢંકાયલા છે, આચ્છાદિત થયેલા છે. તે કર્મો વધારે કે ઓછા અંશે દૂર થતાથી ગુણોની જે અવસ્થા પ્રગટ થાય, જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્થાન-ભેદ-સ્વરૂપ વિશેષ પ્રગટ થાય તેને ગુણસ્થાન અથવા ગુણસ્થાનક કહે છે.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ગુણોનો ભેદ તરતમભાવે વત્તા ઓછા અંશે આવિર્ભાવ થવો તે ગુણસ્થાન.

જ્ઞાનનો વિકાર થતો નથી. પણ ઓછું વધારે કે પૂર્ણ એમ જુદી જુદી દશામાં હોય છે. મિથ્યાત્વના સાહચર્યથી જ્ઞાનના કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ (વિભંગ) એ ત્રણ અપ્રશસ્ત પ્રકાર કહેલ છે. દર્શન અને ચારિત્રનો વિકાર થાય છે અને હેવટે તે વિકારરહિત શુદ્ધ પરિણમે છે.

મેહ અને યોગના નિમિત્તથી અથવા મેહ છૂટવાથી આત્માના દશન અને ચારિત્ર ગુણની જે અવસ્થાઓ થાય છે તેને ગુણસ્થાન કહે છે.

આ ગુણુસ્થાનોમાં કોઈ તો મોહના ઉદયથી થાય છે, કોઈ મોહના ઉપશમથી થાય છે, કોઈ મોહના ક્ષયોપશમથી થાય છે તો કોઈ મોહના ક્ષયથી થાય છે. વળી કોઈ મોહના અનપેક્ષાથી તેમજ કોઈ યોગના સદ્ભાવ કે અભાવથી થાય છે. આ સર્વ પ્રકારોને નિમિત્ત કહે છે. નિમિત્ત કયાંક સદ્ભાવરૂપ અને કયાંક અભાવરૂપ હોય છે.

પહેલે ગુણુસ્થાને પ્રતિબંધક કર્મો વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી વધારે અશુદ્ધ હોય છે ત્યારે જ્ઞાનાદિ ગુણો અદ્ય પ્રમાણમાં પ્રગટ થયેલા હોય છે. અને ઉપર ઉપરના ગુણુસ્થાનકે પૂર્વ પૂર્વ ગુણુસ્થાનકની અપેક્ષાએ શુદ્ધિ વધારે વધારે હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણો વધારે પ્રમાણમાં પ્રગટ થયેલા હોય છે અને અદ્ય અદ્ય અશુદ્ધ હોય છે.

આ પ્રમાણે પ્રગટ થયેલા ગુણોના સ્વરૂપની વિશેષતાને ગુણુસ્થાન કહેવામાં આવે છે. એટલે કે જે જે સ્થાને પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ગુણુથી કંઈક વિશેષ ગુણુ પ્રગટ થાય તે તે સ્થાનને ગુણુસ્થાન કહે છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્વરૂપની વિશેષતા અસંખ્ય પ્રકારની હોય છે તેથી ગુણુસ્થાનો પણ અસંખ્ય થાય છે. પરંતુ તે વિશેષતાઓ સામાન્ય મનુષ્યના ખ્યાલમાં ન આવે તેથી ખાસ વિશેષતા બતાવવા અસંખ્ય જ્ઞાનાદિ ગુણોના વિશેષને એક એક વર્ગમાં સમાવી તેના સ્વૂળની દૃષ્ટિથી ચૌદ ગુણુસ્થાનક કહેવામાં આવ્યા છે.

આત્મ વિકાસના અંશ જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ ગુણુસ્થાનનો ઉત્કર્ષ માનવામાં આવે છે એક ગુણુસ્થાનથી બીજા ગુણુસ્થાનની સીમા એવી રીતે જોડાએલી છે કે તે એક આખું પ્રવાહ સમું બની ગયું છે. છતાં વર્ણન કરવાની સગવડ ખાતર ગુણુસ્થાનને ચૌદ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

ભગ્ય જીવોને સિદ્ધાલય અથવા મુક્તિમહેલ ઉપર ચડવાને ગુણુશ્રેણીરૂપ નિસરણી છે. જેમ નિસરણીમાં પગ મૂકવાના સ્થાનરૂપ પગથીઆં હોય છે તેમ આ ગુણુશ્રેણીમાં એક ગુણુથી બીજા વિશેષ

ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ જે સ્થાનો એટલે ત્રિશ્રામસ્થાનો છે તે ગુણસ્થાન કહેવાય છે. તે ચૌદ ગુણસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

ચૌદ ગુણસ્થાનો

(૧) મિથ્યાત્વ	(૮) અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિબાદર.
(૨) સાસ્વાદન	(૯) અનિવૃત્તિ બાદર.
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય.
(૪) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાંત મોહ
(૫) દેશ વિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૨) ક્ષીણ મોહ.
(૬) પ્રમત્ત સંયત	(૧૩) સયોગી કેવળી
(૭) અપ્રમત્ત સંયત	(૧૪) અયોગી કેવળી

આ ગુણ શ્રેણીરૂપ નિસસ્પીના પહેલા પગથીઆથી જીવો ચડવા માંડે છે. કોઈ હળવેથી તો કોઈ ઉતાવળથી ચડે છે અને યથાશક્તિ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જેઓ આત્મબળ ફેરવી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેણીઓમાં યોગ્ય ક્રમથી પસાર થાય છે અને છેવટે બારમી શ્રેણીમાં નિરાવરણ બની તેરમી શ્રેણીમાં જીવન મુક્ત પરમાત્મા બને છે. અને મૃત્યુ સમયે ચૌદમી શ્રેણીમાં આવી તરત જ પરમ નિર્વાણ-ધામ પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ આત્માના વિકાસનો અનુક્રમ તે ગુણસ્થાન ક્રમ કહેવાય છે અને તે ક્રમ વડે ઉપર ચડવું, આરોહવું તે ગુણસ્થાન ક્રમારોહ કહેવાય છે.

મંદ પ્રયત્નવાળાઓને વચલી કેટલીક શ્રેણીઓમાં વધારે રોકાવું પડે છે. તેમની ચડતી પડતી પણ ધણી વખત ધણી થાય છે. તેથી

બારમી શ્રેણીએ કે એ શ્રેણીએ જતા માર્ગે પહોંચતાં તેઓને ઘણો વખત લાગે છે.

કોઈ પ્રખળ પુરુષાર્થ ફારવનારા મહાન સાધકો તીવ્ર વેગથી શ્રમ લેતાં વચલી શ્રેણીઓમાં વધુ ન રોકાતાં સત્વર બારમી શ્રેણીએ પહોંચી તરત જ કેવળજ્ઞાની બની તેરમીમાં આવે છે.

કેટલાક ચડતાં ચડતાં ભાન નહિ રાખવાથી નીચે ગખડી પડે છે. અગીઆરમા પગથીઆ સુધી પહોંચેલાઓને પણ મોહનો ફટકો લાગવાથી એકદમ નીચે પડવાનું થાય છે. એટલા જ માટે જીવેને ચડતાં ચડતાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવા માટે સૂત્રો શાસ્ત્રોએ ચેતવણી આપી છે.

બારમે પગથીએ એટલે બારમા ગુણુસ્થાને પહોંચ્યાં પછી પડવાનો કોઈ જાતનો ભય રહેતો નથી. આઠમે નવમે પગથીએ (ગુણુસ્થાને) મોહનો ક્ષય શરૂ થયા પછી ભય ખીલકુલ ટળી જાય છે.

અગીઆરમે ગુણુસ્થાને પહોંચેલાને નીચે પડવાનું થાય છે તે તેણે મોહનો ક્ષય નહિ પણ ઉપશમ કર્યો હોવાના કારણે થાય છે પણ જો આઠમે નવમે ગુણુસ્થાને મોહના ઉપશમની નહિ પણ મોહના ક્ષયની પ્રક્રિયા પ્રારંભ થઈ જાય તો નીચે પડવાનું અસંભવિત બની જાય છે.

ગુણુસ્થાનનું 'ખીજું' નામ જીવસમાસ છે. જેમાં જીવ લક્ષે પ્રકારે રહે છે તેને જીવસમાસ કહે છે.

જીવના ગુણોમાં પાંચ લાવ રહે છે—ઔદયિક, ઔપશ્ચમિક, ક્ષાયોપશ્ચમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક આ પાંચ લાવની વિશેષ વિગત અમારા તરફથી બહાર પડેલ “પાંચ લાવનું સ્વરૂપ” પુસ્તકથી જાણી લેવી.

આ પાંચ લાવોના સાહચર્યથી આત્માની ગુણુ સંજ્ઞા થાય છે. ચૌદ ગુણુસ્થાનકોમાં આ લાવો છે.

ગુણસ્થાનોના યોગથી આત્માના પૂર્ણ નામો આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ	(૯) અનિવૃત્તિકરણ બાહર સાંપરા-
યિક પ્રવિષ્ટ શુદ્ધ સંયત
(૨) સારવાદન સમ્યદષ્ટિ	ઉપશમક અથવા ક્ષપક.
(૩) સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ	(૧૦) સૂક્ષ્મ સાંપરાયિક પ્રવિષ્ટ શુદ્ધ
સંયત ઉપશમક અથવા ક્ષપક
(૪) અવિરત સમ્યદષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાંત કષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ
(૫) સંયતાસંયત (દેશવિરતિ)	(૧૨) ક્ષીણ કષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ
(૬) પ્રમત્ત સંયત	(૧૩) સયોગી કેવળી
(૭) અપ્રમત્ત સંયત	(૧૪) અયોગી કેવળી.
(૮) અપૂર્વકરણ પ્રવિષ્ટ શુદ્ધ
સંયત ઉપશમક અથવા ક્ષપક.	

આ ચૌદ ગુણસ્થાનોમાંના એકથી ચાર ગુણસ્થાન દર્શનમોહનીય ક્રમની અપેક્ષાથી છે, પાંચથી દશ ગુણસ્થાન ચારિત્રમોહનીયના નિમિત્તથી છે. અગીઆર, બાર અને તેરમા ગુણસ્થાન યોગના નિમિત્તથી છે અને ચૌદમું ગુણસ્થાન યોગના અભાવના નિમિત્તથી છે.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી ચૌદ ગુણસ્થાનોના ત્રણ જ વિભાગ થઈ શકે છે. (૧) બહિરાત્મા. (૨) અંતરાત્મા અને (૩) પરમાત્માના ભેદથી ત્રણ વિભાગ કરાય છે. તેથી ચૌદ ગુણસ્થાનોમાં વિભક્ત બધા જીવો ત્રણ વિભાગમાં અતર્ભૂત થઈ શકે છે. પહેલા ત્રણ ગુણસ્થાનવાળા બહિરાત્માના નામે ઓળખાય છે, તે પછીના નવ ગુણસ્થાનવાળા એટલે ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો અંતરાત્મા કહેવાય છે. અને છેલ્લા બે એટલે સયોગી અને અયોગી કેવળી પરમાત્મા કહેવાય છે. આ રીતે ચૌદ ગુણસ્થાન ત્રણ ભેદોમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનોની ટુંકી વિગત

જેઓ ગુણસ્થાનોની વિગત જાણતા ન હોય તેમને માટે અહીં ગુણસ્થાનોની ટુંકી વિગત ઉપયોગી જાણીને આપી છે.

ગુણ એટલે આત્માની જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય આદિ શક્તિઓ અને સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની તરતમલાવવાળી અવસ્થાઓ.

જેમ જેમ આત્મા ઉપરના મોહનીય કર્મનાં પડલ દૂર થતા જાય છે તેમ તેમ આત્માના સહજ ગુણો પ્રગટ થતા જાય છે. તેવા ગુણસ્થાનો અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની શ્રેણીઓ નીચે પ્રમાણે ચૌદ કહેલી છે.

(૧) મિથ્યાત્વ	(૮) અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિ પાદર.
(૨) સાસ્વાદન	(૯) અનિવૃત્તિ પાદર.
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય.
(૪) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાંત મોહ.
(૫) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૨) ક્ષીણ મોહ.
(૬) પ્રમત્ત સંયત	(૧૩) સયોગી કેવળી.
(૭) અપ્રમત્ત સંયત	(૧૪) અયોગી કેવળી.

૧. મિથ્યાત્વ

આ ગુણસ્થાનમાં દર્શન મોહનીય અને અનંતાનુબંધી કપાયની પ્રયત્નતાથી આત્મામાં તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટતી નથી. તેની દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વ તરફ હોવાથી તે વીતરાગની વાણીથી ઓછું કે અધિક કે વિપરીત સદેહે છે, પ્રરૂપે છે તથા ફરસે છે.

આ ગુણસ્થાને અનંતા જીવો રહેલા હોઈ તરતમ ભાવે આ ગુણસ્થાનની અનંત કક્ષાઓ છે. અહીંઆ રહેલા જીવના ત્રણ ભેદ છે—

૧. અભગ્ય જીવ. તેના મિથ્યાત્વની આદિ કે અંત નથી.
૨. ભગ્ય જીવ. તેના મિથ્યાત્વની આદિ નથી પણ અંત છે.
૩. પડવાઈ. જે આત્માઓ એક વખત સમકિત પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનું વચન કરી પતિત થયેલા છે તે.

૨. સાસ્વાદન

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી પતન થતાં આત્મા મિથ્યાત્વની પહેલી ભૂમિકાએ પાછો વળતાં વચ્ચે બહુ થોડી વાર તત્ત્વરુચિના સ્વરૂપ આસ્વાદવાળી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તે સાસ્વાદન ગુણસ્થાન.

ધંટ વાગી ગયા પછી રણકાર રહી ગયો અથવા ક્ષીરનું ભોજન કરી વચન કર્યું ત્યારે જરા સ્વાદ રહી ગયો તે પ્રમાણે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનનું જાણવું.

૩. મિશ્ર

મિથ્યાત્વમાંથી નીકળીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પામતાં અથવા સમકિત પામ્યા પછી શુદ્ધ દૃષ્ટિ ન રહેતાં ત્યાંથી પતન થયા ત્યારે જે મનોમંથનની ભૂમિકા હોય છે તે આ મિશ્ર ગુણસ્થાન.

અહીં સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે ડોલાયમાન સ્થિતિ હોય છે. કે વળી પ્રરૂપિત શુદ્ધ જિનમાર્ગ તેમજ અન્ય અસત્ય માર્ગ એ બંને માને તે મિશ્ર ગુણસ્થાન.

૪. અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ

આત્મા અસંદિગ્ધપણે સત્ય દર્શન, સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વરુચિ પ્રાપ્ત કરે તે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન. અહીંયાં આત્મા પહેલ વહેલોજ આધ્યાત્મિક શાંતિ અનુભવે છે. દષ્ટિ સ્વરૂપાભિમુખ બને છે. અહીંયાં દર્શન મોહ તથા અનંતાનુબંધી કષાયોનો વેગ નથી રહેતો પરંતુ ચારિત્ર શક્તિને રોકનાર સંસ્કારોનો વેગ અવશ્ય રહે છે તેથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય પામતી નથી.

આ ગુણસ્થાને આત્મા જીવાદિ પદાર્થ જાણે વ્રત, પચ્ચખખાણુ, તપ વગેરે જાણે પ્રરૂપે પણ પૂર્વકર્મના ઉદયે પોતે ફરસી (સ્પર્શી) શકે નહિ.

૫. દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ

અહીંયાં અદ્વપાંશે વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દેશ વિરતિ કહેવાય છે. અહીં આવેલ જીવ તપ, વ્રત, પચ્ચખખાણુ જાણે, સદ્દે, પ્રરૂપે યથાશક્તિ સ્પર્શે, એક પચ્ચખખાણુથી માંડી બાર વ્રત, શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિમા (પડિમા) સુધીમાંનું જોટલું યથાશક્તિ પાળી શકે તેટલું આદરે.

આ ગુણસ્થાન વર્તી શ્રાવક અદ્વપ ઇચ્છાત્રાણો, અદ્વપારંભી, અદ્વપ પરિગ્રહી, સુશીલ, સુવ્રતી. ધર્મિજન, ઉદાસી, વૈરાગ્યવંત હોય.

૬. પ્રમત્ત સંયત

વિકાસગામી આત્મા ચારિત્ર મોહને વધારે શિથિલ કરી વૈરાગ્યમાં દૃઢ થતાં સર્વ વિરતિ સંયમ ગ્રહણ કરે છે, ત્યાગવૃત્તિ ઉદય પામે છે. પૂર્વાધ્યાસનાં ડોકિયાં વારંવાર થવાથી ભૂલો થાય છે અને ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ પણ થયા કરે છે.

અહીંયાં સાધક દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી જીવાદિક નવ પદાર્થ જાણે, સદ્દે, પ્રરૂપે અને સ્પર્શે. સત્તર ભેદે સંયમ નિર્ભળ

પાળે, બાર ભેદે તપશ્ચર્યા કરે. પરંતુ યોગ, કષાય, વચન, દષ્ટિમાં ચપળતાનો અંશ છે. તેથી અપ્રમાદી રહેવાની ઇચ્છા થતાં પ્રમાદ આવી જાય છે. માટે પ્રમત સંયત કહેવાય છે,

૭. અપ્રમત્ત સંયત

અહીંયા વિકાસગામી આત્મા પ્રમાદનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ખીછ બાજુ પ્રમાદજન્ય પૂર્વવાસનાઓ પોતાની તરફ ખેંચે છે. તેથી છઠે અને સાતમે ગુણસ્થાને આત્મા અનેકબાર ચડઉતર કર્યા કરે છે.

સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીની બધી જ ભૂમિકાઓ આશા અને નિરાશાના હિંચકા જેવી છે. આ બધી ભૂમિકાઓ ફક્ત એકાગ્ર ચિત્તની વિચાર ધારાઓ સ્વરૂપે છે. તેથી તેની સ્થિતિ જન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની હોય છે. એટલે બારમે ગુણસ્થાને પહોંચ્યા સુધી પતન અને વિકાસ, ભરતી અને એટ વચ્ચે સાધકનું સાધના જીવન ડોલતું હોય છે. તો પણ ત્યાં આંતરદશાની તારતમ્યતા હોવાથી પૃથક્ પૃથક્ કક્ષાઓ કાયમ કરવામાં આવી છે-

૮. નિવૃત્તિ બાદર અથવા અપૂર્વકરણ

આમાં પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલો આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોત્લાસ પ્રગટે છે. સાધક બાદર કષાયથી નિવર્ત્યો છે અને બાદર સંપરાય ક્રિયાથી શ્રેણી કરતાં આબ્યંતર પરિણામે અધ્યવસાય સ્થિર થતાં બાદર ચપળતાથી નિવર્તે છે. માટે નિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

આ ગુણસ્થાનેથી સ્પષ્ટ રીતે બે શ્રેણી પડી જાય છે-(૧) ઉપશમ શ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી.

ઉપશમ શ્રેણીવાળો સાધક મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિના દળને ઉપશમાવતો ક્રમશઃ અગ્નીઆરમા ગુણસ્થાન સુધી જઈને હાયમાન પરિણામ થતાં ત્યાંથી પડે.

ક્ષપકશ્રેણી માંડતો સાધક મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિના દળને મૂળમાંથી જ ક્ષય કરતો અને ખપાવતો નવમે દશમે ગુણસ્થાને થઈ સીધો ખારમા ગુણસ્થાને પહોંચે પણ વચમાં અગીઆરમા ગુણસ્થાનને સ્પર્શે નહિ. આ શ્રેણીવાળાની આત્મશુદ્ધિ આત્મબળ શ્રેષ્ઠ હોય છે અને તેમને વર્ધમાન પરિણામ જ પરિણમે છે.

૯. અનિવૃત્તિ બાદર

આ ગુણસ્થાને ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલા અંશેને ઉપશમાવવાનું કે ક્ષય કરવાનું કાર્ય સતત ચાલુ છે. અહીંયા સાધક માયાથી પણ મુક્ત થાય છે. માયાથી પ્રગટ થતા વેદભાવ ટળે છે એટલે કે સાધક અવેદી થઈ નિર્વિકાર ભાવે અમાયીપણે રહે છે.

બાદર સંપ્રદાયની ક્રિયાથી સાધક સર્વથા નિવર્ત્યો નથી. અંશમાત્ર હજુ ક્રિયા રહી છે તેથી અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

૧૦. સૂક્ષ્મ સંપરાય

મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિના દળોને ઉપશમાવવાનું કે ક્ષય કરવાનું અહીંયાં પણ ચાલુ જ રહે છે. અને તેથી સાધક ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ બનતો જાય છે. અને નિરલિલાષ, નિર્વાંચના, નિર્વેદકતાપણે, નિરાશી, નિર્મોહી અને અવિબ્રમપણે રહે છે.

સૂક્ષ્મ એટલે થોડીક, લગારેક પાતળી સંપરાયની ક્રિયા હજુ રહી છે તેથી સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

૧૧. ઉપશાંત મોહનીય

આ ગુણસ્થાન ફક્ત ઉપશમ શ્રેણી માંડેલા સાધક માટે જ છે. અહીંયા મોહનીયકર્મની એક પ્રકૃતિ, સંજ્વલનનો લોભ બાકી રહી હતી તેને પણ ઉપશમાવે છે. અહીંયાથી આત્માનો આખળ વિકાસ અંધ થાય છે અને અધઃપતન અવસ્થ થાય છે.

૧૨. ક્ષીણમોહ

અહીંયાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયની કુલ ૨૮ પ્રકૃતિ-ઓનો ક્ષય થઈ જાય છે. તેથી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

અંતર્મુહૂર્ત જોટલા કાળમાં વીતરાગતાની પરાકાષ્ટા સાધી આત્મા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય કરણોદયમ કરી તેરમા ગુણસ્થાનના પહેલા સમયે ક્ષય કરી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જ્યોતિ, કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.

ક્ષાયક શ્રેણી, ક્ષાયક ભાવ, ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયક યથાખ્યાત ચારિત્ર, અમાયી, અકષાયી, વીતરાગી, મહાજ્ઞાની, મહાધ્યાની, અમોહી, અવિકારી, સંપૂર્ણ જ્ઞાતાત્મા અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળી બને છે.

૧૩. સયોગી કેવળી

આ ગુણસ્થાને ચાર ધનધાતી કર્મના ક્ષયને લીધે વીતરાગ દશા પ્રગટવા સાથે સર્વશપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અહીંયાં મન, વચન, કાયાના યોગ વ્યાપારો હોય છે તેથી સયોગી કેવળી કહેવાય છે.

૧૪. અયોગી કેવળી

આ ગુણસ્થાને આત્મા મન વચન અને કાયાના યોગને રૂધી, શ્વાસોશ્વાસનો નિરોધ કરી, મેરૂ પર્વતની જેમ અચળ, અડોલ શૈલેશી-પણે રહી, રૂપાતીત પરમ શુકલ ધ્યાન ધ્યાતા પાંચ લઘુ અક્ષરના ઉચ્ચાર કાળ પ્રમાણ, ચાર અધાતી કર્મનો ક્ષય કરી મુક્તિ પદ પામે, ત્યારે આત્મા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે એક સમય માત્રમાં જીર્વગતિએ, અવિગ્રહગતિએ સિદ્ધ ક્ષેત્રે જઈ સાકારોપયોગે, જ્ઞાનના ઉપયોગે સિદ્ધ થાય છે.

યોગરહિત કેવળજ્ઞાન સ્થિત વિચરે માટે અયોગી કેવળી કહેવાય છે.

તે સિદ્ધપદનું ભાવ સ્મરણ,
ચિંતન, મનન સદાકાળ આપણને હોજો !

ગુણસ્થાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

વ્યાખ્યાતા
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

*

જીવ પહેલા ગુણસ્થાનકમાંથી આગળ જતો નથી, આગળ જવા વિચાર કરતો નથી. પહેલાંથી આગળ શી રીતે વધી શકાય, તેના શું ઉપાય છે, કેવી રીતે પુરુષાર્થ કરવો તેનો વિચાર પણ કરતો નથી.

પહેલે ગુણસ્થાનકે અંચિ છે તેનું ભેદન કર્યા વિના આત્મા આગળના ગુણસ્થાનકે જઈ શકતો નથી. જ્ઞેગાનજ્ઞેગ મળવાથી અકામ નિર્જરા કરતો જીવ આગળ વધે છે અને અંચિભેદ કરવાની નજીક આવે છે. અહીં આગળ અંચિનું ઝોટલું બધું પ્રવળપણું છે કે તે અંચિભેદ કરવામાં મોજો પડી જઈ અસમર્થ થઈ જઈ પાછો વળે છે. હિંમત કરી આગળ વધવા ધારે છે પણ મોહનીયના કારણથી રૂપાંતર સમજાઈ પોતે અંચિભેદ કરે છે એમ સમજે છે. અને ભલટું તે સમજવારૂપ મોહના કારણથી અંચિનું નિબિડપણું કરે છે.

તેમાંથી કોઈક જ જીવ જ્ઞેગાનજ્ઞેગ પ્રાપ્ત થયે અકામ નિર્જરા કરતાં અતિ બળવાન થઈ તે અંચિને મોળી પાડી અથવા પોચી કરી આગળ વધી જાય છે.

ત્ર્યંચિભેદ નહીંક અનંતી વાર આવી જીવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ જીવ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્તકારણનો જોગ પામી કરડિયાં કરી ત્ર્યંચિભેદ કરી આગળ વધી આવે છે અને જ્યારે ત્ર્યંચિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથા ગુણસ્થાનકે આવે છે. અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલો મોડો મોક્ષ થશે એવી તે જીવને છાપ મળે છે.

આ ગુણસ્થાનનું નામ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. ત્યાં ત્રિરતિપણી વિના સમ્યગ્દર્શન છે. અહીં મોક્ષની સુપ્રતીતિ થાય છે. આનું ખીજું નામ યોધખીજ છે. અહીં આત્માના અનુભવની શરૂઆત થાય છે. મોક્ષ થવાનું ખીજ અહીં રોપાય છે.

આ યોધખીજ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકથી તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મ અનુભવ એક સરખો છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની નિરાવરણતા અનુસાર જ્ઞાનની ત્રિશુદ્ધતા ઓછી અઘડી હોય છે. તેના પ્રમાણમાં અનુભવનું પ્રકાશવું કરી શકે છે.

કહેવામાં એમ આવે છે કે તેરમું ગુણસ્થાન આ કાળે અને આ ક્ષેત્રથી ન પમાય. પરંતુ તેમ કહેનારા પહેલામાંથી ખસતા નથી. જો તેઓ પહેલા ગુણસ્થાનમાંથી ખસી ચોથા ગુણસ્થાન સુધી આવે અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરી સાતમું ગુણસ્થાન જે અપ્રમત્ત છે, ત્યાં સુધી પહોંચે તોં પણ એક મોટામાં મોટી વાત છે. સાતમા સુધી પહોંચ્યા વિના તે પછીની દશાની સુપ્રતીતિ થઈ શકવી મુશ્કેલ છે.

હાલના સમયમાં જૈન દર્શનને વિષે અવિરત સમ્યગ્ દૃષ્ટિનામા ચોથા ગુણસ્થાનકથી અપ્રમત્તનામા સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મ અનુભવ સ્પષ્ટ સ્વીકારેલ છે.

સાતમાથી સયોગી કેવળી નામા તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીનો કાળ અંતર્મુદ્દતનો છે. તેરમાનો કાળ વખતે લાંબો પણ હોય છે. ત્યાં સુધી આત્મઅનુભવ પ્રતીતિરૂપ છે.

આત્માને વિષે પ્રમાદરહિત જન્યુતદશા તેજ સાતમું ગુણુસ્થાનક છે ત્યાં સુધી પહોંચવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાય છે. ચોથા ગુણુસ્થાનકે જીવ આવીને ત્યાંથી પાંચમું દેશવિરતિ, છઠું સર્વવિરતિ અને સાતમું પ્રમાદરહિત વિરતિ છે ત્યાં પહોંચે છે. ત્યાં આગળ પહોંચેથી આગળની દશાનો અંશે અનુભવ અથવા તેની અંશે સુપ્રતીતિ થાય છે.

ચોથા ગુણુસ્થાનકવાળો જીવ સાતમા ગુણુસ્થાનકે પહોંચનારની દશાનો જે વિચાર કરે તો તે કોઈ અંશે પ્રતીત થઈ શકે. પણ તે દશાનો પહેલા ગુણુસ્થાનકવાળો જીવ વિચાર કરે તો તેને તે શી રીતે પ્રતીતિમાં આવી શકે? કારણ કે તેને જાણવા સાધન જે આવરણ રહિત થવું તે પહેલા ગુણુસ્થાનકવાળાની પાસે હોય નહિ.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ જીવની દશાનું સ્વરૂપ જ જુદું હોય છે. પહેલા ગુણુસ્થાનકવાળા જીવની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ છે તેના કરતાં ચોથું ગુણુસ્થાનક પ્રાપ્ત કરનારની દશાની જે સ્થિતિ અથવા ભાવ તે જુદાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ જુદી જ દશાનું વર્તન જોવામાં આવે છે.

ઉપર ચાર, પાંચ, છ અને સાતમા ગુણુસ્થાનક સુધીની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે કહેવા માત્ર અથવા સાંભળવા માત્ર જ છે એમ નથી પરંતુ સમજીને વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે.

જની શકે તેટલો પુરૂષાર્થ કરીને આગળ વધવાની જરૂર છે.

ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી ધીરજ, સંઘયણ, આયુષની પૂર્ણતા ઇત્યાદિના અભાવથી કદાચ સાતમા ગુણુસ્થાન ઉપરનો વિચાર અનુભવમાં ન આવી શકે પરંતુ સુપ્રતીતિ થઈ શકવા યોગ્ય છે.

સાતમા ગુણુસ્થાનક સુધી પહોંચે તો પણ મોટી વાત છે. સાતમા સુધી પહોંચે તો તેમાં સમ્યક્ત્વ સમાઈ જાય છે અને જે ત્યાં સુધી પહોંચે તો તેને ખાતરી થાય છે કે આગલી દશાનું કેવી રીતે છે !

પરંતુ સાતમા સુધી પહોંચ્યા વિના આગલી વાત ખ્યાલમાં આવી શકતી નથી.

ગુણસ્થાન એ આત્માના ગુણને લઇને છે.

ટુંકામાં—

મોક્ષમાર્ગ—

(૪) જ્યાં પ્રતીતિરૂપે શરૂ થાય છે ત્યાં સમ્યગ્દર્શન યોગ્યું ગુણસ્થાન.

(૫) જ્યાં દેશ આચરણ રૂપે શરૂ થાય છે તે પાંચમું ગુણસ્થાન.

(૬) જ્યાં સર્વ વિરતિરૂપે શરૂ થાય છે તે છઠું ગુણસ્થાન.

(૭) અપ્રમત્તપણે તે આચરણમાં સ્થિતિ તે સાતમું ગુણસ્થાન.

(૮) અપૂર્વ આત્મ જાગૃતિ તે આઠમું ગુણસ્થાન.

(૯) સત્તાગત સ્થૂળકપાય, બળપૂર્વક સ્વરૂપ સ્થિતિ તે નવમું,

(૧૦) સત્તાગત સૂક્ષ્મ કપાય, બળપૂર્વક સ્વરૂપ સ્થિતિ તે દશમું,

(૧૧) ઉપશાંત કપાય, બળપૂર્વક સ્વરૂપ સ્થિતિ તે અગ્નીઆરમ્બ, અને

(૧૨) ક્ષીણકપાય, બળપૂર્વક સ્વરૂપ સ્થિતિ તે બારમું ગુણસ્થાન.

(૧૩) જે સમયે કપાય (રાગદ્રેષ) સર્વથા પ્રકારે ક્ષય થાય તેની

બીજી જ દૃષ્ટિ કેવળજ્ઞાન—તેરમું ગુણસ્થાન.

સર્વજ્ઞાન: બારંવાર શ્રવણ કરવા યોગ્ય, વિચાર કરવા: યોગ્ય, લક્ષ કરવા યોગ્ય અને સ્વાનુભવે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

ભૂજાગે કરી જે સ્વયંભૂ રમણ સમુદ્ર

તરી ગયા, તરે છે અને તરશે તે

સત્પુરુષોને નિષ્કામ ભક્તિથી

ત્રિકાળ નમસ્કાર!!

—શ્રીમદ રાજચંદ્ર બ્યાખ્યાનસારમાંથી સંકલિત.

ઔદ ગુણુસ્થાન
નું
વિસ્તૃત વિવેચન

પહેલું

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાન

ભાવનાં સર્વ દુઃખો તણું, કારણ મિથ્યાભાવ,
ક્ષય તેનો કરવા થકી, પ્રગટે સમ્યગ્ ભાવ.

અનાદિકાળથી જીવ મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં જ પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. એકેન્દ્રિયથી માંડીને અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાય ધારણ કર્યા પછી જો પુરુષાર્થ કરે તો મિથ્યાત્વ ભાવનો નાશ કરી શકે છે.

જ્યાં સુધી જીવમાં આત્મ કલ્યાણના માર્ગ વિષેની સાચી સમજણ, સાચી દષ્ટિ ન હોય પણ ગિંધી સમજ હોય અથવા અજ્ઞાન કે ભ્રમ પ્રવર્તતા હોય ત્યાં સુધી જીવ આ પહેલા ગુણુસ્થાનમાં જ રહે છે.

નાના કીડાથી માંડી મોટા મોટા પંડિતો, તપસ્વીઓ અને રાજા મહારાજાઓ સુદ્ધાં આ પહેલા ગુણુસ્થાનમાં જ હોય છે. કારણ કે તેમનામાં આત્મકલ્યાણના સાચા માર્ગની સમજણ જ હોતી નથી, સાચી આત્મદષ્ટિ કે આત્મભાવના ન હોવી એ મિથ્યાત્વ છે. અને મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી જીવની બીજ કોઈ પણ જાતની ઉત્પત્તિનું કશું મૂલ્ય નથી.

મિથ્યાત્વની કેરી અસર

જેમ દારૂ પીધેલો મનુષ્ય સારાસારનો વિવેક ભૂલી જઈને અહિત આચરણ કરે છે તેમ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જન્મ એના આત્માના હિતાહિતનો વિવેક ભૂલી જઈને અહિત આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

જેમ ધતુરો ખાધેલા મનુષ્યને ધોળામાં પીળાની પ્રતીતિ (ભ્રાંતિ) થાય છે તેમ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી આત્માને જીવના અને અજીવના સ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી. પરંતુ તેને જીવમાં અજીવની અને અજીવમાં જીવની ભ્રાંતિ થાય છે અથવા તેને સત્યમાં અસત્યની અને અસત્યમાં સત્યની ભ્રાંતિ થાય છે એટલે કે દરેક વસ્તુમાં વિપરીત ભ્રાંતિ થાય છે.

જન્મથી જ અંધ થયેલો જીવ કોઈ પણ વસ્તુ સુંદર છે કે અસુંદર છે તે જાણી શકતો નથી. જન્માંધ પુરૂષ કોઈ પદાર્થને સારો કે નરસો દેખી શકે નહિ. તેમ અતિ ગાઢ મિથ્યાત્વવાળા જીવો તત્ત્વ શું અને અતત્ત્વ શું તે જાણતા જ નથી. તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ધર્મ અધર્મને કે હિતાહિતને જાણી શકતા નથી.

કેરીપણ માણસને અમુક વખત જ બેભાન રાખે છે જન્માંધપણ માણસને તે ભવ માટે જ અધકારરૂપ રહે છે. પરંતુ મિથ્યાત્વ તો જીવને અનેક જન્મો સુધી ભ્રાંતિમાં રાખ્યા જ કરે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે—

જાતિ અંધનો રે દોષ ન આકરો,
જે નવિ દેખે રે અર્થ,
મિથ્યાદષ્ટિ રે તેહથી આકરો,
માને અર્થ અનર્થ,
શ્રી સીમંધર સાહેબ સાંભળો.

હે સીમંધર પ્રભુ ! મારી અરજ સાંભળો. જે જીવાત્માઓ જાને આંધળા છે તે અર્થને જોઈ શકતા નથી. તેનો ખડુ દોષ નથી. પરંતુ વિશેષ દોષ તો મિથ્યાદષ્ટિઓનો છે કે જેઓ અર્થને અનર્થ માની પોતાના ચૈતન્યને દબાવી રહ્યા છે. એ જ દુઃખનું કારણ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં રહેલા આત્માઓ રાગદ્વેષના ગઢ પરિણામવાળા હોય છે. એટલે તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય સાંસારિક સુખોનો ઉપભોગ અને તે માટે જરૂરી સાધનોનો સંગ્રહ હોય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસથી તેઓ વિમુખ હોય છે. એટલે તેમને મોક્ષની વાત ગમતી નથી—અને તેના સાધનો પ્રત્યે તેમને એક પ્રકારનો તિરસ્કાર કે અનાદર હોય છે.

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ

કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ તરીકે માનવા તે નિથ્યાત્વ છે.

કુદેવ-સુદેવ.—જેનો આદર્શ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં સહાયક ન હોય પણ પ્રતિકૂળ હોય એવા એટલે રાગ, દ્વેષ, હિંસા અદિ દોષોથી યુક્ત હોય તે કુદેવ છે. અને જેમનો આદર્શ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સહાય કરે અને જેઓ રાગ, દ્વેષ, હિંસા આદિ દોષોથી રહિત હોય તે સુદેવ.

કુગુરુ-સુગુરુ.—જેઓના ઉપદેશ અને વર્તન દ્વારા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધી શકાય તે સુગુરુ અને જેના ઉપદેશથી તથા વર્તનથી આધ્યાત્મિક પતન થાય તે કુગુરુ.

સુધર્મ-કુધર્મ.—જેના આચરણથી આધ્યાત્મિક અભ્યુદય થાય તે એટલે અહિંસા, સંયમ તપ વગેરે આત્મોન્નતિ સાધક સિદ્ધાંતોની પ્રરૂપણા કરે તે સુધર્મ અથવા સદ્ધર્મ છે. અને જેના આચરણથી આધ્યાત્મિક અભ્યુદય સાધી ન શકાય એવા હિંસામય ધર્મ તે કુધર્મ છે.

શ્રી જિનેશ્વર દેવે નિરૂપણ કરેલા જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોને વિષે અશ્રદ્ધા કે વિપરીત શ્રદ્ધા કરવી, તે પદાર્થો સંબંધી વિપરીત

પ્રપણા કરવી, તેના સંબંધમાં સંશય કે અનાદર કરવો તે સર્વ મિથ્યાત્વ છે.

સત્ પુરુષોને અસત્પુરુષ અને અસત્પુરુષને સત્પુરુષ, કલ્યાણને અકલ્યાણ અને અકલ્યાણને કલ્યાણ, સન્માર્ગને ઉન્માર્ગ અને ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ માનવો એટલે એ રીતે ઊંધું સમજવું તે મિથ્યાત્વ છે, તેમજ ખોટા રૂઢિ વહેમોમાં માનવું એ પણ મિથ્યાત્વ છે.

આત્મકલ્યાણના સાધનના માર્ગમાં કર્તવ્ય અકર્તવ્ય વિષેના વિવેકનો અભાવ તે મિથ્યાત્વ છે.

મિથ્યાત્વ એટલે સત્યથી તદ્દન અવળી બાજુ. અજ્ઞાન કે અવિદ્યા સાથે રહેવાનું જે સ્થાન તે મિથ્યાત્વ.

મિથ્યાત્વ એ આત્માનો વિભાવ ભાવ છે, સહજ સ્વભાવ ભાવ નથી. બાહ્ય સંયોગોના નિમિત્તથી અનાદિ ધ્રુવગુણનું સ્વભાવ સ્વરૂપમાં પરિણમન ન થતાં અન્યથા પરિણમન થાય તેને ગુણોનું વિભાવ પરિણમન કહે છે. આત્માનો જ્ઞાનગુણ જ્યારે બાહ્ય પદાર્થની અસરને આકર્ષી સ્વભાવસ્વરૂપ ગુણમાં ન પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનગુણની વિકૃતિ થયેલી હોય છે. આ વિકૃતિ અથવા ભ્રમણા એ જ મિથ્યાત્વ છે.

કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મને

માનવામાં મિથ્યાત્વ શા માટે ?

કુદેવને માનવામાં મિથ્યાત્વ શા માટે?—દેવના લક્ષણ વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા. દેવ અદાર દોષ રહિત હોય. ત્યારે રાગી જીવોમાં દેવની કલ્પના કરવી એ મિથ્યાત્વ ભાવ છે.

પદાર્થનું જે સ્વરૂપ છે તેને તે પ્રમાણે જ માનવું તે સમ્મત જ્ઞાન છે. તેનાથી વિપરીત માનવું તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. જે આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્ય પ્રગટ થયા

છે તે આત્માનું નામ દેવ છે, જેને આત્માના પર્યાયનું જ્ઞાન નથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ગુણનો અનુરાગ કરવાનું જ્ઞાન યવાથી કુદેવની માન્યતા આપોઆપ છૂટી જાય છે.

રાગી દેવમાં કંઈને કંઈ વાસના રાખીને જીવ તેની પૂજા કરે છે. એ વાસનાનું નામ અજ્ઞાન ભાવ છે. ભગવાનની ભક્તિ છોડીને પદ્માવતીદેવી કે ક્ષેત્રપાલ દેવની ભક્તિ કરવામાં પણ એજ વાસના રહેલી છે અને એજ મિથ્યાત્વ ભાવ છે.

કુશુરુને માનવામાં મિથ્યાત્વ શા માટે?—પરિગ્રહ ધારી, પાંચે ઇન્દ્રિયોના દાસ એવા લંપટને ગુરુ માનવા તે અજ્ઞાન છે. તો પછી એવા ગુરુમાં અને સામાન્ય માણસમાં ફરક શો રહ્યો? અને ગુણોની ભક્તિ ક્યાં રહી?

આત્માના નિર્મળ પર્યાયનું નામ ગુરુ છે. ભક્તિ કરતી વખતે એવો ભાવ રખાય છે કે જેવા ગુરુ નિર્મળ ગુણવાળા છે તેવા નિર્મળ ગુણો મને પ્રાપ્ત થાઓ. એવી ભાવનાનું નામ ગુરુભક્તિ છે. માટે જે જીવમાં ગુરુ થવાને યોગ્ય નિર્મળ ગુણો ન હોય તેવા જીવને ગુરુ માનવા તે મિથ્યાત્વ ભાવ છે.

કુધર્મને માનવામાં મિથ્યાત્વ શા માટે?—હિંસાના ભાવેથી પાપ જ થાય છે અને પાપમાં ધર્મ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે.

દેવ દેવીઓને પશુ બલિ દેવા અને તેમાં ધર્મ માનવો તે અજ્ઞાન ભાવ છે. કારણ કે જીવોની રક્ષા કરવી એજ વ્યવહાર ધર્મ છે.

ધર્મશબ્દનો પ્રયોગ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે—(૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર.

કષાય રહિત આત્માની અવસ્થાનું નામ નિશ્ચય ધર્મ છે. એજ ધર્મસુખનું અને મોક્ષનું કારણ છે.

આત્મામાં જે પુણ્યભાવ જોઈ છે તેનું નામ વ્યવહારધર્મ છે. વ્યવહારધર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં તે તે અંતરાયરૂપ છે. એવા પુણ્યરૂપ વ્યવહાર ધર્મને નિશ્ચયધર્મ માનવો એ મિથ્યાત્વ છે.

મિથ્યાત્વના પ્રકારો

મિથ્યાત્વના પ્રકારો જુદી જુદી ધણી રીતે કહેવામાં આવે છે. અહીં મુખ્ય પ્રકારો ટુંકામાં દર્શાવ્યા છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર—જીવના સ્વભાવ અથવા પરિણામ પ્રમાણે મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—(૧) આભિગ્રાહિક મિથ્યાત્વ, (૨) અનાભિગ્રાહિક મિથ્યાત્વ, (૩) આભિનિવેષિક મિથ્યાત્વ, (૪) સાંશયિક મિથ્યાત્વ અને (૫) અનાભોગિક મિથ્યાત્વ.

આ પાંચે પ્રકારોની વિગત તથા પચીસ પ્રકારના મિથ્યાત્વની તથા લૌકિક લોકોત્તર મિથ્યાત્વની વિગત અમારા “સમ્યગ્દર્શન” પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલી છે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

મિથ્યાત્વના દશ પ્રકાર—શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં મિથ્યાત્વના દશ પ્રકારો આપેલા છે તેની વિગત અમારા “જૈન ધર્મ અને એકતા” પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલી છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

મિથ્યાત્વ ભાવનું સેવન મુખ્યત્વે પાંચ કારણથી થાય છે. તેથી તેને અનુસરીને મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે ગણાય છે—(૧) એકાંત મિથ્યાત્વ, (૨) અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ, (૩) વિપરીત મિથ્યાત્વ, (૪) વિનય મિથ્યાત્વ અને (૫) સંશય મિથ્યાત્વ.

એકાંત મિથ્યાત્વ—પદાર્થ અનંત ધર્માત્મક છે. એટલે પદાર્થ અનંત ગુણ અને પર્યાયવાળા છે. ગુણ અને પર્યાય એ પદાર્થના ધર્મ છે.

જીવ દ્રવ્યનો ધર્મ જીવમાન જ હોય છે પણ જીવ દ્રવ્યનો ધર્મ પુદ્ગળ દ્રવ્યમાં કદી હોતો નથી. તેવી જ રીતે પુદ્ગળ દ્રવ્યનો ધર્મ પુદ્ગળમાન જ હોય છે પણ તે જીવ દ્રવ્યમાં હોતો નથી.

ગુણનું નામ સામાન્ય ધર્મ છે અને પર્યાયનું નામ વિશેષ ધર્મ છે. ગુણ અનાદિ અનંત છે ત્યારે પર્યાય સમયવર્તી છે. ગુણ નિત્ય છે, સત્ત્વ છે. પર્યાય અનિત્ય છે, અસત્ત્વ છે. તેા પણ ગુણ વિના પર્યાય ન હોય અને પર્યાય વિના ગુણ ન હોય.

એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સામાન્ય ધર્મને માને છે પણ તે વિશેષ ધર્મને માનતો નથી. પદાર્થ નિત્ય છે, એક છે, સત્ છે એમ તે એકાન્તિક માન્યતા ધરાવે છે. તે માન્યતાનું નામ એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

વળી અમુક જીવ વિશેષ ધર્મને જ માને છે અને સામાન્ય ધર્મને માનતો નથી. એટલે તે એકાંત રીતે એમ જ માને છે કે પદાર્થ અનિત્ય જ છે, અસત્ જ છે અથવા પદાર્થ અનેકરૂપ જ છે. આ માન્યતા પણ એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

ન્યારે એકાંત માન્યતા છૂટી જાય ત્યારે જીવ એવી શ્રદ્ધા કરે છે કે પદાર્થ નિત્ય છે તેમ અનિત્ય પણ છે, સત્ત્વ છે તેમ અસત્ત્વ પણ છે, એકરૂપ છે તેમ અનેકરૂપ પણ છે. આવી માન્યતા ન્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી જીવ એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ છે.

અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—અજ્ઞાન મિથ્યાદષ્ટિ જીવ માને છે કે સ્વર્ગ નથી, નરક નથી, કાંઈ નથી. માટે ખાઓ પીઓ ને આનંદ કરો. આ માન્યતાનું નામ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે. અજ્ઞાન મિથ્યાત્વી કહે છે કે જીવ એ કલ્પના છે તેમ જ પરલોક એ પણ ખોટી વાત છે. આ જીવાત્માઓ જીવ, કર્મ, સંસાર અને મોક્ષનો પણ ઇન્કાર કરે છે.

વિપરીત મિથ્યાત્વ—કંઈને કંઈ કરતા રહો, એક દિવસ બેડો પાર થઈ જશે, ક્રિયા વાંઝણી નથી, નિષ્કળ નથી. તેનું કંઈને કંઈ ફળ મળશે જ. એટલે કે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રથી પણ મોક્ષ થઈ શકે છે. આવા પ્રકારની માન્યતા તે વિપરીત મિથ્યાત્વ છે.

વિનય મિથ્યાત્વ—બધાય દેવોની પૂજા કરો. એમાં આપણું

તું બગડે છે? વૃક્ષની પૂજા કરો. તેનું કાંઈને કાંઈ ફળ તો મળશે જ. આમ પદ્ધતિ વિપરીત ભક્તિ કરવી તે વિનય મિથ્યાત્વ છે.

ભક્તિનું લક્ષણ અજ્ઞાનીના લક્ષમાં નથી હોતું. ગુણોમાં અનુરાગ કરવો એ જ સાચી ભક્તિ છે. અજ્ઞાનીઓ ગુણોને જોતા નથી પણ પોતાની કલ્પનાથી કોઈ ખાસ પ્રકારના વેષથી આકર્ષાય છે અને પછી આશ્ચર્યચક્ર ચાલેને ભક્તિ કરે છે.

જ્ઞાની, ગુણી, ગુરુ કે સહધર્મીના જે પ્રમાણે વિનય ભક્તિ કરવા જોઈએ તે પ્રમાણે નહિ કરતાં વધારે પડતી કે ઓછી રીતે વિનય ભક્તિ કરે તે વિનય મિથ્યાત્વ છે.

સંશય મિથ્યાત્વ—ભક્તિથી મોક્ષ છે કે નહિ, પુણ્યથી સંવર નિર્જરા થાય કે નહિ, શુદ્ધ આચાર હોવાથી પુણ્ય થાય કે નહિ, એવી એવી શંકાઓ કરે, તત્ત્વનો નિર્ણય ન કરે પણ બધી બાબતોમાં શંકાશીલ ડામાડોળ વૃત્તિ રાખે તેનું નામ સંશય મિથ્યાત્વ છે.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું વિવરણ બહુ ટુંકામાં કરેલ છે. વિશેષ વિગત માટે અમારું “સમ્યગ્ દર્શન” પુસ્તક જોઈ લેવું.

કેટલીક મિથ્યાત્વરૂપ માન્યતાઓ

૧. પુણ્યભાવમાં ધર્મ માનવો—પુણ્યભાવથી કમબધ પડે છે, જેણે બધને સારો ગણ્યો તે બધથી છૂટવાનો, બધને કાપવાનો પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ કરી શકે નહિ. એટલે પુણ્યથી પણ સંસારબ્રમણ છે જ. તેથી તે મોક્ષમાર્ગરૂપ ધર્મ નથી.

પાપથી છૂટવા માટે પુણ્યની પણ જરૂર છે જ. પરંતુ પુણ્યને મોક્ષ માર્ગ ગણીને તેને વળગી રહે તો તેનો મોક્ષ કદી થઈ શકે નહિ. એટલે મોક્ષાર્થી જે પુણ્યને ધર્મ માની પુણ્યને જ વળગી રહે તો તે મિથ્યાત્વ ગણાય.

૨. અરિહંતની ભક્તિમાં બંધ—જ્યાં સુધી જીવ અરિહંતની ભક્તિ પણ રાગસંદિત કરે ત્યાં સુધી તેને બંધ પડે છે જ. માટે અરિહંતના ગુણમાં અનુરાગ રાખીને તે ગુણ મારામાં પણ પ્રાપ્ત થાઓ એવી કામનાથી ભક્તિ કરવી જોઈએ.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાતાદૃષ્ટ છે. રાગ એ આત્માનો સ્વભાવ નથી. રાગથી આત્માના ગુણનો-સ્વભાવનો ધાત થાય છે. તેથી રાગ હોય ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. ભગવાન મહાવીર ઉપરના રાગને લીધે ગણુપરભગવાન શ્રી ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન થઈ શક્યું નહોતું. એટલે મોક્ષાર્થીએ સંપૂર્ણ વીતરાગી બનવું જોઈએ.

ભક્તિ પણ આત્મ વિકાસનું સાધન બને છે. પણ તે સાતમા ગુણ સ્થાન સુધી. તે પણ વીતરાગભાવ સાથેની ભક્તિ જ કાર્ય સાધક થઈ શકે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ મોક્ષાર્થીને ભક્તિ કરતી વખતે પણ એવી ભાવના હોય છે કે આ ભક્તિ રૂપ રાગનો આશ્રય છોડીને મારા સ્વભાવમાં હું ક્યારે સ્થિર થાઉં.

૩. કર્મોદયથી થતી અવસ્થા પોતાની માનવી—કર્મોદય વખતે જે જે અવસ્થા થાય છે તે આત્માની પોતાની માનવી તે મિથ્યાત્વ ભાવ છે. એ અવસ્થાને આત્માની પોતાની માનવામાં આવે તો તે અવસ્થાનો અભાવ થતાં આત્માનો પણ નાશ માનવો પડે. કર્મોદયમાં જે અવસ્થા થાય છે તેનો આત્મા તો જ્ઞાતા દૃષ્ટ રહે છે પણ કર્તા કે સ્વામી નહિ.

આત્મા ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે, અવિનાશી છે. ત્રિકાળમાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. એવો જે આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ છે એ જ હું છું એવી શ્રદ્ધાનું નામ સમ્યગ્ દર્શન છે. પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવના સ્વામી નહિ બનતાં કર્મોદય જન્ય અવસ્થાના સ્વામી બનવું તે મિથ્યાત્વભાવ છે.

૪. ભગવાન મારું કલ્યાણ કરે—ભગવાન દેવ વીતરાગ છે તે કલ્યાણ કે અકલ્યાણ કંઈ જ કરતા નથી.

આપણે ભગવાનની ભક્તિ કરીએ છીએ તે પાપ ભાવથી બચવા માટે, દેવની ભક્તિ કરવાથી પુણ્ય બંધ થાય છે અને પુણ્યથી બાહ્ય વિભૂતિ મળે છે. ભક્તિથી જેટલા અંશે પાપભાવથી બચ્યા તેટલું કલ્યાણ થયું, આમ વસ્તુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી અજ્ઞાની કહે છે કે ભગવાન મારું કલ્યાણ કરે !

સંસારમાં સર્વજ્ઞે પોતાના ભાવથી જ સુખી કે દુઃખી થાય છે. એવું જ્ઞાન જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

૫. સંસારના પદાર્થને સારા નરસા કહેવા—સંસારના કોઈ પદાર્થ સારા નથી તેમ ખરાબ પણ નથી. આપણે આપણી કલ્પનાથી સાચું નરસું માની લઈએ છીએ. પરંતુ પદાર્થ સારા ખુરા નથી. છતાં પદાર્થને સારા કે ખુરા માનવા તે મિથ્યાત્વ છે.

સારા વખતમાં ભોજન લેતાં આનંદ આવે છે ત્યારે દુઃખના વખતમાં એ જ ભોજન નીરસ લાગે છે. ભોજન તો એનું એ જ છે. પણ માણસની કલ્પના ફરી ગઈ છે !

એ રીતે દરેક વસ્તુ અમુક વખતે સારી લાગે છે તે જ વસ્તુ થોડા વખત પછી નકારી લાગે છે. કારણ ફક્ત કલ્પના ફરી ગઈ છે. બાકી વસ્તુ એની એ જ છે.

આવી બીજી પણ ઘણી બાબતો છે કે જે વ્યવહારથી બરાબર મળાય છે પરંતુ નિશ્ચયથી ખોટી છે એટલે નિશ્ચયથી કહેતાં એ બાબતો મિથ્યાત્વ ગણાય. માટે સંસારી જીવે નિશ્ચયને મનમાં ધારણ કરીને, નિશ્ચય તરફ જ નિરંતર બક્ષ રાખીને વ્યવહારમાં બોલવું કે વર્તવું. કે જેથી મિથ્યાત્વમાં ઉતરી પડાય નહિ.

મિથ્યાત્વને ગુણસ્થાનક કેમ કહેવાય ?

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી જેની દષ્ટિ અથવા શ્રદ્ધા મિથ્યા-વિપરીત થયેલી હોય એટલે કે જેને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોની

અથવા તેના અમુક અંશની વિપરીત શ્રદ્ધા હોય તે આત્મા મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે.

મિથ્યાદષ્ટિના જ્ઞાનાદિ ગુણો મિથ્યામોહથી દૂષિત થયેલા હોય છે તો પણ તે સર્વથા દૂષિત હોતા નથી. અમુક અંશે તેમની દષ્ટિ યથાર્થ હોય છે. તેથી તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વગેરેને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ તરીકે જ માને છે.

મિથ્યાદષ્ટિ આધ્યાત્મિક હિતાદિતનો વિવેક કરી શકતો નથી. માટે તે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે. પણ અમુક અંશે તો તેની દષ્ટિ યથાર્થ પણ હોય છે. તેટલી જ્ઞાનાદિ ગુણની અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને ગુણસ્થાન કહેલું છે.

જેમ અતિગાઠ વાદળાંઓથી સૂર્યની પ્રભા દબાયેલી અથવા ઢંકાયેલી હોવા છતાં પણ તે પ્રમાણે સંપૂર્ણપણે નાશ થતો નથી. પરંતુ કંઈક અંશ ઉઘાડો રહે છે. તેથી ધનધોર વાદળાં હોવા છતાં ‘અત્યારે દિવસ છે’ એમ સમજી શકાય છે.

તેવી રીતે પ્રજાન મિથ્યાત્વ મોહના ઉદયથી સમ્યક્ત્વરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ દબાયેલું હોવા છતાં પણ તેનો અંશ ઉઘાડો રહે છે, સર્વ જીવોનો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ હમેશાં ઉઘાડો હોય છે, કે જે વડે મનુષ્ય અને પશુ આદિ અનાત્તિક વિષયની યથાર્થ પ્રતીતિ દરેક આત્માને થાય છે. માત્ર તાત્ત્વિક વિષયની યથાર્થ શ્રદ્ધા હોતી નથી. તે અંશ-ગુણની અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને પણ ગુણસ્થાનકનો સંભવ છે.

વળી આ પહેલાં ગુણસ્થાનમાં સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકાએ પહોંચવાના માર્ગરૂપ સદ્ગુણો પ્રગટે છે. એટલે કે અહીં સમ્યગ્દર્શન તરફ લઈ જનારા સદ્ગુણોનું પ્રગટીકરણ થવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે તેથી તે અવસ્થાનું મિથ્યાત્વ તીવ્ર હોતું નથી. છતાં મંદ મિથ્યાત્વ પણ વર્તતું હોવાના કારણે એને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે.

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

આ પહેલા ગુણસ્થાનમાં અનુતાનુયંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ચારેય કષાય હોય છે. પરંતુ તેમાં પણ ક્રોધની પ્રચળતા વિશેષ હોય છે. અનંતાનુયંધી ક્રોધને પહાડની ફાટની ઉપમા આપેલી છે. પહાડમાં પડેલી ફાટ તુરત સાંધી શકાતી નથી. તેમ અનંતાનુયંધી ક્રોધ તુરત શાંત થતો નથી. તેની રિથિતિ ઘણી મોટી છે. અને તે અનંત સંસાર વધારનાર છે.

અનંતાનુયંધી ચોકડીનો ક્ષયોપશમ થતાં કે ઉપશમ થતાં આત્મા ચોથા ગુણસ્થાનકે આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી એ કષાયોને પાતળા પાડતો પાડતો દશમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચે છે ત્યારે દર્શનની વિશુદ્ધિ કરે છે.

આ ગુણસ્થાનમાં મોક્ષથી વિમુખ વિપરીત દષ્ટિ હોય છે. આ દષ્ટિને માયાદષ્ટિ પણ કહે છે. માયાવંત જીવો પાપને દબાવી રાખે છે અને અંદરથી છળ કપટ અને દગાપ્રપંચ કરે છે. માયાવાળીદષ્ટિ તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

આ ગુણસ્થાનક આત્માનો વિકાસ શરૂ થાય તે પહેલાની દશા છે. તેમાં જીવન અનિશ્ચિત પ્રકારનું છે. આ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા મનુષ્યને સત્ય પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર હોય છે. તેનામાં સત્ય વિષે જરા પણ શ્રદ્ધા નથી.

અહીં ઉપરના ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ અશુદ્ધિ ઘણી વધારે હોવાથી અને શુદ્ધિ અદ્ય હોવાથી ગુણો અદ્ય પ્રમાણમાં જ ઉધાડા થયેલા હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં રહેલા અભવિનું મિથ્યાત્વ અનાદિ અનંત છે. ભવિની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વની આદિ નથી પણ અંત છે. અને પડવાઈ સમ્યગદષ્ટિની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વની આદિ તથા અંત બંને

છે તેની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠ અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તન દેખાઈ જાય છે, પછી સમકિત પામી મોક્ષે જાય.

મિથ્યાદષ્ટિ, અસદ્દષ્ટિ, વ્યવહારદષ્ટિ, અભૂતાર્થદષ્ટિ, અયથાર્થદષ્ટિ, અસત્યાર્થદષ્ટિ, પર્યાયદષ્ટિ, પરસમય, પર્યાયમૂઢ, પર્યાયભ્રુદ્ધિ, વિતથ દષ્ટિ, મોહી, મુઘ્ધ, મૂઢ વગેરે એકાર્થ વાચક શબ્દ છે.

જીવોના સંસારકલેશનું મૂળ કારણ મિથ્યત્વ છે. તેનો વિનાશ અનંતાનુબંધી કષાય તથા દર્શન મોહનો ઉપશમ કે ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી થાય છે. ઉપશમ તથા ક્ષયોપશમનું નિમિત્ત આત્મભાવના છે. આત્મ ભાવનાનું કારણ ભેદવિજ્ઞાન છે. ભેદ વિજ્ઞાનનું કારણ તત્ત્વનો અભ્યાસ છે. તત્ત્વઅભ્યાસનું નિમિત્ત જ્ઞાનાવરણનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ છે. માટે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત કરીને તત્ત્વઅભ્યાસ કરો અને તેને અભેદસ્વભાવમાં લઈ જઈને તરંગ રહિત બનો અને મિથ્યાત્વ રહિત થઓ.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક એ ત્રણ ભાવ હોય છે.

ગતિ, વેદ, કષાય, મિથ્યાત્વ, અસંયમ, લેશ્યા, અસિદ્ધત્વ એ સર્વ ઔદયિક ભાવ છે અને તે શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, ક્રિયા, યોગ, પ્રદેશત્વ આદિ ગુણની અપેક્ષાથી ઔદયિક ભાવ છે. પરંતુ અજ્ઞાન એ ઔદયિક ભાવ નથી. કારણ કે જ્ઞાન ગુણ ક્ષાયોપશમિક ભાવથી પરિણમન કરે છે. એક ગુણ એક સમયે એક જ ભાવથી પરિણમન કરે છે. એક ગુણની એક જ સમયમાં બે અવસ્થા હોતી નથી.

દર્શન, જ્ઞાન, વીર્યની અપેક્ષાથી ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે.

અમુક જીવોમાં શક્તિની અપેક્ષાથી જીવત્વ, ભવ્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ છે. અને અમુક જીવોમાં જીવત્વ અમન્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ છે. પરંતુ શ્રદ્ધા ગુણ વર્તમાનમાં એ જ રૂપે પરિણમન

નથી કરતા. અભેદ વિવક્ષાથી જ્ઞાન તથા દર્શન ગુણને જીવત્વ ભાવ કહે છે, પરંતુ ભેદ વિવક્ષાથી એ બંને ગુણ અનાદિકાળથી ક્ષાયોપશમિક રૂપમાં પરિણમન કરે છે.

જીવત્વ ભાવને પારિણામિક ભાવ કહેવામાં આવે છે તે શક્તિની અપેક્ષાથી છે. અને શક્તિનો કદી નાશ થતો નથી. પરંતુ વ્યક્ત પર્યાય સમયે સમયે બદલાય છે અને એ વ્યક્ત પર્યાયનો અનુભવ થાય છે.

એ જ પ્રમાણે લવ્યત્વ અભવ્યત્વ પણ શક્તિરૂપ છે. પરંતુ વર્તમાનમાં એ ગુણની ઔદયિકરૂપ અવસ્થા છે, એક સાથે બે ભાવરૂપ વ્યક્ત પર્યાય થતા નથી.

ઔપશમિક તથા ક્ષાયિક ભાવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં થતા નથી.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં ભાવ નિર્જરા થતી નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધીનો સંવર ન થાય ત્યાં સુધી ભાવ નિર્જરા થતી નથી. પરંતુ સવિપાક અને અવિપાક નામની દ્રવ્ય નિર્જરા થાય છે. સવિપાક નિર્જરા ઔદયિક ભાવમાં થાય છે અને અવિપાક નિર્જરા ઉદીરણ ભાવમાં થાય છે. ચારિત્ર ગુણના અંશ અંશમાં શુદ્ધતાનું નામ ભાવ નિર્જરા છે અને તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં હોતી નથી.

સવિપાક નિર્જરામાં કર્મનો ઉદય એ કારણ છે અને તદ્દરૂપ આત્માને કૃણ દધતે ખરી જવું એ કાર્ય છે. આ અવસ્થા સમયે સમયે થયા કરે છે અને તેને અબુદ્ધિપૂર્વકનો ભાવ કહે છે.

અવિપાક નિર્જરામાં આત્માના બુદ્ધિપૂર્વકના રાગાદિ ભાવ કારણ છે. અને સત્તામાં પડેલા કર્મને તેની કાળમર્યાદા પહેલાં જ ઉદ્યાવલીમાં લાવીને તેને ખેરવી દેવા તે કાર્ય છે. અવિપાક નિર્જરા બુદ્ધિપૂર્વક અવસ્થામાં જ થાય છે. કારણ કે જ્ઞાનની ઉપયોગાવસ્થામાં જ બુદ્ધિપૂર્વક રાગ આદિક થાય છે. પરંતુ જ્ઞાનની લબ્ધિ પૂર્વક અવસ્થામાં બુદ્ધિપૂર્વક ભાવ હોતા નથી.

ઉદીરણા ભાવોમાં આત્માનો પુરુષાર્થ પ્રધાન છે અને કર્મ ગૌણ છે. ઔદયિક ભાવોમાં કર્મ પ્રધાન છે અને આત્માની અવસ્થા પરાધીન છે. તેને નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ કહે છે.

અજ્ઞાની સવિપાક તેમજ અવિપાક બંને નિર્જરા કરે છે. સવિપાકનું નામ ક્રમબદ્ધ નિર્જરા છે અને અવિપાક નિર્જરાનું નામ અક્રમ નિર્જરા છે. બાળતપાદિકથી અવિપાક નિર્જરા થાય છે.

આ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગજ્ઞાન હોય છે અને ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિ દર્શન એ ત્રણ દર્શન હોય છે.

બીજો મત એવો છે કે આ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એમ બે જ દર્શન હોય છે પણ વિભંગજ્ઞાન સાથે અવધિ દર્શન હોતું નથી. આ મત બરાબર નથી કારણ કે—

કુમતિ, કુશ્રુત સાથે ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન હોય છે. તેમ વિભંગજ્ઞાન સાથે અવધિદર્શન પણ હોય છે જ. એ ત્રણ દર્શનો સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય તો પણ થાય છે, એટલે કે મિથ્યાત્વીને પણ થાય છે જ. એમનાં પ્રતિપક્ષી ત્રણ અદર્શન કહ્યાં નથી. કારણ કે દર્શન એ માત્ર સામાન્યનો ખોલ છે તેથી સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાત્વીનાં દર્શનો વચ્ચે વ્યવહારમાં કોઈ પણ ભેદ બતાવી શકાતો નથી.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કે વેદક સમ્યક્ત્વથી મ્યુત થઈને જીવ પહેલા ગુણસ્થાનકે આવે છે.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન મોહના નિમિત્તથી થાય છે. એટલે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી થાય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં દશ પ્રાણ હોય છે. એક જીવની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયમાં ૩ થી ૪, બે દ્વિદ્રિયમાં ૪ કે ૬, ત્રીંદ્રિયમાં ૫ કે ૭, ચતુરિંદ્રિયમાં ૬ કે ૮ પ્રાણ હોય છે. અસંજી પચેન્દ્રિયમાં ૭ કે ૯ પ્રાણ હોય છે અને સંજી પચેન્દ્રિયમાં ૭ કે ૧૦ પ્રાણ હોય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં સંજ્ઞા ચાર હોય છે, ગતિ ચાર હોય છે અને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીની પાંચ જાતિ હોય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં છ યે કાય હોય છે. મિથ્યાત્વમાં મરણ કરીને છ યે કાયમાં જીવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં ત્રણ વેદ હોય છે તે ભાવવેદની અપેક્ષાથી કથન છે. એક જીવને એક જન્મમાં એક જ વેદ હોય છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં ૧૬ કષાય તથા ૯ નોકષાય મળી ૨૫ કષાય હોય છે અને જ્ઞાન ૩ હોય છે—ક્રમતિ, કૃત્રુત અને કુઅવધિ (વિભંગ). પરંતુ એક જીવને એક વખતે એક જ જ્ઞાનોપયોગ હોય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં અસંયમ જ હોય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં છ લેશ્યા થઈ જાય છે. મિથ્યાત્વમાં પણ અને અનંતાતુલ્યંધી કષાયમાં પણ કાઈ વખતે શુક્લ લેશ્યા સુધીના પરિણામ થઈ જાય છે. એક જીવને એક સમયમાં એક જ લેશ્યા હોય છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીનાને ત્રણ અશુભ લેશ્યા જ હોય છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં આઠ પ્રકારના ધ્યાન હોય છે—આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર અને રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર મળી આઠ ધ્યાન હોય છે. એક સમયે એક જ ધ્યાન હોય છે. પરંતુ યોગ્યતા આ આઠેય પ્રકારની છે. આ બંને ધ્યાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં થાય છે. કારણકે તે જ્ઞાનની ઉપયોગરૂપ અવસ્થામાં જ થાય છે. તેને ઉરણાભાવ કહે છે. માટે આર્તરૌદ્રધ્યાનને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેલ છે.

મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનમાં આસ્રવ ૫૫ હોય છે—પાંચ મિથ્યાત્વ, બાર અવિરતિ, પચીશ કષાય અને તેર યોગ મળી કુલ ૫૫ આસ્રવ થાય છે. એક જીવને ક્રમમાં ક્રમ ૧૦ અને વધારેમાં વધારે ૧૮ આસ્રવ હોય છે.

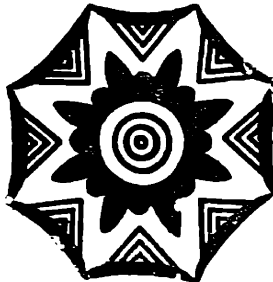
મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અનંતાનંત, અક્ષયાનંત છે. મનુષ્યગતિમાં મિથ્યાદષ્ટિ સંખ્યાત છે. તેનાથી અસંખ્યાત ગણા નારકી મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેનાથી અનંતગણા તિર્થંચ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમસ્ત લોકમાં રહે છે. કારણકે લોક મિથ્યાદષ્ટિ જીવથી ભરેલો છે. લોકનો એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં મિથ્યાદષ્ટિ ન હોય. પરંતુ વિહાર કરવાવાળા (ચાલી શકનારા) મિથ્યાદષ્ટિ સર્વ લોકમાં નથી. કારણકે ત્રસ જીવ જ ચાલી શકે છે. અને તે કંઈક કમ ત્રસ નાડીમાં રહે છે.

બંધ—મિથ્યાદષ્ટિને ૧૨૦ બંધ પ્રકૃતિઓમાંથી ૧૧૭ બંધ હોય છે. કારણ તીર્થંકર પ્રકૃતિ નામકર્મ, આહારક નામકર્મ, આહારક અંગોપાંગ નામકર્મ એ ત્રણ પ્રકૃતિઓના બંધ મિથ્યાત્વીને હોતા નથી. કારણકે તીર્થંકર નામકર્મ સમ્યક્ત્વથી બંધાય છે અને આહારકદ્રિક અપ્રમત્ત ચારિત્ર વડે બંધાય છે.

ઉદ્ય પ્રકૃતિઓ ૧૨૨ છે. તેમાંથી મિથ્યાદષ્ટિને ઉપરની ત્રણ પ્રકૃતિ તથા સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ મળી પાંચ પ્રકૃતિ બાદ કરતાં બાકીની ૧૧૭ ઉદ્ય હોય છે.

સત્તા—મિથ્યાદષ્ટિ જીવમાં સત્તા ૧૪૮ પ્રકૃતિની હોય છે.

બીજું

સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન

સાસ્વાદન = સ + આસ્વાદ + અન. આસ્વાદનેન સહવર્તેતે इति
सास्वादनम्. સમ્યક્ત્વના! આસ્વાદ સાથે જે હોય તે સાસ્વાદન.
સમ્યક્ત્વના સ્વાદવાળું તે સાસ્વાદન કહેવાય.

કોઈ ઉપલા ગુણુસ્થાનમાં પતન થતાં છેક નીચે આવતાં આ
ગુણુસ્થાનની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વખતે ચિત્તની શાંત વૃત્તિનો
ક્ષણિક આસ્વાદ રહે છે.

આ સ્થાનકે જીવે પહેલા ગુણુસ્થાનથી આવતા નથી. પણ
ઉપરથી જેનું પતન થયું હોય તેઓ પડતાં પડતાં ક્ષણવાર આ સ્થાને
રોકાઈ જાય છે. ઉપશમ સમક્રિત પ્રાપ્ત થયા પછી કષાયના કારણે
તેમાંથી પતન થાય છે એટલે કે તે સમક્રિત વધી નાખે ત્યારે જે
સ્વાદ સમક્રિતનો રહી ગયો હોય તે સાસ્વાદન કહેવાય.

અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયથી ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનથી
પડતાં તેના રસનો આસ્વાદ લેતો જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત ન થાય
ત્યાં સુધી જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ આવલિકા સુધી
સાસ્વાદન સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે.

જેમ જેણે ક્ષીરનું ભોજન કરેલું છે, એવો મનુષ્ય તેનું વમન કરતાં તેના દૂષિત રસાસ્વાદનો અનુભવ કરે તેમ સાસ્વાદન સમ્યગ્દ્રષ્ટિ અનંતાનુષ્ઠાની કષાયના ઉદયથી મિથ્યાત્વાભિમુખ હોવાથી જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દૂષિત સમ્યક્ત્વનો અનુભવ કરે છે. તેના જ્ઞાનાદિ ગુણના સ્વરૂપ વિશેષને સાસ્વાદન સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ગુણસ્થાન કહે છે.

સાત માળની હવેલી રૂપ ઔપશ્યિક સમ્યક્ત્વમાં એટલો માણસ ત્યાંથી પડીને મિથ્યાત્વરૂપી ભોંયતળીએ આવે તેટલો કાળ આ સમક્રિતનો છે.

જેમ કોઈ પર્વતના શિખર પરથી નીચે પડે તે જ્યાં સુધી જમીન ઉપર ન પડે પણ વચ્ચેની સ્થિતિમાં હોય તેવી રીતે સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વમાં ન આવે એવા વચ્ચમાંના પરિણામ આ ગુણસ્થાનમાં છે.

સાસ્વાદન ગુણસ્થાનને સાસાદન ગુણસ્થાન પણ કહેવામાં આવે છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો આય એટલે લાભનો નાશ કરે તે આયસાદન કહેવાય. અહીં પૃષ્ઠોદરાયઃ એ સૂત્ર વડે યનો લોપ થવાથી આસાદન શબ્દ બને છે. અનુતાનુષ્ઠાની કષાયનો ઉદય ઉપશમ સમક્રિતનો નાશ કરતો હોવાથી તે અનંતાનુષ્ઠાની કષાયના ઉદયને જ આસાદન કહેવામાં આવે છે. આસાદન સહિત જે વર્તે અથવા હોય તે સાસાદન કહેવાય.

ઉપશમ સમક્રિતથી પડનારને જ આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ ઉપશમ શ્રેણીથી પડતાં કેટલાક આ ગુણસ્થાને આવે છે. ક્ષાયિક સમક્રિતમાંથી તે પડવાપણું હોતું જ નથી. ક્ષાયોપશ્યિક સમ્યક્ત્વમાંથી પડતો આત્મા સીધો મિત્ર અથવા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને જ જાય છે. એટલે ઉપશમથી પડે તે જ આ ગુણસ્થાને આવે છે.

સાસ્વાદન સિવાયના ઉપશાંત મોહ સુધીના દશ ગુણસ્થાનકો આરોહણ અને અવરોહણ અને સ્વભાવવાળાં છે. ક્ષીણમોહ, સયોગી કેવળી, અયોગી કેવળી એ ક્રમ આરોહણ સ્વભાવવાળા છે. ત્યાં અવરોહણનો સંભવ જ નથી. પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકેથી આત્મા ખીજે ગુણસ્થાનકે આવી શકતો નથી. પણ ચોથા ગુણસ્થાનકેથી પડીને ખીજા ગુણસ્થાનકે આવે છે.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ સાસ્વાદન લાવને ઊંચો ગણી તેને ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવ્યું છે. કારણકે આ ગુણસ્થાન લવિને જ હોય છે. અભવિને આ ગુણસ્થાન નથી. કારણ અભવિને પહેલા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડવાનું જ નથી.

ભવિ પહેલા ગુણસ્થાનકેથી બહાર નીકળી ઉપશમ સમક્ષિતને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ કષાયના કારણે જો તેમાંથી પડે તો સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે આવી જાય છે. તેનો અદ્વકાળ સ્વાદ સેવી પછી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને આવી પહોંચે છે. મિથ્યાત્વનો કાળ પૂર્ણ કરી ફરી પાછો તે શુભ અધ્યવસાયથી સમક્ષિતને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપશમ સમક્ષિત પામેલો આત્મા તે કાળ પૂરો થવાના સમયમાં જેવા પ્રકારની નિર્મળતા હોય તેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે કે ઉપશમ સમક્ષિત પૂર્ણ થવાના સમયે જો વિશુદ્ધ હોય તો ક્ષયોપશમ સમક્ષિત પામે, મધ્યમ અધ્યવસાય હોય તો મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જાય અને સંકલ્પ પરિણામે હોય તો સાસ્વાદન પામી મિથ્યાત્વે જાય.

ઉપશમ સમક્ષિતની વિરાધનાથી જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકેથી પડીને અહીં આવે છે, ઉપશમ સમ્યક્ત્વ તથા સંયમાસંયમની એક સાથે વિરાધના કરવાથી જીવ પાંચમે ગુણસ્થાનકેથી પડીને અહીં આવે છે અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ તથા મહાવ્રતની એક સાથે વિરાધના કરવાથી છઠે ગુણસ્થાનેથી પડીને અહીં ખીજા સાસ્વાદન ગુણ સ્થાને આવે છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ

આ સંસારમાં રહેલો જીવ મિથ્યાદર્શન મોહનીય આદિ હેતુથી અનંત પુદ્ગળ પરાવર્ત સુધી અનેક પ્રકારના શારીરિક તથા માનસિક દુઃખોનો અનુભવ કરતો મહામુસ્કેલીથી. પર્વતની નદીનો પત્થર અથડાનો અથડાતો ધસાઈને એની મેળે ગોળ થઈ જાય છે તેમ અનાભોગ વડે, ઉપયોગ વિના અજાણપણે શુભપરિણામરૂપ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરે છે. કરણ એટલે આત્માના શુભ પરિણામ.

તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે આયુષ્ય વિના પાકીના જ્ઞાનાચરણ આદિ સાત કર્મની સ્થિતિ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ કરે છે,

અહીં કર્મ પરિણામ જન્ય તીવ્ર રાગદ્વેષરૂપ ગાઢ અને લાંબા કાળથી રૂઢ થયેલી દુર્ભેદ ગ્રંથિ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ તીવ્ર રાગદ્વેષરૂપ આત્માના પરિણામ તેજ ગ્રંથિ છે. આ ગ્રંથિ સુધી અભવ્ય જીવો પણ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વડે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે કર્મનો ક્ષય કરી અનંતવાર આવે છે. પરંતુ તેઓ ગ્રંથિ ભેદ કરી શકતા નથી. એટલે કે તેઓ આત્માને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવનાર ગાઢ રાગ દ્વેષને છેદી ભેદી શકતાં નથી.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ થયા પછી જેને મોક્ષનું સુખ નજીકમાં છે એવા આસન્ન ભવ્ય મુક્તિગામી કોઈ મહાત્મા તીક્ષ્ણ કુહાડાના ધાર જેવા અપૂર્વકરણરૂપ પરમ વિશુદ્ધિ વડે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ગ્રંથિને ભેદ કરીને અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરે છે.

તે અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતમાં ભાગ ગયા પછી ઉદય સમયથી પ્રારંભી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિને છોડીને અંતર્મુહૂર્ત કાળપ્રમાણ અંતરકરણ કરે છે. અંતરકરણ એટલે અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં વેદવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના પુદ્ગળોનો અભાવ કરવારૂપ ક્રિયા.

તે સમયે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મની સ્થિતિના બે વિભાગ થાય છે. અંતરકરણની નીચેની અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણુ પહેલી સ્થિતિ અને અંતરકરણની ઉપરની મોટી બીજી સ્થિતિ. તે અંતરકરણમાં રહેતા મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોને પહેલી સ્થિતિમાં અને બીજી સ્થિતિમાં નાખે છે. પહેલી સ્થિતિના મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોને વેદે છે તેથી તે વેદન કરતો હોય ત્યાંસુધી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ કહેવાય છે. તેને અંતર્મુહૂર્તમાં વેદીને પહેલી સ્થિતિને ક્ષય કરે છે.

ત્યાર પછી અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મને અલ્પાંશે પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે તેમજ અતિ દીર્ઘ તાદૃશ કર્મને આત્માના અનિવૃત્તિકરણરૂપ શુભ પરિણમને લઇને દયાવી રાખેલાં હોવાને લીધે એટલે કે રાગ દ્વેષની ઉપશમ અવસ્થાને લીધે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ વનમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય અને તે દાવાનળ પ્રસરતાં પ્રસરતાં જ્યારે ઉપર ભૂમિમાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે ઓલવાઇ જાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ દાવાનળ અંતરકરણરૂપ ઉપર ભૂમિને પ્રાપ્તિ થતાં ઓલવાઈ જાય છે. એટલે ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહલાદ થાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ખરે બપોરે સૂર્યના પ્રખર તાપથી પીડિત થયેલા નિર્જળ વનમાં ભટકતા વેટમાર્ગને વૃક્ષની છાયારૂપ શીતળસ્થાન નજરે પડે તો તેને કેટલો આનંદ થાય ? તો પછી આ વેટમાર્ગને આવા શીતળ સ્થાનમાં આરામ લેવાનું મળે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત ત્યાં આવીને કાષ્ઠક તેને શીતળ જળનું ધ્યાન કરાવે તેમજ તેના આખા શરીરે ચંદન આદિકનો લેપ કરે ત્યારે તેને કેટલો બધો આનંદ થાય ?

તેવી જ રીતે અનાદિ કાલિક સંસારરૂપ ઉગ્ર ગ્રીષ્મઋતુમાં જન્મમરણ આદિક રૂપ નિર્જન વનમાં કષાયરૂપ તાપથી દગ્ધ થયેલા

અને તૃષ્ણારૂપ તૃષાથી દુષિત થતા એવા ભવ્ય જીવરૂપ વટેમાર્ગને અંતરકરણ રૂપ શીતળ છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યારે તે તેના તરફ હૃદયધોલો ધબકે દોડે એમાં શું નવાઈ? અને ત્યાં જતાં જ અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં જ ચંદનથી પણ અનેકગણા શીતળ એવા સમ્યક્ત્વરૂપ ધનસાર ચંદનથી તેને આત્મા ચર્ચિત થાય ત્યારે તો તેના હૃદય વિષે પૂછવું જ શું?

આ સમય દરમિયાન તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા પેલાં અત્યાર સુધી દાખી રાખેલાં, ઉપશમાવેલાં અતિ દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મદ્રવ્યોને સ્વચ્છ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન કરવાથી તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે.

તે કર્મદ્રવ્યોમાંથી જે કર્મદ્રવ્યો સર્વથા શુદ્ધ બની જાય છે તેને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એવું નામ આપવામાં આવે છે. જે અર્ધ શુદ્ધ બને છે તેને મિશ્ર મોહનીય તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને જે અશુદ્ધને અશુદ્ધ જ રહી જાય છે તેને મિથ્યાત્વ મોહનીય કહેવામાં આવે છે.

ઉપશમ સમક્રિતનો અંતર્મુદ્ધર્તનો કાળ વીત્યા પછી શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય તેવી જીવની સ્થિતિ થાય છે. જે શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય તો આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જે મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય તો તે મિશ્રદૃષ્ટિ બને છે અને જે અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે તો તે ફરીથી મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે.

ઉપશમ સમક્રિતનો અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ વીત્યા પછી ઉપર્યુક્ત ત્રણ વિભાગમાંથી ગમે તે એક વિભાગ તો ઉદયમાં આવે છે જ. અને તેમ થતાં તે તથાવિધ ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્મા જ્યારે અશુદ્ધ પરિણામ ગામી થાય છે એટલે કે જ્યારે તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો જઘન્યથી એક સગય ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા

કાળ બાકી હોય છે ત્યારે અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય થાય છે. અને તેના ઉદયથી તે સમ્યગ્દર્શનને વમીને, ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડીને સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે જાય છે. અંતકરણનો જેટલો કાળ બાકી હોય અને સાસ્વાદન ગુણસ્થાને આવે તેટલો કાળ ત્યાં રહી ત્યાર પછી મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય થવાથી અવસ્થ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય છે.

અંશિભેદ તથા ત્રણકરણના વિશેષ વિવેચન માટે અમારું સમ્યગ્દર્શન પુસ્તક વાંચવું.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વના બે ભેદ છે—પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ અને (૨) દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ.

૧. પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ તે ઉપર વર્ણવેલ ત્રણકરણના અંતે પ્રાપ્ત કરેલ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ. આમાં અનંતાનુબંધી ચારે કષાયો (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ) તથા મિથ્યાત્વ મોહનીય એ પાંચનો ઉપશમ હોય છે.

૨. દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ—ઉપશમ શ્રેણીવાળાનું ઉપશમ સમ્યક્ત્વ તે દ્વિતીયોપશમ સમ્યક્ત્વ છે. આમાં દર્શનમોહનીય ત્રણ તથા અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક, ચારકષાય મળી સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ હોય છે.

આમાંના પહેલા ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડતાં સાસ્વાદન ગુણસ્થાને આવે છે. અને બીજા ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડતાં છઠે ગુણસ્થાને આવે છે. અને ત્યાંથી પણ પડે તો પહેલા ગુણસ્થાન સુધી પણ આવે છે.

ત્રણકરણ માટેનું દૃષ્ટાંત

ઉપર યથાવ્રત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ તથા અનિવ્રત્તિકરણ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની વાત કરી તે વાત શસ્ત્રકારોએ એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવી છે. તે દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે—

કોઈ ત્રણ મુસાફરો ખાસ હેતુ સિવાય તેમની ભૂમિમાં (ગાંગામાં) આમતેમ ભટકતા હતા. એક વખત તેઓ કોઈ નગરમાં જવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યા. તે નગરનો રસ્તો ધણો દીર્ઘ, લાંબો હતો અને તે રસ્તો એક ભયંકર અટવીમાં થઈને જતો હતો. તેથી રાત્રિ પહેલાં જ ઇષ્ટ નગરે પહોંચી જવાની ઉતાવળથી તે મુસાફરો ઝડપથી ચાલ્યા જતા હતા.

પરંતુ અટવીમાં થોડે આગળ જતાં જ તેમણે બે સશસ્ત્ર ચોરોને રસ્તાની બંને બાજુ રોકીને ઉભેલા જોયા. પહેલો મુસાફર તો સશસ્ત્ર ચોરોને દૂરથી જોઈને જ ડરીને ત્યાંથી જ પાછો વળી ગયો. બીજા બે ચોર આગળ ચાલ્યા તેમના પહેલો એટલે ત્રણમાનો વચ્ચે મુસાફર તો નિર્બળ હતો તેથી ચોરોએ તેને તરત જ પકડી લીધો. ત્રીજો મુસાફર તો ગહાબળવાન હતો. તેણે તો તે બંને ચોરોને હંફાવીને હરાવી કાઢ્યા અને સીધો પોતાના ઇષ્ટ નગરે પહોંચી ગયો.

ઉપનય

આ દષ્ટાંતનો ઉપનય નીચે પ્રમાણે છે—

ભયંકર અટવી તે ભયંકર દુઃખોથી ભરેલો અને મુશ્કેલીથી પાર કરી શકાય તેવો આ સંસાર.

પોતાની ભૂમિમાં આમતેમ આડાઅવળા ભ્રમ્યા કરતા હતા તેમને કરણ સન્મુખ નહિ થયેલા અનાદિ મિથ્યાત્વ ભૂમિમાં જ સામાન્યથી હીનાધિક અધ્યવસાયોમાં વર્તતા યથાપ્રવૃત્તિ કરણવાળા સંસારી જીવો જાણવા.

કોઈક નગર પ્રત્યે જવાની ઇચ્છાથી અટવીના માર્ગમાં પ્રયાણ કરતા ત્રણ મુસાફરો જેવા, કરણસન્મુખ થયેલા વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિ કરણવાળા સંસારી જીવો જાણવા.

ત્રણ મુસાફરો તે સંસારના જીવોના ત્રણ પ્રકાર. તે નીચે પ્રમાણે—

(૧) અંધિરેશ સુધી આવીને ફરી અશુભ પરિણામવાળો થઈ

જેણે કર્મની દીર્ઘ સ્થિતિ વધારી દીધી તે ચોરોથી ડરીને નાસી ગયેલા પહેલા મુસાફર જેવો.

(૨) રાગદ્વેષને આધીન થઈને ગ્રંથિસ્થાનમાં જ રહી જનાર પણ કર્મની દીર્ઘસ્થિતિ નહિ વધારનાર તે ચોરોથી પકડાયલા બીજા મુસાફર જેવો.

(૩) અપૂર્વ પુરુષાર્થ ફેરવીને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનાર તે ચોરોને હરાવી ઇષ્ટનગરે પહોંચનાર ત્રીજા મુસાફર જેવો.

કર્મની દીર્ઘસ્થિતિ તે દીર્ઘમાર્ગ, લાંબો રસ્તો.

ગ્રંથિ તે ચોરોવાળું ભયસ્થાન.

જે ચોર તે રાગ અને દ્વેષ.

રાગદ્વેષને હરાવી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી ઇષ્ટ નગરે-સમ્યક્ત્વ નગરે પહોંચી જવું તે મુમુક્ષુ પુરુષાર્થીનું કર્તવ્ય છે.

દૃષ્ટાંત સાથે કરણની યોજના—ત્રણ મુસાફરોનું સ્વાભાવિક ગમનથી ચોરોના ભયસ્થાન સુધી (ગ્રંથિદેશ સુધી) આવી પહોંચવું તે પ્રવૃત્તિકરણ. ચોરોના તાબામાં ન આવવું તે અપૂર્વકરણ અને ઇષ્ટ સમ્યક્ત્વ નગરે પહોંચી જવું તે અનિવૃત્તિકરણ.

કાર્મિક અને સૈદ્ધાંતિક મતભેદ

કર્મગ્રંથકારો અને સિદ્ધાંતકારો વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પરત્વે મતભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરે છે. અનાદિ કાળથી સસારમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં જીવ પહેલી વાર જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે તે તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ હોઈ શકે.

(૨) તેમજ વળી આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી અંતર્મુહૂર્ત કાળ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ, મિશ્ર દષ્ટિ તથા મિથ્યાદષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈપણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે જ. કારણ કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સમય દરમ્યાન તે ઉપર યુક્ત ત્રણ વિભાગો જરૂર કરે છે જ.

આ એ વાત તથા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પ્રકારની હકીકતના સંબંધમાં મતભેદ છે. કારણ કે ઉપર પ્રમાણેની હકીકત તો કર્મચંચકારોને જ માન્ય છે. ત્યારે સિધ્ધાંતકારો એ બાબતમાં જૂદો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

સિધ્ધાંતકારોનું માનવું એમ છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે એવો નિયમ નથી. કોઈક અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને તો કોઈ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

વિશેષમાં એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે પ્રાણી સિધ્ધાંતકારોના મતમુજબ પહેલાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે તેનો પ્રકાર, કર્મચંચકારોએ બતાવેલ પ્રકારને મોટે ભાગે એટલે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિપૂર્વક અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી મળતો આવે છે. પરંતુ વિશેષના એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ સમયમાં (કે તે પહેલાં પણ) તે જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયતા શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો, પુણે કરતો નથી. આથી કરીને નિર્મળ ઔપશમિક બાવને અંતર્મુહૂર્ત કાળ પર્યંત અનુભવીને તે પ્રાણી પાછો મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાને જ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે મિશ્રદષ્ટિ એ બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંબંધમાં સિધ્ધાંતકારો ઇલિધાનું, ઇવળનું દૃષ્ટાંત રજૂ કરે છે.

જે જીવ તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવને લઈને પહેલાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને ખડ્ડે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે તે સંબંધમાં સિદ્ધાંતકારો જે વિધિ બતાવે છે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે.

આ વિધિ પ્રમાણે પ્રાણી પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે. અને ત્યારબાદ અપૂર્વકરણના સામર્થ્ય વડે રાગદ્વેષની પરિણતિરૂપ ગ્રંથિને ભેદી નાંખે છે. અને એજ કરણને લઈને (નહિ કે અનિવૃત્તિ કરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ મોહનીય દ્રવ્યના ત્રણ પુંજો બનાવે છે. અને ત્યારપછી અનિવૃત્તિ કરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની સહાયથી (નહિ કે અંતર કરણની મદદથી) શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંથી શુદ્ધ પુંજનો જ અનુભવ કરે છે. એટલે કે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અને આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થયા વિના જ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી બને છે.

આ પ્રમાણે આ મત ભિન્નતા પરત્વે વિચાર કરતાં એ પણ લક્ષમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ શ્રેણી વિનાતું જ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે એ વાત નિર્વિવાદ છે. કારણ કે એ હકીકત તો સિદ્ધાંતકારો તેમજ કર્મગ્રંથકારો બંનેને સંમત છે. આથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણી વિનાતું જ હોવું જોઈએ.

(૩) કર્મગ્રંથકારો અને સિદ્ધાંતવાદીઓની વિચાર-ભિન્નતાનું ત્રીજું સ્થળ એ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ યુક્ત મરણ પામે તે દેવ, મનુષ્ય, નરક અને તિર્થંચરો ચાર ગતિઓમાંથી કઈ ગતિમાં જાય એ સંબંધમાં કર્મગ્રંથકારો તો એમ જ કહે છે કે તે જીવ દેવગતિમાં જ જાય છે અને તેમાં પણ વળી વૈમાનિકદેવ તરીકે જ જન્મે છે.

સિદ્ધાંતકારો આ વાતથી જૂદા અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ તો

કહે છે કે તે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જો કોઈ ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે ગતિમાં જ તે જાય છે. અને સમ્યક્ત્વ પાશુ તેની સાથે જાય છે. નરકગતિમાં સાત નરકમાંથી છડી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈ જવાય છે.

(૪) વિચારભેદનું ચોથું સ્થળ એ છે કે અધિભેદા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જો જીવ મિથ્યાત્વ દશામાં જાય એટલે કે મિથ્યાદષ્ટિ સ્થાને જઈ પડે તે જીવ ત્યારે મિથ્યાત્વ દશાને લગતાં જો કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં હોય કે કેમ? આ સંબંધમાં સૈદ્ધાંતિક સંતો નકારમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે. એવી સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બાંધાય એમ તેઓ કહે છે. ત્યારે કર્મઅંશકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળાં (પરમ ચિકાસવાળાં) કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી.

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

સાર્વાદન ગુણસ્થાનનો જઘન્ય કાળ એક સમયનો અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ ૬ આવલિકાનો છે. આ કાળ એટલો સૂક્ષ્મ છે કે તે છદ્મસ્થ જીવની દષ્ટિમાં આવી શકતો નથી.

પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં ૧૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે. તેમાંથી નીચે પ્રમાણે સોળ પ્રકૃતિની વ્યુત્પત્તિ થાય છે એટલે કે મિથ્યાત્વના અંતે સોળ પ્રકૃતિઓ વિચ્છેદ જાય છે—

- (૧) મિથ્યાત્વ (૫) નરકગતિ (૯) બે ઇન્દ્રિયજાતિ (૧૩) સૂક્ષ્મ
(૨) હુંડક સંસ્થાન (૬) નરકગત્યાનુપૂર્વી (૧૦) ત્રીન્દ્રિય જાતિ (૧૮) આતાપ
(૩) સેવાર્તસંધયણુ (૭) નરક આયુ (૧૧) ચૌરિન્દ્રિય જાતિ (૧૫) અપર્યાપ્ત
(૪) નપુંસક વેદ (૮) એકેન્દ્રિય જાતિ (૧૨) સ્થાતર (૧૬) સાધારણ

ઉપર પ્રમાણેની ૧૬ કર્મપ્રકૃતિઓ પહેલા ગુણસ્થાનની ૧૧૭ બંધ પ્રકૃતિઓમાંથી બાદ જતાં બાકીની ૧૦૧ કર્મપ્રકૃતિઓને આ સાર્વાદન ગુણસ્થાનમાં બંધ હોય છે.

પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં ૧૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. તેમાંથી મિથ્યાત્વ, આતાપ, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અને સાધારણ એ પાંચનો મિથ્યાત્વના અતે વિચ્છેદ થવાથી તથા નરક ગત્યાનુપૂર્વી પ્રકૃતિનો ઉદય નહિ હોવાથી એ મળીને કુલ છ પ્રકૃતિ બાદ જતાં બાકી ૧૧૧ કર્મ પ્રકૃતિઓનો સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ઉદય હોય છે.

કુલ ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિમાંથી તીર્થંકર નામ કર્મપ્રકૃતિ સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં સત્તામાં હોતી નથી તેથી તે બાદ જતાં સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ૧૪૭ પ્રકૃતિની સત્તા હોય છે.

કેટલાક માને છે કે—આહારક શરીર તથા આહારક અંગોપાંગ એ બે કર્મપ્રકૃતિઓ પણ સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં સત્તામાં હોતી નથી. તેથી તે પણ બાદ જતાં સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ૧૪૫ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે.

સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં મરણ કરીને નરકગતિ ઉત્પન્ન થતા નથી.

સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ત્રણ ભાવ હોય છે—ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક. ચારિત્ર ગુણ, ક્રિયા ગુણ, યોગ ગુણ તથા પ્રદેશત્વ આદિ ગુણો તે ઔદયિક ભાવ છે. અનંતાનુગ્રાધીના ઉદયથી આ ગુણસ્થાનમાં આવેલ છે તે પણ ઔદયિક ભાવ છે. શ્રદ્ધા ગુણનું પારિણામિકભાવથી મિથ્યાત્વમાં પરિણમન કરેલ છે તેથી શ્રદ્ધાની અપેક્ષાથી પારિણામિકભાવ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ચારે ગતિના જીવ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં આત્તરૌદ્ર એ બે ધ્યાન, ૨૫ કષાય, ૩ કુટાન, ૧ અસંયમ, ૨ દર્શન, ૬ લેશ્યા વગેરે પહેલા ગુણસ્થાન પ્રમુખે હોય છે.

ત્રીજું ગુણસ્થાન

મિશ્ર ઝોટલે સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનક.

દર્શન મોહનીય કર્મની ખીજ પ્રકૃતિ મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવનો સમકાળે અને સરખા પ્રમાણમાં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ એ બે મિશ્ર થવાથી જે મિશ્રિતભાવ અંતઃસુંદૃતકાળ સુધી હોય છે તે મિશ્ર ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

સમ્યક્ અને મિથ્યા ઝોટલે યથાર્થ અને અયથાર્થ એમ મિશ્ર દષ્ટિ અથવા મિશ્ર શ્રદ્ધા હોય તે સમ્યગ્મિથ્યા દષ્ટિ. તેના જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્વરૂપ વિશેષને મિશ્ર ગુણસ્થાન કહે છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ રૂપ આત્મપરિણામ વડે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મને શુદ્ધ કરી તેને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે.—(૧) અશુદ્ધ પુંજ, (૨) અર્ધ વિશુદ્ધ પુંજ અને (૩) શુદ્ધ પુંજ.

(૧) મિથ્યાત્વ મોહનીયના એક સ્થાનક મંદ અને બે સ્થાનક તીવ્ર રસવાળા પુદ્ગળોને સમ્યક્ત્વ મોહનીય કહે છે. તેના ઉદયથી જિનેશ્વરોના વચન પર શ્રદ્ધા થાય છે. તે વખતે આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની હોય છે.

(૨) મધ્યમ એ સ્થાનક (તીવ્ર, તીવ્રતર) રસવાળા મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોને મિશ્ર મોહનીય કહેવામાં આવે છે. તેના ઉદયથી જિનપ્રણીત તત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા કે અશ્રદ્ધા હોતી નથી.

(૩) એ સ્થાનક (તીવ્ર) તથા ત્રણ સ્થાનક (તીવ્રતર) અને ચાર સ્થાનક (તીવ્રતમ) રસવાળા પુદ્ગળો મિથ્યાત્વ મોહનીય કહેવાય છે. તેના ઉદયથી જિનપ્રણીત તત્ત્વો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા જ થાય છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ પુંજમાંથી જ્યારે અર્ધ વિશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય ત્યારે તેના ઉદયથી જીવને અરિહંતે કહેલ તત્ત્વની અર્ધ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા થાય છે. એટલે તેને જિનપ્રણીત તત્ત્વોમાં એકાંત રુચિરપ શ્રદ્ધાન નથી હોતું તેમ એકાંત અરુચિરપ અશ્રદ્ધાન પણ નથી હોતું. પરંતુ મિશ્ર દષ્ટિ રહે છે. તેને મિશ્રદષ્ટિ કહે છે. તેના સ્વરૂપને મિશ્ર ગુણસ્થાન અથવા મિશ્રદષ્ટિ ગુણસ્થાન કહે છે.

જ્યારે કોઈ જીવને સત્યનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે આશ્ચર્ય ચકિત થવા જેવો બની જાય છે. એના જૂના સંસ્કાર એને પાછળ તરફ ખેંચે છે અને સત્યનું દર્શન તેને આગળ ખેંચે છે. આમ તેની ડાહ્યામોહન સ્થિતિ થોડા વખત માટે રહે છે. તે પછી કાંતો એ મિથ્યાત્વમાં પડે છે. અથવા તો સત્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ગુણસ્થાનમાં અનંતાનુબંધી કપાય ન હોવાથી આ ગુણસ્થાન પહેલા અને બીજા ગુણસ્થાનથી ચોડીઆતું છે. પરંતુ આમાં પૂર્ણ વિવેક પ્રાપ્તિ હોતી નથી. સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું મિશ્રણ હોય છે. સન્માર્ગ વિષે શ્રદ્ધા પણ નહિ અને અશ્રદ્ધા પણ નહિ એવી હાલક ડાહક જેવી સ્થિતિ હોય છે. અથવા સત્ અને અસત બન્ને તરફ ખેંચનારી અથવા બેઉ વિષે સેળભેળ જેવી શ્રદ્ધા હોય છે.

જેમ ઘોડી અને ગદાલના સંયોગથી ઘોડા કે ગદાલ ઉત્પન્ન થતા નથી પણ ખચ્ચર જેવી એક નવીન જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ ગોળ અને દહીંના સંયોગથી ગોળ કે દહીંનો સ્વાદ નહિ રહેતાં એક નવો જ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેવી રીતે જે જીવની બુદ્ધિ સર્વજ્ઞ ભાષિત અને અસર્વજ્ઞ ભાષિત એ બન્ને ધર્મમાં સમાન શ્રદ્ધાવાળી થાય તે જીવ નવીન જાતિના ભેદરૂપ મિશ્રગુણવાળો ગણાય છે.

મિશ્રગુણસ્થાને પહેલા અને ચોથા એ બન્ને ગુણસ્થાનેથી આવે છે. પહેલા ગુણસ્થાનેથી આવનારને જિનેશ્વર પ્રણીત તત્ત્વ પર જે અરુચિ હતી તે હંડી જાય છે અને રુચિ તો હતી જ નહિ. ચોથા ગુણસ્થાનેથી આવનારને જિનેશ્વર પ્રણીત તત્ત્વ પર જે રુચિ હતી તે દૂર થાય છે અને અરુચિતો હતી જ નહિ. એટલે જ ત્રીજા મિશ્ર ગુણ સ્થાને રુચિ કે અરુચિ નથી હોતી એનું જ નામ અવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા છે.

જીવાત્મા પહેલા ગુણસ્થાનેથી છૂટીને ચોથા ગુણસ્થાનકે જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે આ ત્રીજા ગુણસ્થાનને સ્પર્શી શકે છે. ચોથે ગુણસ્થાને તો સમક્ષિતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય પરંતુ અહીં વચમાં રોકાઈ જાય છે. એ રોકાવું તે તેની પ્રકૃતિના ઉદ્ધવનું કારણ છે. આ ગુણસ્થાને નથી પહેલા ગુણસ્થાનનો ભાવ કે નથી ચોથા ગુણસ્થાનનો ભાવ. વીત-રાગદર્શન ઉપર તેને અભાવ નથી તેમજ મિથ્યા દર્શન ઉપર તેને ભાવ નથી. પણ તેને મિશ્ર ભાવ છે.

અહીંથી ખસીને ચડે તો ચોથા ગુણસ્થાને જાય છે. અને પડે તો પહેલા ગુણસ્થાને જાય છે.

મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં રહેલા જીવ પરબવમાં ઉપજવા યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કરતો નથી. તેમજ મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં રહીને મરણ પશુ પામતો નથી. પરંતુ કાંતો સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થઈને ચોથા ગુણસ્થાન ઉપર ચડીને મરણ પામે છે અથવા કુદષ્ટિ થઈને પહેલા ગુણસ્થાનમાં આવીને મરણ પામે છે.

જેમ ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં જીવ મંજુ પામતો નથી તેમ બારમા ક્ષીણ મોઢ ગુણસ્થાનમાં અને તેરમા સયોગી ગુણસ્થાનમાં વર્તતો જીવ પણ મરણ પામતો નથી. એટલે જીવ ૩-૧૨-૧૩ ત્રીજા, બારમા અને તેરમા એ ત્રણ ગુણસ્થાનમાં મરણ પામતો નથી, પણ બાકીના ૧૧ અગીઆર ગુણસ્થાનોમાં મરણ પામે છે.

પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન, બીજું સાસ્વાદન ગુણસ્થાન અને ચોથું અવિરતિ ગુણસ્થાન એ ત્રણ ગુણસ્થાન જીવની સાથે મરણ વખતે પરભવમાં પણ જાય છે. પરંતુ બાકીના ૧૧ અગીઆર ગુણસ્થાનો જીવની સાથે પરભવમાં જતા નથી.

પૂર્વે બાંધેલા આયુષ્યવાળા જીવે મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં આવતાં પહેલાં સમ્યક્ત્વ અથવા મિથ્યાત્વ એ બે બાવમાંથી જે કોઈ એક બાવે વર્તતાં આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે બાવ સહિત તે જીવ મરણ પામે છે. અને તે બાવને અનુસારે સદ્ગતિમાં કે દુર્ગતિમાં જાય છે,

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

મિશ્ર ગુણસ્થાનનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે. તે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનના કાળથી અધિક કાળ છે. તે પણ તે એટલો બધો સૂક્ષ્મ કાળ છે કે તે કાળ છદ્મસ્થને જ્ઞાનગોચર નથી.

મિશ્ર ગુણસ્થાનનો કાળ પૂરો થયા પછી તે જીવના પરિણામ શુદ્ધ હોય તો સમ્યગ્દર્શનને પામીને ચોથા ગુણસ્થાને જાય છે. અને તેના પરિણામ અશુદ્ધ હોય તો મિથ્યાદર્શન પ્રાપ્ત કરીને પહેલા ગુણસ્થાનકે જાય છે.

મિશ્ર ગુણસ્થાનનો ૭૪ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ હોય છે તે આ પ્રમાણે—બીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ૧૦૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ હતો તેમાંથી—

૧ તિર્થચર્ગત	૧ નિદ્રાનિદ્રા	૧ અનાદેય	૪ અનંતાનુબંધી
૧ ,, મત્યાનુપૂર્વી	૧ પ્રચલાપ્રચલા	૧ સ્ત્રી વેદ	૪ મધ્ય સંસ્થાન
૧ ,, આયુ	૧ દુર્ભંગ	૧ નીચગોત્ર	૪ મધ્ય સંધયણ
૧ સ્ત્યાનર્હિ	૧ દુઃસ્વર	૧ ઉદ્યોત	૧ અશુભવિહાયોગતિ

એ ૨૫ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ સાસ્વાદનના અંતે વિચ્છેદ થવાથી ૧૦૧ માંથી ૨૫ બાદ જતાં બાકી ૭૬ રહી. તેમાંથી મનુષ્ય આયુષ્ય અને દેવ આયુષ્ય એ બે કર્મપ્રકૃતિનો આ સ્થાને બંધ નહિ હોવાથી તે બાદ જતાં બાકી ૭૪ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ મિત્ર ગુણસ્થાનમાં હોય છે.

મિત્ર ગુણસ્થાનમાં ઉદ્ય ૧૦૦ કર્મપ્રકૃતિનો હોય છે તે આ પ્રમાણે—બીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં ૧૧૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદ્ય હતો તેમાંથી—

૪ અનંતાનુબંધી	૧ એકેન્દ્રિય
૩ વિકલેન્દ્રિયત્રિક	૧ સ્થાવર

એ નવ પ્રકૃતિનો ઉદ્ય સાસ્વાદનને અંતે વિચ્છેદ થવાથી ૧૧૧ માંથી એ નવ બાદ જતાં બાકી ૧૦૨ રહી. તથા દેવાનુપૂર્વી, નરકાનુપૂર્વી, તિર્થચર્ગાનુપૂર્વી એ ત્રણનો ઉદ્ય નહિ હોવાથી એ ત્રણ પ્રકૃતિ ૧૦૨ માંથી બાદ જતાં બાકી ૯૯ રહી. અને અહીં મિત્ર મોહનીયનો ઉદ્ય હોવાથી તે ઉમેરતાં ૧૦૦ કર્મપ્રકૃતિનો મિત્ર ગુણસ્થાનમાં ઉદ્ય હોય છે.

તીર્થ કર નામપ્રકૃતિ સિવાય ૧ ૭ કર્મપ્રકૃતિની મિત્ર ગુણસ્થાનમાં સત્તા હોય છે.

મિત્ર ગુણસ્થાનમાં ભાવ ત્રણ હોય છે તે આ પ્રમાણે—ક્રિયા ગુણ, યોગ ગુણ, પ્રદેશત્વ ગુણ એ ઔદયિક ભાવ છે. જ્ઞાન ગુણ,

દર્શન ગુણ, વીર્ય ગુણ એ ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. અને જીવત્વ બબ્બત્વ શક્તિ રૂપ પારિણામિક ભાવ છે.

મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં ઔપશમિક તથા ક્ષાયિકભાવ નથી.

મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં જ્ઞાન ત્રણ મિશ્ર હોય છે. મિશ્ર દષ્ટિવાળાના પરિણામ સમ્યક્ અને મિથ્યારૂપ મિશ્ર હોવાથી તેનાં જ્ઞાન પણ મિશ્રજ્ઞાન સમજવા જોઈએ.

મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં અસંયમ, ૩ દર્શન, ૬ ક્ષેત્રો, બબ્બત્વ, સમ્યક્ મિથ્યાત્વ, સંજી, આહારક હોય છે. ઉપયોગ બન્ને ક્રમશઃ હોય છે. આ ગુણસ્થાનમાં સંજી પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય, ૧૦ પ્રાણ, ૪ સંજા, ૪ ગતિ, ત્રસકાય, ૩ વેદ હોય છે.

મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં આર્તગૌદ્ર એ ધ્યાન હોય છે. તેમજ કેટલાકને મતે આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન પણ હોય છે.

સમ્યક્ મિથ્યાત્વ, મિશ્ર સમ્યક્ત્વ, સમ્યક્ મિથ્યા દષ્ટિ, ઉભય દષ્ટિ, મિશ્ર દષ્ટિ એ સર્વ એકાર્થવાચક શબ્દો છે.

ચોથું અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન

હિંસાદિ સાત્ત્વ પાપ યોગાથી-વ્યાપારથી જેઓ વિરમ્યા હોય. જેણે સંપૂર્ણપણે પાપ-વ્યાપારોનો ત્યાગ કર્યો હોય તે વિરત અથવા વિરતિ કહેવાય છે. અને જેઓ પાપ-વ્યાપારથી બિલકુલ વિરમ્યા નથી તે અવિરત કે અવિરતિ કહેવાય છે.

પાપ-વ્યાપારથી સર્વથા નહિ વિરમેલા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, આત્મિક સુખના કારણરૂપ વિરતિને ઇચ્છે છે. છતાં પણ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ઉદયથી તેનું પાલન કરવા અસમર્થ થાય તે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે.

અવિરતિ નિમિત્તક કર્મોના બંધ અને રાગદ્વેષના દુઃખને જાણીને છતાં પણ વિરતિનું પાલન કરવા અસમર્થ હોય, પોતાના પાપકર્મોની નિંદા કરતો, જીવોજીવ તત્ત્વને જાણતો, અચ્છિન્ન શ્રદ્ધાવાળો અને જેનો મોહ ચ્છિન્ન થયેલો છે એવો અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. તેના જ્ઞાનાદિ ગુણના સ્વરૂપને અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહે છે.

જેઓ (૧) વિરતિના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી, (૨) તેના

સ્વીકાર કરતા નથી અને (૩) તેનું પાલન કરતા નથી એ ત્રણ પદોના આઠ ભાંગા થાય છે તે આ પ્રમાણે—

- (૧) જેઓ વિરતિના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજતા નથી, સ્વીકારતા નથી અને તેનું પાલન પણ કરતા નથી. તે સામાન્યથી સધળા જીવો.
- (૨) જેઓ જાણતા નથી, સ્વીકારતા નથી પણ પાલન કરે છે તે અજ્ઞાન તપસ્વી.
- (૩) જેઓ જાણતા નથી, સ્વીકારે છે પણ પાલન કરતા નથી તે પાર્શ્વસ્થ આદિ.
- (૪) જે જાણતા નથી પણ સ્વીકાર કરે છે અને પાલન પણ કરે છે તે અગીતાર્થ મુનિ.
- (૫) જેઓ જાણે છે. પરંતુ સ્વીકાર અને પાલન કરતા નથી તે શ્રેણિક આદિ.
- (૬) જેઓ જાણે છે, સ્વીકારતા નથી પણ પાલન કરે છે તે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ.
- (૭) જેઓ જાણે છે, સ્વીકારે છે પણ પાલન કરતા નથી તે સંવિગ્ન પાક્ષિક મુનિ.
- (૮) જે જાણે છે અને પાળે છે તે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ.

આ આઠ ભાંગમાંથી પ્રથમના ચાર ભાંગમાં વર્તતા જીવો મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. કારણકે તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત છે. પછીના ત્રણ ભાંગમાં વર્તતા જીવો અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. કારણકે તેઓ સમ્યગ્ જ્ઞાન સહિત છે. અને આઠમે ભાંગે વર્તતા આત્માઓ દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ યુક્ત હોય છે. કારણકે તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત વિરતિનો સ્વીકાર કરે છે અને પાલન કરે છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અથવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આ ત્રણ જાતના સમ્યક્ત્વમાંથી કોઈપણ એક જાતના સમ્યક્ત્વવાળા

આત્માઓ આ ગુણસ્થાને હોય છે. એટલે કે આ ગુણસ્થાનમાં દરેક આત્માને આ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાંથી કોઇપણ એક સમ્યક્ત્વ હોય છે.

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય નામના કેધ આદિ ચાર કષાયોના ઉદયથી વ્રતરહિત અને તેથી કેવળ સમ્યક્ત્વ માત્ર જ જે ગુણસ્થાનમાં હોય તે ચોથું ગુણસ્થાન એટલે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન છે. આ જીવ અવિરતપણાને કૃત્સિત કર્મસરખું જાણે છે અને વિગતિના સુખની ઘણી અભિલાષા કરે છે. પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાની કષાયના ઉદયથી વ્રત રહિત કેવળ સમ્યગ્દષ્ટિપણું જ અનુભવે છે.

આત્માના ઉદ્ધારનો પ્રારંભ આ ગુણસ્થાનથી થાય છે. કારણકે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિથી જ આત્મ વિકાસ શરૂ થાય છે. આ ગુણસ્થાને જે જીવ આવે છે તે પહેલા અથવા ત્રીજા ગુણસ્થાનેથી આવે છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ઉપર આત્માની સર્વ પ્રગતિનો આધાર રહેલો છે. આ ગુણસ્થાન પછીનાં બધાંય ગુણસ્થાનમાં સમક્રિયાવિધિમાન હોય છે. સંસાર તરવાનો આ સ્થાને પાયો રોપાય છે. આ ગુણસ્થાન અતિ કિંમતી છે. જ્યાં સુધી આ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી કાર્ય સિદ્ધિ નથી.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જ્યાં તત્વાદિકનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં હેતુ યુક્તિ આદિ વડે જેમ તેને અનુમાન આદિ વડે પ્રતીતિ થાય તેમ કથન કર્યું છે. તથા ત્રિલોક, ગુણસ્થાન, માર્ગણા આદિનું કથન આગ્રાનુસાર કર્યું છે એટલા માટે હેય ઉપાદેય તત્ત્વોની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે. જીવ આદિ દ્રવ્યો અથવા તત્ત્વો પીછાણવા, ત્યાગવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ રાગ આદિ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શન આદિકનું સ્વરૂપ પીછાણવું ઇત્યાદિ જેને જાણવાથી મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેને અવશ્ય જાણવાં. અને એ જાણવામાં ઉપકારી ગુણસ્થાન માર્ગણા આદિ અથવા વ્રત આદિ ક્રિયાને પણ જાણવા યોગ્ય છે.

ચોથા ગુણસ્થાનમાં રહેલો જીવ વ્રત પ્રત્યાખ્યાન આદિ ધર્મને

આદરી શકતો નથી એ સામાન્ય નિયમ છે. પરંતુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે ચોથા ગુણુસ્થાનમાં રહેલો શ્રાવક વ્રત પ્રત્યાખ્યાન કરે જ નહિ. ધણા જીવો પોતાના ઉદય પ્રભાણે વ્રત પ્રત્યાખ્યાન કરતા હોય છે.

ચોથા ગુણુસ્થાનવાળા જીવ રીતસર શ્રાવકના વ્રત આચરી શકે નહિ એટલે તે અવિરત કહેવાય. પરંતુ વિરતિ માટે કાંઈપણ ત્યાગ આદિ ક્રિયા ન જ કરે એમ સમજવાનું નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે ગુણુસ્થાનમાં જીવને વ્રત પ્રત્યાખ્યાન આદિનો ઉદય ધણો ઓછો છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિનો તફાવત

મિથ્યાદષ્ટિમાં ધાર્મિક ભાવના નથી હોતી. બધા પ્રાણીઓ સાથે એકતા અથવા સમાનતા અનુભવવાની સદ્વૃત્તિથી એ ખાલી હોય છે. ખીજની સાથે તેનો સંબંધ સ્વાર્થનો જ કે બદલો લેવાનો જ હોય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ ધાર્મિક ભાવનાશીળ અને આત્મદષ્ટિવાળો હોય છે. આત્મકલ્યાણની દિશામાં એ યથાશક્તિ પ્રવર્તે છે. મારો આત્મા છે એવો જ ખીજનો આત્મા છે એવી તેની શ્રદ્ધા હોય છે. આત્મકિતવશાત્ પોતાના સ્વાર્થ માટે ખીજના હિતનો ઉપરોધ કરવા જેવું દુષ્કૃત્ય એ કદાચ કરે તો પણ તે અનુચિત છે એમ એના અંતરાત્માને ડંખ્યા કરે છે અને એ માટે એને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. કામક્રોધાદિક દોષો અને પાપાચરણ ઓછાં થાય એવી એની મનોભાવના હોઈ એ પ્રકારનું વક્ષણ એ પોતાના ગજ મુજબ રાખતો હોય છે.

મિથ્યાદષ્ટિ ધાર્મિક દષ્ટિએ જે પાપ ગણાતું હોય તેને પાપ સમજતો નથી. ભૌતિક સુખ મેળવવા પાછળ મસ્ત હોવાથી એ માટેનો માર્ગ લેવામાં પુણ્ય-પાપનો ભેદ એને ગ્રાહ્ય નથી, એ પાપ માર્ગને પાપમાર્ગ ન સમજતાં “એમાં શું?” એવી સ્વાભાવિકતાથી પ્રશ્ન કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ દેવ, ગુરુ અને સઘની ભાંકત કરે છે, વાત્સલ્ય ભાવ રાખે છે અને શાસનની ઉન્નતિ, પ્રભાવના થાય તેવા કાર્યો કરે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ કોઈનું બહુ કરતો હોય તો પણ સ્વાર્થ, પદાપાત કે કૃતગ્રતાના હિસાબે કરતો હોય છે. ત્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ એ ઉપરાંત સ્વાર્પણભાવવાળું સાત્વિક તેજ પણ ધરાવતો હોય છે. એનામાં અનુકંપા અને બંધુભાવની વ્યાપક વૃત્તિ હોય છે.

અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિનું સ્વરૂપ

અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પરપદાર્થમાં ઠંઠ અનિષ્ટની કદવના કરતો નથી. પરંતુ પોતાના રાગ આદિ ભાવને જ તે દુઃખના હેતુ માને છે અને ફક્ત વીતરાગ ભાવને જ સુખનું કારણ માને છે.

અંતરમાં અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવરૂપ સ્વરૂપાયરણ ચારિત્ર પ્રગટ થવા છતાં બાહ્યમાં રાગાદિ છોડી શકતો નથી. ત્રસ તથા સ્થાવર જીવોને મારવાના ભાવોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા બાહ્યમાં ગનુષ્ય પર્યાયમાં માંસ, મદિરા, મધ, પાંચ ઉદુબ્ધર ફળના સેવનનો ત્યાગ કરે છે તોપણ તેના અતિચાર તેનાથી સેવાઈ જાય છે.

કોઈ કોઈવાર વગર ગાળેલું પાણી તે પી લીએ છે કારણ કે હજુ એ જાતનો રાગ તેને છૂટ્યો નથી.

સાત વ્યસનનો તે સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરી શકતો નથી.

પ્રસંગ આવી પડતાં તે જુગાર ખેલે છે. જેમકે યુધિષ્ઠિર નહારાજ સમ્યગ્દષ્ટિ તથા ચરમ શરીરી હતા છતાં જુગાર રમ્યા હતા. એ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિને વ્યવહારનો રાગ હોય છે.

કોઈ વાર તેને અમર્યાદિત ખાદ્ય પદાર્થ ખાવાનો ભાવ થઈ જાય છે. બજારની મીઠાઈ, વિદેશી દવાના સેવનનો રાગ હોય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માની શ્રદ્ધાની અપેક્ષાથી તેને સાત ભય હોતા નથી પરંતુ ચારિત્રની અપેક્ષાથી તેને ભય હોય છે.

તેને માયાચારી ભાવ પણ હોઈ શકે છે. જેમકે રામચંદ્રજીએ સીતાને માયાથી જૂઠું કહી વનમાં એકલા છોડી આવવાનો સેનાપતિને આદેશ કર્યો હતો.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માથી સંકલ્પી હિંસા પણ થઈ જાય છે, નિરપરાધીને મારવાનો ભાવ થઈ જાય છે. જેમ કે ભરત તથા બાહુબળી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા હતા, મોક્ષગામી હતા, તોપણ કષાયના કારણથી બંનેમાં યુદ્ધ થયું જે કે તે નીતિપૂર્ણ હતું. ત્રણ યુદ્ધમાં ભરતજી હારી ગયા અને કષાયના આવેશમાં આવીને નિરપરાધી બાહુબળી ઉપર ચક્ર ચલાવ્યું. આ સંકલ્પી હિંસા છે.

નરકમાં વિશેષ કરીને સંકલ્પી હિંસા જ થાય છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મામાં તીવ્ર કષાય પણ હોય છે કે જેને ઉત્કૃષ્ટ કૃષ્ણ લેશ્યા કહે છે. તેમ જ મંદતમ કષાય પણ હોય છે જેને પરમ શુકલ લેશ્યા કહે છે. એ પ્રમાણે કષાયની તારતમ્યતા રહે છે.

સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને ચોથા ગુણસ્થાનમાં સંવર સમાન હોય છે તોપણ ભાવ નિર્જરામાં મહાન અંતર પણ હોય છે.

જે મનુષ્યે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં મનુષ્ય કે તિર્યંચ આયુષ્યનો બંધ બાંધી દીધો હોય અને તે પછી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવો જીવ ભોગ-ભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થશે પરંતુ તે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા વિદેહ ક્ષેત્રમાં જશે નહિ. કારણકે જેણે મહાન સાતિશય પુણ્યનો બંધ બાંધેલો છે તે ભોગવવાનું સ્થાન કર્મભૂમિ નહેતાં ભોગભૂમિ કે સ્વર્ગ જ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ મનુષ્ય મરીને સીધા વિદેહક્ષેત્રમાં મનુષ્ય થઈ શકે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મામાં નિશ્ચય ધર્મધ્યાન હોય છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા બતાવ્યા છે—(૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપાય વિચય, (૩) વિપાક વિચય, (૪) સંસ્થાન વિચય. આ ચારેય વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે, પુણ્યભાવ છે.

અનંતાનુભંધી કષાય ચાલી જવો તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનનો પહેલો પાયો છે. અપ્રત્યાખ્યાન કષાયનો અભાવ થવો તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનનો બીજો પાયો છે. પ્રત્યાખ્યાન કષાયનો અભાવ થવો તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો પાયો છે અને પ્રમાદનો અભાવ થવો તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનનો ચોથો પાયો છે. આ પરમાર્થરૂપથી ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ છે. આ ધર્મધ્યાન ચોથા ગુણસ્થાનથી સાતમા ગુણ સ્થાન સુધી રહે છે.

સર્વ તીર્થંકરો તથા સર્વ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ ચોથા ગુણસ્થાનથી સીધા છઠ્ઠા ગુણસ્થાને જાય છે. તેમનામાં પાંચમા ગુણસ્થાનનો ભાવ હોતો નથી પણ મુનિપર્યાયનો ભાવ હોય છે. તેથી તે આત્માઓ અણુપ્રતને ધારણ ન કરતાં પંચમહાપ્રતને જ ધારણ કરે છે.

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ

મિથ્યાત્વથી જીવની માયાવાળી અવળી દૃષ્ટિ હતી તે ફરી જઈને સ્વભાવદર્શી બને, જીવ સ્વભાવથી જ સમદષ્ટિ ઉપર આવી જાય ત્યારે સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત થય છે,

સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે—

(૧) પહેલી વ્યાખ્યા—દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ.

આ વ્યાખ્યા સામાન્ય છે અને તે સામાન્ય જ્ઞાનવાળા શ્રાવકો માટે છે. જેમની બુદ્ધિ તરવોનું જ્ઞાન મેળવી શકવા જેટલી ખીલેલી નથી હોતી તેમને માટે આ વ્યાખ્યા છે. વીતરાગ દેવ, તેમને પ્રરૂપેલો

ધર્મ અને તેમના અનુયાયી સંયમી સાધુ મહાત્માઓમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ જીવ અશુભ કર્મેણે તોડીને આત્મ વિકાસ સાધી શકે છે.

આને દ્રવ્ય સમક્ષિત કહે છે,

(૨) બીજી વ્યાખ્યા—તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ. તત્ત્વત્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—તત્ત્વત્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્.

પૂર્વભવના અભ્યાસ વિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ અતિ નિર્માળ ગુણવાળા આત્માના સ્વભાવથી અથવા સદ્ગુરુના ઉપદેશોલા શાસ્ત્રોના વાંચનથી સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર દેવ ભાષિત જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોમાં રુચિરૂપ ભાવના, શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય તે સમ્યક્ત્વ.

આને ભાવ સમક્ષિત કહે છે.

દેવ અને ગુરુ તત્ત્વનો જીવ તત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને ધર્મતત્ત્વનો શુભ આશ્રમ તત્ત્વમાં તેમજ સંવર તત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી ઉપરની બન્ને વ્યાખ્યામાં કાંઈ તાત્ત્વિક વિરોધ નથી. ફક્ત જેઓ તત્ત્વના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે સમજી ન શકે તેવાને માટે ઉપરની પહેલી વ્યાખ્યા કહેવામાં આવી છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમક્ષિત, બોધ એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે, પર્યાયવાચક છે.

સમ્યક્ત્વ ગુણનો જેને માત્ર અંતર્મુદ્ધત કાળ જોડેલો પણ સ્પર્શ થાય તેને નિશ્ચયથી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગળ પરાવર્તન કાળ જોડેલો સંસાર બાકી રહે છે. તેટલા કાળમાં નિયમા તેનો મોક્ષ થાય છે. અનંત પુદ્ગળ પરાવર્ત સંસારને બદલે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી હવે કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગળ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહ્યો તે પૂર્વેની અપેક્ષાએ અતિચ્છેદ સંસાર છે. તોપણ અનંતકાળ પ્રમાણ છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવે સમ્યક્ત્વને ધર્મનું મૂળ કહેલું છે. શુદ્ધ સમ્યક્ત્વથી જ આત્મ-ભૂમિ નિર્માળ થઈ શકે છે. ધર્મના સર્વ કૃત્યો આત્માની

શુદ્ધિથી જ શોભે છે. સમ્યક્ત્વથી આત્મશુદ્ધિ કર્યા વિના એક પણ ધર્મકૃત્ય શોભતું નથી. તેથી ભવ્ય આત્માએ સમ્યક્ત્વ વડે જ પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન કરતા રહે છે.

ભવ્ય જીવાત્માને જ સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે. સમકિતી પોતાના વિશુદ્ધ જીવનથી પરમાત્મા બની શકે છે.

સમ્યક્ત્વ એ અમૂલ્ય નિઃસ્વૈભવ છે. તેની ધારણા એ જીવના કલ્યાણનું મંગળાયરણુ છે. અનેક પ્રયત્નોથી તેની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈ એ. તેની પ્રાપ્તિ માટે પહેલો પુરુષાર્થ ને તત્ત્વનો અભ્યાસ છે. તત્ત્વાભ્યાસથી સ્વ અને પરનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી પરથી નિવૃત્તિ અને સ્વમાં રુચિ થશે. પછી સધળા અદ્ભુત, અનિત્ય બાવોને છોડીને ધ્રુવ શાશ્વત નિજ અભેદ ચૈતન્ય સ્વભાવમાં રતિ-પ્રીતિ થશે. એ પ્રમાણેના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માની સહજ અનાકુળતાનો અનુભવ થશે. તેથી પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

સમ્યગ્દર્શન વસ્તુતાએ આત્માનો એક ગુણ છે. એ આત્મામાં સદાકાળ રહે છે. આત્મજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ સમ્યગ્દર્શન જ છે. સમ્યગ્દર્શન વિના જ્ઞાન કુજ્ઞાન છે, ચારિત્ર કુચારિત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સર્વ સાધન મિથ્યા છે. જેમ મૂળ વિના વૃક્ષ હોતું નથી, પાયા વિના મકાન બનતું નથી, આંકડા વિનાના મીડાની કાંઈ કિંમત હોતી નથી, તેમ સમ્યક્ત્વ વિના કોઈ પણ ધર્મ ક્રિયાને યથાર્થ કરી શકાતી નથી.

જન્મથી જે અંધ હોય તે એકાએક દેખતો થઈ જાય, આ સમગ્ર વિશ્વ વિલોકવાની તેને સુંદર તક મળી જાય તો તેને કેટલો આનંદ થાય ? એની રીતે અનાદિકાળના મિથ્યાત્વ રૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યગ્દર્શન રૂપ વિવેક નેત્ર મળે ત્યારે તેના આનંદમાં કાંઈ મણા રહે ખરી ?

કોઈ દુઃસાધ્ય રોગથી પીડાતા રોગીને રામબાણ ઔષધ પ્રાપ્ત થાય તો તેને કેવો આનંદ થાય ? તેમ મિથ્યાત્વ રૂપ દુઃસાધ્ય રોગથી

અસ્ત ભવ્ય જીવને તેના પ્રતિકારરૂપે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના આનંદમાં કાંઈ કચાશ રહે!

નિશ્ચય અને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આત્માના શુદ્ધ પરિણામ તે નિશ્ચય સમક્તિ છે. આત્મા અને તેના ગુણો જુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે. કારણકે અભેદ પરિણામે પરિણત થયેલો આત્મા તે તદ્દગુણ રૂપ જ કહી શકાય.

જેવું જાણ્યું તેવો જ ત્યાગભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તેને અનુરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તેજ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર છે. આત્મા રતનત્રયાત્મક અભેદ બાવે શરીરમાં રહ્યો છે માટે રતનત્રયતા શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

સહજ સુખ આત્માનો સ્વભાવ છે. એ સહજ સુખનું સાધન એક માત્ર આત્મધ્યાન છે. તેને રતનત્રય ધર્મ પણ કહે છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની એકતા છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ એ જ સાચું શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ છે.

સાધુદર્શન, પર્વમહોત્સવ વગેરે હેતુથી ઉત્પન્ન થતા સમ્યક્ત્વને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદોનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ક્રિયારૂપે યથાશક્ય પાલન કરવું તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે.

મોહનીય કર્મના આક્રમણને હઠાવવા માટે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનું સેવન જરૂરી છે. જેમ ઔષધ ખાવાથી રોગ જાય છે તેમ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શનના સેવનથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ થાય છે અને મિથ્યાત્વ રોગ જાય છે.

એક જ દ્રવ્યના ભાવને તેજ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવો તે નિશ્ચયનય છે અને તે દ્રવ્યના ભાવને ઉપચારથી ખીજા દ્રવ્યના ભાવ સ્વરૂપ

નિરૂપણ કરવો તે વ્યવહાર છે. જેમકે માટીના ધડાને માટીનો ધડો કહેવો તે નિશ્ચયનય છે અને તે ધડો ઘી ભરવા માટે વપરાતો હોવાથી ઘીના સંયોગના ઉપચારથી તેને ઘીનો ધડો કહેવો તે વ્યવહારનય છે.

વ્રત તપ આદિ કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ તે અધા મોક્ષમાર્ગના નિમિત્ત છે અથવા મોક્ષમાર્ગના સાધન છે. અપેક્ષાથી એ તે તે ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે માટે તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. એ પ્રમાણે ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે તેને નિશ્ચય તથા વ્યવહાર કહ્યા છે.

કેટલાક જિન આજ્ઞાથી સમજીને નિશ્ચય વ્યવહાર રૂપ બે પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ માને છે. તો મોક્ષમાર્ગ કાંઈ બે નથી. પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ તરીકે નિરૂપણ કર્યો છે તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. તથા જ્યાં જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે અથવા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે.

સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય. તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. માટે નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ જાણવો. પણ એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે અને એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા તે મિથ્યા છે.

નિશ્ચયે પહોંચવા માટે વ્યવહાર જરૂરી છે એમ માનવું, વ્રત શીળ, સંયમ આદિનું નામ કાંઈ વ્યવહાર નથી. પણ તેને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. તેને તો બાહ્ય સહકારી જાણી ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. પણ એ તો પર દ્રવ્યાશ્રિત છે અને સાચો મોક્ષમાર્ગ વીતરાગ ભાવ છે ને સ્વ દ્રવ્યાશ્રિત છે. પરંતુ વ્રતાદિ સાધન છોડી સ્વચ્છંદી થવું યોગ્ય નથી.

જીવ પોતાને નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક માને છે. ત્યાં આત્માને શુદ્ધ માન્યો તે તો સમ્યગ્દર્શન થયું, તે જ પ્રમાણે જાણ્યો

તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું અને તે જ પ્રમાણે વિચારમાં પ્રવર્ત્યો તે સમ્યક્ ચારિત્ર થયું. એ પ્રમાણે પોતાને નિશ્ચય રત્નત્રય થયું માને છે. પણ હું પ્રત્યક્ષ અશુદ્ધ છતાં શુદ્ધ કેવી રીતે માનું, જાણું, વિચારું છું? ઈત્યાદિ વિવેક રહિત માત્ર ભ્રમથી સંતુષ્ટ થાય છે.

વળી અહંતાદિક વિના અન્ય દેવાદિકને હું માનતો નથી અથવા જૈન શાસ્ત્રાનુસાર જીવાજીવ આદિકના ભેદ શીખી લીધા છે તેને જ માનું છું, અન્યને માનતો નથી તે તો સમ્યગ્દર્શન થયું. જૈનશાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ધણે પ્રવર્તું છું તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું. તથા વ્રત આદિ રૂપ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તું છું તે સમ્યક્ ચારિત્ર થયું એ પ્રમાણે પોતાને વ્યવહાર રત્નત્રય થયું એમ માને છે.

પણ વ્યવહાર તો ઉપચારનું નામ છે. અને તે ઉપચાર પણ ત્યારે જ બને કે જ્યારે તે સત્યભૂત નિશ્ચય રત્નત્રયના કારણ આદિ રૂપ થાય. જેમ નિશ્ચય રત્નત્રય સધાય તેમ તેને સાધે તો તેમાં વ્યવહારપણું સંભવે. પણ નિશ્ચય રત્નત્રયની પિછાણ જ ન થઈ હોય તો તે પ્રમાણે કેવી રીતે સાધી શકે? માત્ર આજ્ઞાનુસારી બની દેખાદેખી સાધન કરે છે તેને નિશ્ચય વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ પણ થયો નહિ.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો

આત્માના પરિણામથી મોહનીયની કર્મ પ્રકૃતિઓની જે જુદી જુદી સ્થિતિ કરવામાં આવે તે અનુસાર સમ્યક્ત્વના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે—(૧) ઉપશમ સમકિત અથવા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ, (૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અને (૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ—દર્શન મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિ—મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો અનુદય એટલે ઉપશમ કરવાથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય, જે તત્ત્વરુચિ પ્રગટ થાય તે ઉપશમ સમકિત અથવા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ.

અહીં જેણે અનંતાનુબંધી ચતુષ્કનો ક્ષય કર્યો છે અથવા

ઉપશમાગ્યા છે તેને અનંતાનુમંધીને રસોદય તથા પ્રદેશોદય હોતા નથી. અને બીજાને માત્ર પ્રદેશોદય હોય છે પણ રસોદય હોતો નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુદ્ધર્તનો કાળ વીત્યા પછી એ ત્રણ વિભાગોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય તે પ્રકારની જીવની સ્થિતિ થાય છે. જે શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય તો આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જે મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય તો તે મિશ્ર દૃષ્ટિ બને છે અને જે અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે તો તે ફરીથી મિથ્યા દૃષ્ટિ થાય છે. (આની સાથે બીજા ગુણસ્થાનમાં આપેલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી.)

શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એ ત્રણ વિભાગમાંથી ગમે તે એક તો અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ વીત્યા પછી ઉદયમાં આવે છે જ અને તેમ થતાં તે ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીયના તથા મિશ્ર મોહનીયના પ્રદેશોદય વડે અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયના રસોદય વડે જે તત્ત્વરુચિ પ્રગટ થાય તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહે છે.

અહીં જોણે અનંતાનુમંધી ચતુષ્કનો ક્ષય કર્યો નથી તેને માત્ર તેનો પ્રદેશોદય હોય છે અને બીજાને તેનો રસોદય અને પ્રદેશોદય બંને હોતા નથી.

અથવા સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો—

મિથ્યાત્વના ઉદય પામેલા દલિકાને ભોગવીને ક્ષય કરવો એટલે કે તેનો સત્તામાંથી નાશ કરવો અને ઉદય નહિ પામેલા મિથ્યાત્વ પુંજ તથા મિશ્રપુંજનો ઉપશમ કરવો એમ ક્ષયની સાથે ઉપશમ તે ક્ષાયોપશમ. અને ક્ષાયોપશમ દ્વારા પ્રગટ થયેલું સમકિત તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ.

ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત

પહેલા અનંતનુમંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી ભવ્યસિદ્ધિ આત્માઓ પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અપ્રત્યાખ્યાના-વરણીય નામના બીજા કષાયનો ઉદય છતાં સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે પરંતુ દેશ વિરતિપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી સર્વ વિરાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી જે કે સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિપણું તો પ્રાપ્ત કરાય છે.

આ પ્રમાણે પહેલા બાર કષાયનો ઉદય ન હોવાનું કહ્યું એટલે તેનો ક્ષયોપશમ થયેલો સમજવો.

ન્યારે ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને ઉદયમાં નહિ આવેલા કર્મનો ઉપશમ થાય છે.

આ રીતે જેતાં તો બંને સરખા જ દેખાય છે ત્યારે જેનો જેનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેનો તેનો પ્રદેશોદય હોય છે. ઉપશમમાં પ્રદેશોદય હોતો નથી. એજ એ બંનેમાં તફાવત છે.

રસોદયથી પ્રદેશોદય અત્યંત મંદ સામર્થ્યવાળો છે, મંદ શક્તિવાળો છે તેથી ક્ષયોપશમ થયા પછી મિથ્યાત્વ કે પહેલા બાર કષાયનો પ્રદેશોદય સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરી શકતો નથી. જેમ સંપૂર્ણ ચાર શાનીને મતિજ્ઞાનાવરણ આદિનો નિત્યઉદય—ધ્રુવોદય હોવા છતાં તે ઉદય મંદ હોવાથી વિધાત કરનારો થતો નથી તેવી રીતે પ્રદેશોદય પણ સમ્યક્ત્વને વિધાત કરનાર થતો નથી એમ જાણવું.

ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત

એક મલિન જળથી ભરેલો પ્યાલો પડ્યો છે. થોડો વખત એમને એમ પડી રહેવાથી તે પ્યાલાના જળમાંનો મેલ નીચે-તળાચે ખેસી જશે અને ઉપરનું જળ સ્વચ્છ દેખાશે.

જ્યાં સુધી તે જળ શાંત પડ્યું રહેશે ત્યાં સુધી તે સ્વચ્છ નિર્મળ દેખાશે. પરંતુ તેને સહેજ પણ હલાવતાં નીચેના મેલના રજકણો પાછા ઉપર ચડી પાણી સાથે ભળી જશે અને વળી પાછું પાણી મેલું દેખાશે.

જો આ જળ નીચેના મેલ કાઢી નાંખવામાં આવ્યો હોત તો પછી આ જળ આઘાત પ્રત્યાઘાતથી હલવાથી પણ અસ્વચ્છ બનત નહિ.

તેવી જ રીતે મોહનીય કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે તે પ્રદેશો સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ કાંઈક કારણ મળતાં મોહનીય કર્મનાં તે રજકણો સમસ્ત આત્મ પ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે. એટલે કે અમુક કાળ વીત્યા પછી તે જરૂર ઉદયમાં આવે છે.

પરંતુ જો મોહનો સર્વથા ક્ષય કરવામાં આવ્યો હોય, મોહનીય કર્મના રજકણોને આત્મ પ્રદેશમાંથી હમેશને માટે હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોય તો તેનો કદી પણ પાછો ઉદય થાય નહિ.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તે તે સમયમાં કે ત્યારબાદ પણ અમુક સમય સુધી જ ઉદયમાં આવે નહિ. પરંતુ અમુક કાળ પછી તે જરૂર જ ઉદયમાં આવે છે. ત્યારે ક્ષયના સંબંધમાં તો તે સત્તામાં પણ નહિ હોવાને લીધે તેનો કદાપિ પણ ઉદય થવાનો અલ્પાંશે પણ સંભવ નથી.

સ્વભવ પર-ભવનું સમ્યક્ત્વ

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ હોય છે. કારણકે કોઈ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું તેમ જ પરભવનું હોય છે પરંતુ તેમાં કેટલોક મતભેદ છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિમાં જ સ્વભવનું હોય છે. છેલ્લી ચાર નરકના જીવોને, સંખ્યેય વર્ષની આયુષ્યવાળા તિર્યંચોને તથા

ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી. પહેલી ત્રણ નરંકના જીવોનું તેમ જ વૈમાનિક દેવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર-ભવનું સમજવું. અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને તેમ જ તેવા તિર્યંચોને પણ પર-ભવનું જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને સ્વ-ભવનું અને પર-ભવનું એમ બન્ને પ્રકારનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે.

સમ્યક્ત્વ

કેટલી વાર પ્રાપ્ત થાય ?

ઉપશમ તથા સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે પાંચ વાર પ્રાપ્ત થાય. એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યારપછી ચાર વાર ઉપશમ શ્રેણી પર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકંદરે પાંચ વાર જ પામી શકાય.

વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એક જ વાર અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તો અસંખ્યવાર પ્રાપ્ત થઈ શકે.

કયું સમ્યક્ત્વ

કયે ગુણસ્થાને હોય છે ?

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ ખીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનમાં જ હોય છે. ત્યાંથી આગળના કે પાછળના ગુણસ્થાનમાં નહિ.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનથી લઈને ઉપશાંત મોહ નામના અગીઆરમા ગુણસ્થાન સુધી એમ આઠ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે,

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકથી લઈને છેક અયોગી કેવળી નામના ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધીના એકંદરે

અગીઆર ગુણુસ્થાનકે સુધી હોય છે. અને ત્યારપછી મુક્તાવસ્થામાં પણ વિધમાન છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ, પાંચમા દેશવિરત, છઠ્ઠા પ્રમત્ત અને સાતમા અપ્રમત્ત એ સાત ગુણુસ્થાનોમાંજ હોય છે. પરંતુ ત્યાંથી આગળના કે પાછળના ગુણુસ્થાનોમાં તેનો સંભવ નથી જ.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવલિકાની છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહર્ત જ છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ ૩૩ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. મુક્તાવસ્થાની અપેક્ષાએ તે અનંતકાળની છે. કારણ કે આ સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે.

વેદક સમ્યક્ત્વની તો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ બન્ને સ્થિતિ એક જ સમયની છે.

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

ચોથા ગુણુસ્થાનમાં જીવને નિયમથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને તે ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક કે ક્ષાયિક પણ હોય છે. એક જીવને એક જ જાતનું સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઈક અધિક ૩૩ સ્વગરોપમ પ્રમાણ છે. અને તે મનુષ્યના આયુષ્ય સહિત સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિ પાંચ અનુત્તર વિમાનગત દેવોના આયુષ્ય ૩૫ જાણવી.

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ જીવોને મનુષ્યગતિ અને દેવગતિની સંપદા આપે છે. અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવોને તેજ ભવમાં અથવા ત્રીજે કે ચોથે ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગુણસ્થાન દર્શન મોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયનું નિમિત્ત છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૭૭ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે. ત્રીજા ગુણસ્થાનમાં ૭૪ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે. ચોથા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન વર્તી જીવ તીર્થંકર નામકર્મ, દેવાયુષ્ય અને મનુષ્યાયુષ્ય એ ત્રણ પ્રકૃતિ ત્રીજા ગુણસ્થાન કરતાં અધિક બાંધતો હોવાથી આ ગુણસ્થાને ૭૭ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે.

આ ગુણસ્થાને ઉદય ૧૦૪ પ્રકૃતિઓનો હોય છે. ત્રીજા ગુણસ્થાનમાં ૧૦૦ પ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે તેમાંથી મિશ્ર મોહનીય પ્રકૃતિ વિચ્છેદ થવાથી તે બાદ જતાં ૯૯ પ્રકૃતિ રહી. તેમાં ચાર આનુપૂર્વી તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય ગણી પાંચ પ્રકૃતિનો અહીં ઉદય હોવાથી તે પાંચ ઉમેરતાં કુલ ૧૦૪ પ્રકૃતિનો ઉદય છે.

અહીંથી ઉપશમક અને ક્ષપક એવા બે જીવભેદ પડે છે. ઉપશમક જીવને ચોથાથી અગીઆરમા ગુણસ્થાન સુધી ૧૪૮ કર્મ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે. અને ક્ષપકને પ્રત્યેક ગુણસ્થાને જુદી જુદી સત્તા હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાને ક્ષપકને નરક આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે તેથી તેને ૧૪૭ કર્મપ્રવૃત્તિઓની સત્તા હોય છે.

ચોથા ગુણસ્થાનમાં ચાર ભાવ હોય છે તે આ પ્રમાણે—

ગતિ, લેશ્યા અને અસિદ્ધત્વની અપેક્ષાથી એટલે ક્રિયા, યોગ, પ્રદેશત્વ ગુણુની અપેક્ષાથી ઔદયિક ભાવ છે.

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્યની અપેક્ષાથી તથા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાથી ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે.

શ્રધ્ધાની અપેક્ષાથી, જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય તો ઉપશમ ભાવ છે અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય તો ક્ષાયિક ભાવ છે.

જીવત્વ ભવ્યત્વ પારિણામિકભાવ શક્તિરૂપ છે.

ચોથા ગુણુસ્થાનમાં સંજ્ઞી પચ્ચેદ્રિય પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત પચ્ચેદ્રિય જાતિ, ત્રસ કાય, ૪ સંજ્ઞા, ૧૦ અથવા ૭ પ્રાણુ, ૩ વેદ, ૬ લેશ્યા, ભવ્યત્વ હોય છે.

પાંચમું દેશવિરતિ ગુણુસ્થાન

જ્યારે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ક્ષયોપશ્ચમ થાય છે ત્યારે દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દેશવિરતિના સ્વરૂપ વિશેષને દેશવિરતિ ગુણુસ્થાન કહે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યની વૃદ્ધિથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સર્વ વિરતિની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ સર્વ વિરતિનો ધાત કરનારા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિ અંગીકાર કરવાનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી તે હિંસાદિ પાપજનક ક્રિયાઓનો સર્વથા ત્યાગ ન કરી શકે પણ અંશતઃ ત્યાગ કરે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે. દેશવિરતિને સંયમાસંયમ પણ કહેવાય છે કારણકે પ્રત્યાખ્યાન છે તેટલો સંયમ છે અને પ્રત્યાખ્યાન મર્યાદિત હોવાથી અસંયમ પણ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિપૂર્વક ગૃહસ્થ ધર્મના વ્રતોનું રીતસર પાલન કરવું એ ‘દેશવિરતિ’ છે. સર્વથા નહિ પણ દેશતઃ, અંશતઃ ચોક્કસપણે પાપયોગથી વિરત થવું એ દેશવિરતિ શબ્દનો અર્થ છે. દેશવિરતિ એટલે મર્યાદિત વિરતિ.

દેશ વિરતિમાં કોઈ એક વ્રત, કોઈ બે વ્રત, કોઈ ત્રણ વ્રત એમ બાર વ્રત સુધી જેમ જેની અનુકૂળતા હોય તે પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરે છે. અને કોઈ તો માત્ર અનુમતિ સિવાય અધા પાપ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે.

અનુમતિ ત્રણ પ્રકારે છે—(૧) પ્રતિસેવના અનુમતિ, (૨) પ્રતિશ્રવણ અનુમતિ અને (૩) સંવાસ અનુમતિ.

જ્યારે પિતા આદિ વડીલ તથા પુત્રાદિકે કરેલા પાપકાર્યને વખાણે અથવા સાવધ આરંભથી તૈયાર કરેલું ભોજન ખાય ત્યારે તેને પ્રતિસેવના અનુમતિ હોય છે.

સંબંધીએ કરેલા હિંસાદિ સાવધ કાર્યને સાંભળે અને તેને સંમત થાય પણ તેનો નિષેધ ન કરે તે પ્રતિશ્રવણ અનુમતિ છે.

જ્યારે હિંસાદિ સાવધ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુત્રાદિકમાં માત્ર મમત્વ રાખે, પણ તેના પાપકાર્યને સાંભળે નહિ તેમ તેને વખાણે પણ નહિ ત્યારે તેને સંવાસ અનુમતિ હોય છે.

સંવાસ અનુમતિ સિવાય સર્વ પાપ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે તે ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિ શ્રાવક કહેવાય છે અને સંવાસાનુમતિનો પણ ત્યાગ કરે તે યતિ કહેવાય છે.

અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાએ દેશવિરતિની વિશુદ્ધિ અનંત-ગણી છે. તેની વિશુદ્ધિના સ્થાનકો અસંખ્ય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ત્રસ જીવોની સંકેદપી હિંસાનો રાગ છૂટી જાય છે. પરંતુ સ્થાવર જીવોની હિંસાનો રાગ છૂટતો નથી તે કારણથી તેને દેશસંયમ, દેશ વિરતિ કહેવું છે.

ચોથા ગુણસ્થાનમાં સાત વ્યસનોનો દોષ લાગી જતો હતો. પણ હવે નિર્મળ પરિણામ થવાથી સાત વ્યસનોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થઈ જાય છે. હવે એટલા નિર્મળ પરિણામ થયા હોય છે કે તેને હવે અણુગળ પાણી પીવાનો ભાવ થતો નથી, રાત્રે ચાર પ્રકારનો આહાર

લેવાનો ભાવ થતો નથી. અમર્યાદિત આહાર તથા ઔષધિ સેવનનો ભાવ થતો નથી.

આ ગુણસ્થાનમાં શ્રાવકની ૧૧ અગીઆર પ્રતિમા તથા ૧૨ આર અણ્ણવનમાંથી જેમ જેની શક્તિ તે પ્રમાણે વ્રત તથા પ્રતિમા ધારણ કરાય છે. અગીઆર પ્રતિમાની વિગત અમારા દાન અને શીળ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપી છે ત્યાંથી જોઈ લેવી. તે પુસ્તક થોડા વખતમાં બહાર પડશે. આર વ્રતની હકીકત પણ ધણા પુસ્તકોમાં અપાયેલી હોવાથી વિસ્તાર લખના કારણે અત્રે આપી નથી.

દેશવિરતિ શ્રાવક સદ્ગુરુની ઉપાસના કરે છે, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને દાનના કાર્યોમાં તત્પર રહે છે. કર્મના કારણનું કોઈ પણ રીતે નિવારણ કરવું એ એના જીવનની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, કર્મ પ્રકૃતિઓ જેમ જેમ નબળી પડતી જશે તેમ તેમ જીવાત્મા નિર્મળ બનતો જશે અને ગુણમાં આગળ વધશે. એથી ગુણસ્થાનકે જીવ જે જે ક્રિયા અમલમાં મૂકી શકતો નહોતો તે આ સ્થાનકે અમલમાં મૂકી શકે છે, અહીં પ્રમાદનું જોર ધરી ગયું છે.

એથી ગુણસ્થાનમાં હૃદયબળની તથા ચિત્તના સંયમની ખામી હતી તે અહીં સુધરવા પામે છે. તીવ્ર કષાયોની સત્તા નીકળી ગયેલી હોવાથી ધણા વ્રતોની આરાધના કરી આગળ વધી શકાય છે, અને સંયમ ભાવમાં વૃદ્ધિ થતી આવે છે.

દેશવિરતિ આત્માઓને અદ્ય ધૃઢા, અદ્યપરિગ્રહ, અદ્યઆરંભ, સુશીલ, ધર્મિષ્ઠ, સુપાત્ર, વૈરાગ્યવંત, સમ્યગ્દર્શી, આરાધક, પ્રભાવક વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ ચિત્તનો સંયમ જાળવે છે અને ભાવ જાગૃત રાખે છે.

આ ગુણસ્થાનેથી જીવ જંધન્યથી પહેલા દેવલોકે અને ઉત્કૃષ્ટ

આરમા દેવલોકે ઉત્પન્ન થાય. પાંચમા આરામાં ધર્મનું આરાધન કરનાર મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ચોથા દેવલોક સુધી જાય છે.

આવકના કેટલાક આચારો

દેશવિરિત સમ્યગ્દષ્ટિ આવક સદાકાળ ધર્મ પરાયણ રહે છે. પાપ ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તેવો સંગ તેઓ કદાપિ કરતા નથી, તેઓ નિર્ઘંક કથાઓમાં પોતાનો અમૂલ્ય સમય બગાડતા નથી, તેમના ઘરમાં ધર્મ કથા ચાલતી હોય છે. માતાઓ નાના પુત્ર પુત્રીઓને પૂર્વ સમયની ધર્મ કથાઓથી સદા રંજન કરતા હોય છે. વિનય, હકિત અને પ્રાર્થનાના પાઠો સદા ચાલતા હોય છે.

તેઓ સદાચારનો કદી ભંગ કરતા નથી. નીતિને તેઓ પ્રાણથી પણ વહાલી ગણે છે. પારકા અવળુંવાદ બોલતા નથી. મૂર્ખ, અનાચારી, કુશીલ જનોથી તેઓ સદા દૂર રહે છે. પોતાના ગુણો પોતાની જાણે કદી બતાવી જાહેર કરતા નથી. પારકું ઝણુ કરીને ફરી જતા નથી. પોતાની શક્તિનો સદા વિચાર રાખ્યા જ કરે છે. ખોટા વાદવિવાદમાં પડતા નથી.

દેશવિરિત સમ્યગ્દષ્ટિ આવકમાં હઠામઠ કે કદામઠ ન હોય પણ સરળતા જ હોય, પરોપકાર ભુદ્ધિ જ હોય, દંભ ન હોય, હેતરપોંદી ન હોય, વૃથા વાગ્વિલાપન ન હોય, ઓછું આપવું અને વધુ લેવું એવા વિચારો ન હોય, ખોટા તોલમાપ ન હોય અને ખોટા લેખ લખવાના ન હોય.

વાણિજ્ય અને કુવાણિજ્ય, કર્માદાન તથા યંત્રપીલક આદિ ધંધાઓ આ આવકજનો કરતા નથી. ખાદ્યનો ભેદ સારી રીતે જાણે છે. ત્રસજીવોને દુઃખ થાય તેવું તેમનું વાણિજ્ય હોતું નથી. દગો કે કાળા બજાર કરી જનતાને ઠગવાનું અહીં હોતું નથી. ખોટી સાક્ષી પૂરતા નથી. મારવાડી-વ્યાજ લેતા નથી. ખોટા કાંધા કરતા નથી.

યથાશક્તિ સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરે છે, વ્યાખ્યાન વાણી સાંભળે

છે. દાન દેવા યોગ્ય સમયે હાથને સંકોચતા નથી. મુનિ મહારાજઓનો વિવેકપૂર્વક સત્કાર કરે છે. પર્વતિથિનું આરાધન મૂકતા નથી. દાન, શીળ, તપ અને ભાવાનાની આરાધના ક્રમે ક્રમે આગળ વધે છે. અનુપયોગે જીવ કોઈ ભારે બધમાં આવી ન પડે તેની તેઓ સતત જાગૃતિ રાખ્યા કરે છે.

પુણ્યવાન શ્રાવકો વિદેશી બ્રષ્ટ વસ્તુઓથી સદા દૂર રહે છે. મહાવિગયને તેઓ જીવનપર્યંત સ્પર્શ પણ કરતા નથી. વિગયનો ઉપયોગ કરતાં સદાય ડરે છે. કુબ્યસનોથી સદાય દૂર રહે છે. હાલના અનર્થ વાદોની અસર સાચા શ્રાવક પર થતી નથી, તેમ જ બુદ્ધિવાદને તેઓ ખોટું પ્રધાનપણું આપતા નથી. દીકરા દીકરીના ચારિત્રમાં જરા પણ ગંદકત રાખતા નથી. જૈન તરીકેના કુળાચારને ચીવટથી વળગી રહે છે. ગુણના અનુરાગી હોય છે.

તેઓ સદા સ્વકર્તવ્યમાં રત રહે છે. ઇન્દ્રિયોના ઉપસેવનથી થતી હાનિનો તેઓ ક્ષણેક્ષણે વિચાર કરે છે. અનંત કાળે મેળવેલું સમકિતરૂપી અમૂલ્ય ધન કેમ સચવાય તેની તે બરાબર કાળજી રાખે છે. ઇન્દ્રિયોને છૂટી મૂકી એ અમૂલ્ય ધનને (સમકિતને) પ્રાણાંતે પણ લુટાવતો નથી.

નિર્મળ બુદ્ધિને લીધે ગત કાળનાં દુઃખો તેની નજર સમક્ષ જ હોય છે. જે પ્રમાદે તેને અનંત ભવ રખડાવ્યો તે પ્રમાદ હવે અહીં આડો આવી શકતો નથી. શરીરની શુશ્રૂષા, વેષવિભૂષા, કામ રાગની પિપાસા, લક્ષ્મીની ઇચ્છા, માનપ્રતિષ્ઠા વડે પૂજવાની ભાવના વગેરે હવે ટકી શકતાં નથી. હવે જીવાત્મા સાચા ધર્મ માર્ગે જ પડેલો છે.

અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ

આ ગુણસ્થાનમાં વર્તતો સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે. અભક્ષ્ય પદાર્થો બે પ્રકારના છે—(૧) સ્થાવર અભક્ષ્ય, (૨) ત્રસ અભક્ષ્ય.

જે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ રાશિ છે જેમકે કાંદા બટાટા વગેરે કંદમૂળ તથા જે વનસ્પતિ ખાવાથી શરીરમાં ખાધા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે જેમકે અન્નપ્પા ફળ, લાંગ, અફીણ, વગેરે કેફ ઉત્પન્ન કરે તેવા પદાર્થો તે અભક્ષ્ય સ્થાવર કહેવાય છે. આ અભક્ષ્યોથી જીવદયા તથા સંયમભાવની વિરાધના ન થાય એવા ભક્ષ્યથી, ઉદાસીન શ્રાવક અભક્ષ્ય ખાવાનો રાગ છોડી દીએ છે.

જેમાં પ્રત્યક્ષ ત્રસ જીવ જોવામાં ન આવે પરંતુ આગમ પ્રમાણથી જેમાં ત્રસ જીવ છે તેવા પદાર્થ તથા જેમાં પ્રત્યક્ષ ત્રસ જીવ જોઈ શકાય તેવા પદાર્થોને ત્રસ અભક્ષ્ય કહે છે, જેમકે—

પાણીને ગાળ્યા પછી જે ઘડી સુધી તેમાં ત્રસની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એવું પાણી જે ઘડી પછી અભક્ષ્ય થઈ જાય છે. પાણી ગાળ્યા પછી તેને સાધારણ ગરમ કરવાથી અથવા તેમાં કંઈ મસાલો નાખી તેનો રંગ બદલવાથી તે પાણી જે પ્રહર એટલે છ કલાક સુધી ભક્ષ્ય છે. પછી તેમાં ત્રસ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અભક્ષ્ય થઈ જાય છે.

ઉકાળેલું પાણી ૮ પ્રહર એટલે ૨૪ કલાક સુધી ભક્ષ્ય છે. ત્યારપછી તેમાં ત્રસ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે અભક્ષ્ય થઈ જાય છે.

અત્યારે કેટલાક લોકો સાધારણ ગરમ કરેલા પાણીની મર્યાદા ચાર પ્રહરની એટલે બાર કલાકની માને છે તે ભૂલ છે.

રાંધેલી ચીજો, તળેલી ચીજો, મીઠાઈ વગેરે અનેક જાતના ખાદ્ય પદાર્થો થોડો વખત સુધી ભક્ષ્ય રહે છે તે મર્યાદા જાણીને શ્રાવક મર્યાદા બહારની ચીજોને અભક્ષ્ય ગણી તેનો ત્યાગ કરે છે. વિસ્તાર લાયકી અહીં તે સર્વ ચીજોની વિગત આપી શકાઈ નથી.

ખીજી જાણવા જેવી હકીકતો

દેશવિરતિની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી દેશ જીન પૂર્વકોડ વર્ષ પ્રમાણ છે. આઠ વર્ષની વય થાય ત્યારેજ દેશવિરતિ કે સર્વ વિરતિના પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો નિયમ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડ વર્ષના

આયુષ્યવાળા મનુષ્ય તથા તિર્યંચને દેશવિરતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી હોવાથી તે આઠ વર્ષ ન્યૂન, પૂર્વકોડ વર્ષ કહ્યા છે. ૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણીને તેને એક કોડથી ગુણતાં જે આવે તે ૧ પૂર્વકોડ વર્ષ.

આ ગુણસ્થાનમાં ચાર પ્રકારના આર્તધ્યાન તથા ચાર પ્રકારના રૌદ્રધ્યાન મંદ હોય છે, દેશવિરતિ પરિણામ જેમ જેમ અધિક અધિકતર હોય છે તેમ તેમ આર્ત રૌદ્રધ્યાન મંદ મંદ થતા જાય છે. અને જેમ જેમ દેશવિરતિ અધિક અધિકતર હોય છે તેમ તેમ ધર્મધ્યાન મધ્યમ તો—પણ અધિક અધિક હોય છે. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન દેશ વિરતિમાં ન હોય, અને એ ગુણસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન પરિણમી જાય તો ભાવથી સર્વ વિરતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૬૭ પ્રકૃતિઓનો અંધ હોય છે તે આ પ્રમાણે—ચોથા ગુણસ્થાનમાં ૭૭ પ્રકૃતિનો અંધ હતો. તેમાંથી ચોથા ગુણસ્થાનને અંતે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય તથા મનુષ્ય જાતિ, મનુષ્ય ગત્યાનુપૂર્વી, મનુષ્ય આયુષ્ય, ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ અને વજ્રઋષભ નારાય સંઘયણ મળી દશ પ્રકૃતિઓ વિચ્છેદ થવાથી બાકીની ૬૭ કર્મ પ્રકૃતિઓનો અંધ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૮૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય હોય છે તે આ પ્રમાણે—ચોથા ગુણસ્થાનમાં ૧૦૪ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય કહેલો છે. તેમાંથી અપ્રત્યાખ્યાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, દેવગતિ, દેવગત્યાનુપૂર્વી, દેવ આયુ, નરકગતિ, નરકગત્યાનુપૂર્વી, નરક આયુ, વૈક્રિય શરીર, વૈક્રિય અંગોપાંગ, મનુષ્ય ગત્યાનુપૂર્વી, તિર્યંચ ગત્યાનુપૂર્વી, દુર્ભંગ, અનાદેય, અયશ એ પ્રમાણે ૧૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય વિચ્છેદ થવાથી તે બાદ જતાં બાકીની ૮૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય હોય છે.

દેશવિરતિમાં ૧૪૭ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા છે, કારણ કે નારકીને

આ ગુણસ્થાન હોતું જ નથી. તેથી આ ગુણસ્થાનમાં નરકાયુની સત્તા નથી તેથી તે બાદ જતાં ૧૪૭ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા કહી છે. પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિની અપેક્ષાથી ૧૪૦ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ગતિ, લેશ્યા તથા અસિદ્ધત્વ નામના ઔદયિક ભાવ છે. એટલે પ્રદેશત્વગુણ, ક્રિયાગુણ, યોગગુણ, અવગાહનાગુણ, અવ્યાબાધગુણ, અગુરુલઘુગુણ, સૂક્ષ્મત્વગુણ વગેરે ઔદયિકભાવથી પરિણમન કરે છે. એ ગુણો સંપૂર્ણરૂપથી વિકારી પરિણમન કરે છે.

અનેક જીવોની અપેક્ષાથી શ્રદ્ધાગુણ ઉપશમભાવરૂપ, ક્ષાયિકભાવરૂપ તથા ક્ષયોપશમરૂપ પરિણમન કરે છે.

જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, વીર્યગુણ અને ચારિત્રગુણ ક્ષયોપશમભાવથી પરિણમન કરે છે.

જીવત્વ તથા ભવ્યત્વ નામના પારિણામિકભાવ શક્તિરૂપ છે.

એ પ્રમાણે અલગ અલગ ગુણ, અલગ અલગ ભાવથી પરિણમન કરે છે.

દેશવિરતિ (સંયતાસંયત) સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પચાપ્તિ દશ પ્રાણસંયુક્ત ચાર સંજ્ઞાવાળા હોય છે.

ભોગભૂમિના મનુષ્ય તિર્યચને આ ગુણસ્થાન નથી.

છઠું પ્રમત્ત સંયત ગુણુસ્થાન

પ્રમત્ત એટલે પ્રમાદ સહિત

સંયત એટલે પાંચમહાવ્રતધારી સર્વવિરતિ સાધુ.

સંસારનેા સર્વ અવિરતિભાવ આ સ્થળે તદ્દન છોડી દેવાય છે. સાધુના મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર પણ પ્રમાદના બંધનથી સર્વથા મુક્ત નહિ થયેલ એવા મુનિ મહાત્માઓનું આ છઠું ગુણુસ્થાનક છે.

ચોથા ગુણુસ્થાનકે મિથ્યાત્વ ખસે છે. પાંચમા ગુણુસ્થાને અવ્રત થોડું ખસે છે અને અહીં સર્વ અવ્રત ખસી જાય છે.

સર્વથા પાપ વ્યાપારથી જોઓ વિરમ્યા, પૂર્વોક્ત સંવાસાનુમતિથી પણ જોઓ વિરમ્યા તે સંયત અથવા સર્વવિરતિ સાધુ કહેવાય છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ મોટા સાવધ પાપવ્યાપારોથી સંયત તદ્દન વિરમ્યા છે છતાં પણ તેનાં કારણો બંધ થયા નથી.

મન વચન કાયા વડે કોઈ પણ પ્રકારની પાપક્રિયા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને કરતાને સારો માનવો નહિ, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણ

અને ત્રણ યોગે પાપવ્યાપારના ત્યાગી મુનિ પણ મોહનીય આદિ કર્મના ઉદયના સામર્થ્યથી તીવ્ર સંજવલન કષાય અને નિદ્રા આદિ કોઈ પણ પ્રમાદના યોગે ચારિત્રમાં કિલષ્ટ પરિણામવાળો થાય એવા પ્રમાદ યુક્ત મુનિ પ્રમત્ત કહેવાય છે.

આવા પ્રમાદયુક્ત સંયતનું ગુણસ્થાન એટલે કે વિશુદ્ધિની તીવ્રતા અને અશુદ્ધિની મંદતા વડે થયેલો સ્વરૂપનો ભેદ તે પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

સંજવલન કષાયનો તથા હાસ્યાદિ નોકષાયનો ઉદય રહેતો હોવાથી સાધુ ક્ષમા શૌચ આદિ દશ ધર્મોમાં, ત્રણ ગુપ્તિ પાંચ સમિતિ મળી આઠ શુદ્ધિઓમાં તથા પાંચ મહાવ્રતોમાં અનુસાધી રહે તેને સાધુનો પ્રમાદ કહે છે.

સંયત આત્મા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો ક્ષયોપશમ થવાથી સામાયિક ચારિત્ર અથવા છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. અને સંજવલન કષાયોના તીવ્ર ઉદયથી મુનિ પ્રમાદ યુક્ત થાય છે.

પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે એટલી તો સર્વ માન્ય વાત છે. પરંતુ એ પાંચ પ્રકાર કયા કયા તેમાં મતભેદ છે. શ્રી ઠાણાંગસૂત્રમાં પ્રમાદના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે આપ્યા છે—

મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા.

બીજો મત આ પ્રમાણે છે—

સ્નેહ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા.

ત્રીજો મત આ પ્રમાણે છે—

મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા.

આમાં ફક્ત પહેલા પ્રમાદમાં જ મતભેદ છે. બાકીના ચાર તો ત્રણેય માન્યતામાં એક સરખા છે.

મઘ તો પ્રમાદમાં સંભવી શકતો નથી. કારણકે મુનિ તો શું પણ સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને પણ મઘની બંધી હોય. એટલે સ્નેહ અથવા મદ એ બેમાંથી એક હોઈ શકે.

સ્નેહનો તો વિષય કષાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણકે સ્નેહથી જ વિષય ભોગવાય છે. એટલે વિષય અને સ્નેહ એ બે જુદા હોઈ શકે નહિ. તેથી મદ જ સાચો શબ્દ હોય એમ લાગે છે. તેનું કારણ એમ સંભવે છે કે મૂળ હસ્ત લિખિત પ્રતિમાં કોઈ લઘીઆની ભૂલથી મદને બદલે મઘ લખાઈ ગયું હશે. અને તે ભૂલ એમને એમ પરંપરાથી ચાલી આવી.

એ ભૂલ છે એમ જોમને સમજ પડી તેમાંના કોઈએ સ્નેહ શબ્દ યોગ્યો ત્યારે બીજાએ લઘીઆની ભૂલ અનુમાનથી સમજી લઈને સાચો શબ્દ મદ હોવો જોઈએ એમ શોધી કાઢ્યું, અને તે પ્રમાણે મદ શબ્દ પ્રચલિત કર્યો અને વિચાર કરતાં મદ શબ્દ જ વિશેષ બંધબેસતો જણાય છે.

પાંચ પ્રમાદમાંના ત્રણ પ્રકારના જુદા જુદા ભેદો છે. તે આ પ્રમાણે—કષાય ચાર છે—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. વિષય પાંચ ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષય છે અને વિકૃત્તા ચાર છે. એટલે ત્રણ પ્રકારના તેર ભેદ થયા તેમાં નિદ્રા અને મદ ઉમેરતાં એકંદર પંદર પ્રકારના પ્રમાદ થાય છે. એ પ્રમાદ જ સાધુને છઠું ગુણસ્થાને રાખી રહે છે.

કષાયનો ઉદય તીવ્ર થાય ત્યારે અવશ્ય અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી પ્રમાદપણું આવી જાય છે. અને જો અંતર્મુહૂર્ત કાળથી પણ વધારે સમય સુધી પ્રમાદીપણું રહે તો તે પ્રમત્ત ગુણસ્થાનેથી નીચે પડે છે અને જો અંતર્મુહૂર્તથી અધિકકાળ અપ્રમાદીપણું રહે તો પ્રમત્ત ગુણસ્થાનથી ઊંચે ચડે છે.

ક્યારેક ક્યારેક કર્તવ્ય-કાર્ય કરવાનું ઉપસ્થિત થવા છતાં આજસ

આદિને લીધે જે અનાદર બુદ્ધિ પેદા થાય તે પ્રમાદ છે, પરંતુ જેમ ઉચિત માત્રામાં ઉચિત ભોજન લેવું એ પ્રમાદમાં ગણાતું નથી તેવી રીતે ઉચિત નિદ્રા પ્રમાદમાં ગણાતી નથી. તેમ કષાય પણ મંદ હાલતમાં હોતાં અહીં પ્રમાદમાં ગણવામાં આવ્યો નથી, મહા તીવ્રતાને ધારણ કરે ત્યારે કષાયને અહીં પ્રમાદમાં ગણવામાં આવ્યો છે. કારણ કે એમ તો કષાયોદય આગળ સાતમા ગુણુસ્થાનમાં પણ છે, દશમા ગુણુસ્થાન સુધી છે પણ મંદ થતો જતો ઢોઈ પ્રમાદ કહેવાતો નથી.

અહીં જીવને સ્વાર્થ, લોભ, સુશ્રૂષા વગેરે લાવ રહે છે. ચારિત્ર પાળે છે છતાં અતિચાર સેવે છે.

દેશવિરતિ કરતાં પ્રમત્ત સંયતની વિશુદ્ધિ અનંતગુણુ છે અને અશુદ્ધિ અનંતગુણુ હીન છે, અપ્રમત્તની અપેક્ષાએ તેનાથી ઊલટું, વિપરીત સમજી લેવું.

મુનિઓ એ જાતના હોય છે—દ્રવ્યલિંગી અને ભાવલિંગી, જે મુનિઓ લૌકિક ભાવમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, મંત્ર દોરા ધાગા કરે છે, જ્યોતિષ જુએ છે વગેરે અનેક રીતે સંયમમાં દોષ લગાડે છે, મૂળ ગુણુ ઉત્તર ગુણુની વિરાધના કરે છે તેવા મુનિઓ ભાવથી સંયમી નથી પણ બાહ્ય વેષધારી દ્રવ્યલિંગી મુનિ છે. પરંતુ જે મુનિઓ સાચા ભાવથી સંયમ પાળે છે તે જ સાચા સંયમી મુનિ અથવા ભાવલિંગી મુનિ કહેવાય છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં જેને આહારક્રત્ત્વિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને કૌર્ષ સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં શંકા પડતાં આહારક શરીર પ્રગટ કરી ભગવાન પાસે ખુલાસો પૂછવા જાય છે. આ આહારકશરીર જનતાં જ્યાં સુધી તે અપર્યાપ્ત હોય ત્યાં સુધી તે આહારકમિશ્રકાયયોગી અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. એ સ્થિતિમાં આહારકવર્ગણ તથા ઔદારિક વર્ગણાઓના ગ્રહણના નિમિત્તે પરિસ્પંદ થાય છે.

આ ગુણુસ્થાનવર્તી મુનિને (૧) આહારક, (૨) પરિહાર

વિશુદ્ધિ. (૩) મનઃપર્યાવશાન, (૪) ઉપશમસમ્યક્ત્વ અને (૫) સ્ત્રીવેદ નપુંસકવેદ એ બેમાંનો એક વેદ, એ પાંચમાંનું કેઈ એક હોય તો બાકીના ચાર ન હોય. કારણ કે એ પાંચેય પરસ્પર વિરોધી છે. પરંતુ ઉપશમ સમ્યક્ત્વની સાથે સ્ત્રીવેદ કે નપુંસકવેદ હોઈ શકે છે.

આ પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા પુલાક, બકુશ અને કુશીલ એ ત્રણ પ્રકારના સાધુ પરમેષ્ઠી હોય છે. આ પરમેષ્ઠી પાંચ મહાવ્રત, ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિનું આચરણ કરે છે, દશ ધર્મનું પાલન કરે છે, તેમનો અધિક સમય ભાવનાઓના ચિંતનમાં જાય છે. બાવીશ પરિસહોને તેઓ સમતાથી જીતે છે. બાર પ્રકારના યથાશક્તિ તપ કરે છે. એ મહાત્મા પ્રમાદ યુક્ત થાય છે ત્યારે પ્રમત્તવિરત કહેવાય છે. પણ તેમનો પ્રમાદ વિશેષ હોતો નથી.

સંયત મુનિઓના મહાવ્રત, ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરે આચારોની વિમત અહીં આપી નથી કારણ કે તેથી બહુ લાંબો વિસ્તાર થઈ જાય. જિજ્ઞાસુએ ધર્મસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાંથી જોઈ લેવું. દશ ધર્મ માટે અમારું દશ લક્ષણ ધર્મ પુસ્તક જોઈ લેવું.

ગુણસ્થાન ભાવલિંગીને માટે જ હોય છે. દ્રવ્યલિંગી મુનિનું તો પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન જ છે. વ્યવહારમાં બલે તે ભાવલિંગી મુનિઓ સાથે રહે છે અને બાહ્ય આચરણનું પાલન કરે છે પણ તે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં જ રહેતો હોવાથી તેનું ગુણસ્થાન તો પહેલું જ છે.

સંયત મુનિના પાંચ પ્રકાર

સંયતિ મુનિ પાંચ પ્રકારના હોય છે—(૧) પુલાક (૨) બકુશ, (૩) કુશીલ, (૪) નિર્મથ અને (૫) સ્નાતક.

શ્વેતાંબર તથા દ્વિગંબર બન્નેને આ પાંચ પ્રકાર એક સરખા માન્ય છે. પરંતુ તેની બ્યાખ્યામાં અથવા અર્થમાં બન્ને સંપ્રદાયોની માન્યતા જુદી જુદી છે. અહીં બન્ને સંપ્રદાયોની માન્યતા પ્રમાણેની બ્યાખ્યાઓ આપીએ છીએ.

સ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે

પુલાક—સંયમમાં દોષ લગાડી સંયમને નિઃસાર અથવા અસાર કરે તે પુલાક.

બકુશ—શરીર અને ઉપકરણની શોભા કરતા રહીને જે પોતાનું ચારિત્ર શુદ્ધિની સાથે દોષોથી મળેલું રાખે તે બકુશ.

કુશીલ—મૂળ તથા ઉત્તર ગુણોમાં દોષ લગાડવાથી તથા સંબંધન કષાયના ઉદયથી દૂષિત ચારિત્રવાળા સાધુ તે કુશીલ.

નિર્ઞંથ—ઞંથ એટલે મોહ. મોહથી રહિત સાધુ તે નિર્ઞંથ ઉપશાંત મોહ અને ક્ષીણ મોહના ભેદથી નિર્ઞંથના બે ભેદ છે.

સ્નાતક—સર્વ કર્મોના ધાત કરીને જે શુદ્ધ થયા છે તે સ્નાતક. સયોગી કેવળી અને અયોગી કેવળી એમ સ્નાતકના બે ભેદ છે.

દ્વિગંબર માન્યતા પ્રમાણે

મુનિઓના આ પાંચ ભેદ તેમના ગુણુસ્થાનને અનુસરીને કર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે—

પુલાક—જે ભાવલિંગી મુનિને તેના તપસ્વી શિષ્યના સ્વર્ગવાસથી અથવા લઘુ શિષ્યના સ્વર્ગવાસથી ઈષ્ટ વિયોગ રૂપ આર્ત ધ્યાન થાય છે, અનિષ્ટ શિષ્યના સંયોગથી અનિષ્ટ સંયોગરૂપ આર્ત ધ્યાન થાય છે તેમજ શરીરમાં રોગ પેદા થતાં એ રોગ કેમ જલ્દી મટે એવા વિકલ્પ ઊઠે છે એવા છઠા ગુણુસ્થાન વર્તી મુનિને પુલાક મુનિ કહે છે.

પરંતુ મૂળ ગુણુમાં દોષ લગાડે એવાને પુલાકમુનિ કહેવાય નહિ. મૂળ ગુણુમાં દોષ લગાડે એવા મુનિને તો જિનાગમમાં દ્રવ્યમુનિ કહેલા છે.

બકુશ—છઠા તથા સાતમા ગુણુસ્થાનમાં જે મુનિ અસંખ્યાત વાર આવે જાય છે, એટલે તે છઠા ગુણુસ્થાનથી સાતમામાં જાય અને

વળી સાતમા ગુણસ્થાનેથી નીચે પડી પાછા છકા ગુણસ્થાનમાં આવે. એમ અસંખ્યવાર જ આવ કરે તે મુનિને બકુશ સંજ્ઞા કહી છે.

કુશીલ—જે મુનિરાજ પુણ્યરૂપી કુશીલ ભાવને શ્રેણીએ ચડતાં પોતાના જ્ઞાનરૂપી છીણીથી કાપી નાખે અથવા કાપતા રહે એવા આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણસ્થાન વર્તી મુનિને કુશીલ સંજ્ઞા કહી છે.

પરદ્રવ્યમાં ચિત્તનું ભ્રમણ થવાનું નિમિત્ત કષાયોનો સમૂહ છે. તે કષાયો આત્માની સાથે લળીને એકરૂપ થઇ ગયા છે. છતાં પણ સ્વભાવભેદ છે તે સમજીને, કષાયો પરરૂપ છે એમ નિશ્ચિત કરીને, કુશળ મદલની પેઠે કુશીલ મુનિ પોતાના આત્માના વીર્યથી જ તે કષાયોને મસળીને મારી નાખે છે.

નિર્ઞંથ—રાગદ્વેષરૂપી ગાંઠને છેદીને વીતરાગ ભાવ ધારણ કર્યો. છે એવા અગીઆરમા તથા બારમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિને નિર્ઞંથની સંજ્ઞા છે.

સ્નાતક—જે મુનિરાજે વીતરાગ ભાવ સહિત અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યની પ્રાપ્તિ કરી છે એવા તેરમા ગુણસ્થાન વર્તી આત્માને સ્નાતક સંજ્ઞા છે.

બંને વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી વાંચક જોઈ શકશે કે નિર્ઞંથ તથા સ્નાતકની વ્યાખ્યામાં કંઈ મતભેદ નથી. પણ પુલાક, બકુશ અને કુશીલની વ્યાખ્યામાં મોટો ફરક છે.

શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે પુલાક, બકુશ તથા કુશીલ ત્રણે પ્રકારના મુનિઓ એક કે બીજી રીતે મૂળ ગુણમાં દોષલગાડનારા છે સંયમમાં જ દોષ લગાડે તે તો દ્રવ્યલિંગી જ કહેવાય એમ સમજી શકાય તેવી વાત છે. એટલે દ્વિગંબર મતની વ્યાખ્યા વધારે બંધ બેસતી લાગે છે એમ વિચારક વાંચક સમજી શકશે. અને તેથી જ પાંચે પ્રકારના મુનિઓ પૂજ્ય બંની શકે છે. દ્રવ્યલિંગી મુનિ પૂજ્ય ન ગણાય.

ધર્મધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મુનિ ચારિત્ર્ય મોહનીયકર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય કરવામાં તત્પર, ઉઘમવંત થઇને સંયમની વૃદ્ધિ કરે છે તે વખતે તે પ્રમાદ રહિત થઇ જાય છે ત્યારે તે તેનું સાતમું ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

બીજી જાણવા હકીકતો

આ છઠા ગુણુસ્થાનમાં રાગાદિક પરિણતિ હોવાથી સરાગ સંયમ છે.

પરિણામો શુદ્ધ અશુદ્ધ થતા હોવાને લીધે આત્મા છઠા અને સાતમા ગુણુસ્થાનમાં અસંખ્યાતવાર જ આવ કરે છે. જ્યારે જીવ સાતમા ગુણુસ્થાનમાં સ્થિર થઇ જાય છે ત્યારે તે અંતમુંદ્રિત સુધી ત્યાં રહે છે.

આહારક શરીરવાળા જીવાત્મા ભગવાનના સમવશરણમાં જાય છે ત્યારે તેનું છઠું ગુણુસ્થાન હોય છે. શરીર તથા વચનની બુદ્ધિપૂર્વકની ઉદીરણા છઠા ગુણુસ્થાનમાં જ થાય છે. જ્ઞાનની ઉપયોગરૂપ અવસ્થામાં જ ઉદીરણા બાવ હોય છે. જ્યારે મુનિરાજ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર નથી હોતા ત્યારે જ મૂળગુણુ પાલન કરવાનો વિકલ્પ ઊઠે છે. એ વિકલ્પનું નામ હેદોપસ્થાપનીય સંયમ છે.

આ છઠા ગુણુસ્થાનમાં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, વેદક અને ક્ષાયિક એ ચારેય સમક્રિત હોય છે એટલે આ ગુણુસ્થાન વર્તી જીવને આ ચારમાંનું કોઈપણ એક સમક્રિત હોય છે.

આ પ્રમત્ત ગુણુસ્થાનમાં નોકપાયોનો ઉદય હોવાથી અને પ્રમત્ત દશા હોવાને લીધે આર્તધ્યાન હોય છે. છતાં પણ મતની પરિણતિને લીધે ધર્મધ્યાનનો વધુ સંભવ છે.

સામાન્ય મત એવો છે કે નીચલા ગુણુસ્થાનેથી ઉપર ચડીને

કોઈ જીવ આ છઠા ગુણસ્થાને આવતો નથી. પરંતુ ચોથા કે પાંચમાં ગુણસ્થાન વાળો જીવ દીક્ષા લેતી વખતે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામી હોવાથી છઠા ગુણસ્થાનને સ્પર્શ્યા વિના જ સીધો સાતમે ગુણસ્થાને જાય છે. અને પછી છઠે ગુણસ્થાને આવે છે.

ખીજે મત એવો છે કે જીવ સંયમ લેતી વખતે પહેલાં છઠે ગુણસ્થાને આવે અને પછી પરિણામ વિશુદ્ધ થતાં સાતમે જાય છે. આ મત અત્યારના જમાનાના આવોને અનુસરીને ધટિત થતો હોય તો સંભવિત છે.

આ ગુણસ્થાનવાળો ચડીને ઉપર સાતમા ગુણસ્થાનમાં જાય છે અથવા પડીને પાંચમા, ચોથા, ત્રીજા, ખીજા, પહેલે ગુણસ્થાને જાય છે.

આ છઠા ગુણસ્થાનમાં મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિયગતિ, ત્રસકાય, આહારક મિત્રકાયયોગ, વેદ ત્રણમાંથી કોષ્ટ એક હોય છે.

એક જીવની અપેક્ષાએ આ ગુણસ્થાનનો કાળ જલ્પનથી એક સમય છે. તે સમય મરણની અપેક્ષાથી છે. સામાન્ય રીતે બે સમયનો જલ્પનકાળ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુક્તનો છે.

આ ગુણસ્થાનમાં પુલાક, બકુલ અને કુશીલ એ ત્રણ પ્રકારના જ મુનિ હોઈ શકે છે.

આ છઠા પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનમાં ૬૩ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે તે આ પ્રમાણે—પાંચમાં ગુણસ્થાનમાં ૬૭ કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે તેમાંથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ કષાય વિચ્છેદ જવાથી બાકીની ૬૩ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૮૧ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદ્વેગ હોય છે તે આ પ્રમાણે—પાંચમા ગુણસ્થાનમાં ૮૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદ્વેગ છે તેમાંથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ કષાય. તિર્યંચગતિ, તિર્યંચઆયુ, ઉલ્લોત અને નીચ મોત્ર મળીને આઠ પ્રકૃતિઓ વિચ્છેદ જતાં બાકી ૭૯ રહી તેમાં

આહારક શરીર તથા આહારક અંગોપાંગ એ બેનો અહીં ઉદય હોવાથી તે ઉમેરતાં ૮૧ થાય એટલે ૮૧ પ્રકૃતિનો ઉદય છે.

આ છઠા ગુણુસ્થાનમાં ૧૪૬ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે તે આ પ્રમાણે—પાંચમા ગુણુસ્થાનમાં ૧૪૭ કર્મપ્રકૃતિઓની સત્તા છે તેમાંથી તિર્યંચ આયુષ્ય વિચ્છેદ થવાથી તે બાદ જતાં બાકીની ૧૪૬ની સત્તા છે. પરંતુ ક્ષાયિક સમક્રિતીને ૧૩૯ની સત્તા છે. તેને સમ્યક્ત્વ ધાતક સાત પ્રકૃતિઓ તથા તિર્યંચ આયુ તથા નરકાયુ એ નેવ પ્રકૃતિઓની સત્તા નથી હોતી.

આ છઠા પ્રમત્ત ગુણુસ્થાનમાં ગતિ, લેસ્થા, અસિદ્ધત્વ નામનો ઔદયિક ભાવ છે. એટલે પ્રદેશત્વગુણુ, ક્રિયાગુણુ, યોગગુણુ, અવ્યાપ્તાધગુણુ, અવગાહનગુણુ, અગુરુલઘુગુણુ તથા સૂક્ષ્મત્વગુણુ, ઔદયિકભાવથી પરિણુમન કરે છે. શ્રદ્ધગુણુ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષાયિકભાવથી અલગ અલગ જીવોની અપેક્ષાએ પરિણુમન કરે છે. જ્ઞાનગુણુ, દર્શનગુણુ, ચારિત્ર ગુણુ, વીર્ય ગુણુ ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણુમન કરે છે. જીવત્વ ભવ્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ શકિત૩૫ છે.

સાતમું

અપ્રમત્ત સંયત ગુણુસ્થાન

સંજ્વલન કષાયો તથા નોકષાયોનો મંદ ઉદય હોવાથી નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદ વિનાનો મુનિ અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે.

પ્રમત્ત સંયતની અપેક્ષાએ અપ્રમત્તસંયત અનંતગુણુ વિશુદ્ધ પરિણામવાળો હોય છે. અપ્રમત્ત સંયતને વિશિષ્ટ તપ અને ધર્મધ્યાન, અદ્વિતા યોગે કર્મો અપાવતાં અને તેથી કરીને અપૂર્વ અપૂર્વ વિશુદ્ધ સ્થાનો ઉપર ચડતાં અવધિજ્ઞાન, મન પર્યંવ જ્ઞાન, કોષ્ઠાદિ બુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે ચારિત્રગુણના પ્રભાવથી જંઘાયરણુ લબ્ધિ, વિઘાયરણુ લબ્ધિ, સર્વૌષધિ આદિ અનેક લબ્ધિઓ તેમજ અક્ષીણુ માનસ આદિ બળો ઉત્પન્ન થાય છે.

તેનું જે ગુણુસ્થાન તે અપ્રમત્ત સંયત ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

પ્રમત્ત તથા અપ્રમત્ત બંને ગુણુસ્થાનક અંતર્ અંતર્મુહૂર્ત પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. સંયમી મનુષ્ય ધણીવાર પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અવસ્થામાં ઝેલા ખાતો હોય છે. કર્તવ્યમાં ઉત્સાહ અને સાવધાની બંન્ની રહે એ

અપ્રમત્ત અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં ચક્ષિતપણું આવતાં થોડા વખતમાં પાછી પ્રમત્તતા આવી જાય છે. એટલે એમ ગુણસ્થાનકમાં ચડ ઉતર થયા કરે છે.

અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનના બે ભેદ છે—(૧) સ્વસ્થાન અપ્રમત્ત વિરત અને (૨) સાતિશય અપ્રમત્ત વિરત.

છઠે ગુણસ્થાનેથી સાતમામાં અને સાતમા ગુણસ્થાનેથી છઠા ગુણસ્થાનમાં જે અસંખ્યાત વાર આવ જ કર્યા કરે છે તેને સ્વસ્થાન અપ્રમત્ત સંયત કહે છે. જે છઠા ગુણસ્થાનમાં ન જાય પણ મરણ પામીને ચોથા ગુણસ્થાનમાં જાય તે પણ સ્વસ્થાન અપ્રમત્ત સંયત છે.

જે શ્રેણી ચડવાની સન્મુખ હોય તે સાતિશય અપ્રમત્ત સંયત છે. આ સ્થાનમાં આવેલા જીવોને વધારે રહેવાનું નથી કારણ કે જીર્ણ ગતિનો વેગ ચાલુ છે. માત્ર અંતર્મુહૂર્ત, બે ઘડી જેટલું જ અહીં રહેવાનું છે. છઠે ગુણસ્થાને પતન ન થાય તેવા જીવને આ સ્થાનથી અપૂર્વકરણનો પાયો નંખાય છે અને અનંત કર્મોનાં દળો વૃદ્ધતાં હોય છે.

આ સ્થાનમાં પહોંચેલા મહાત્માઓ સ્વઉપયોગમાં જ રહે છે. આ ઠેકાણે જીવની ચંચળતા અને ઇદ્રિયોની તૃણા હોતી નથી. વૈરાગ્ય અત્યંત ઉચ્ચ હોય છે અને સંયમ પર જ માત્ર દષ્ટિ રહેલી હોય છે. આ જીવનો વેગ ધનુષના આણના વેગ જેવો આગળ વધેલો હોય છે. આ સંતોની વિચારશુદ્ધિ ઉચ્ચતર છે.

આ ગુણસ્થાનના આત્માઓ-મહાત્માઓ આહાર કરે છે ખરા પણ તે આહારની લેશ્યામી નહિ. આહાર ઉપરના પ્રેમને લીધે નહિ પણ ચારિત્રના નક્ષણને અર્થે કરે છે. તેમને ખાસ આહારની સંજ્ઞા નથી. તેથી તેમને “ના સન્નાવઉતા” કહે છે.

આ ગુણસ્થાન વિદેહ મુક્ત દક્ષા જેવી દક્ષા અનુભવે છે. અતીન્દ્રિય જેવું જીવન છે. કર્મથી છૂટવાની તત્પરતા વિશેષ હોય છે.

આ અપ્રમત્ત ગુણુસ્થાનમાં છ આવશ્યક આદિ ક્રિયાકાંડ નથી. તે પશુ સતત નિરંતરપણે ઉત્તમ ધ્યાનના યોગથી સ્વાભાવિક આત્મ શુદ્ધિ થતી જાય છે. તે ધ્યાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલી અને સંકલ્પ વિકલ્પની પરંપરાના અભાવથી આત્માના એક સ્વભાવરૂપ નિર્મળતા હોય છે.

સૌથી પહેલાં જીવ છડે ગુણુસ્થાનકે નહિ જતાં સીધો સાતમે ગુણુસ્થાને આવે છે. અને સાતમેથી પડીને છડે ગુણુસ્થાને જાય છે. કારણ કે દીક્ષા લેતી વખતે પરિણામ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સૌથી પહેલાં મહાવ્રતના પરિણામ સાતમા ગુણુસ્થાનમાં થાય છે. અને અપ્રમત્ત સંયમવાળું ચારિત્ર, સરાગ ચારિત્ર, ક્ષાયોપશ્ચમિક ચારિત્ર વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સૌથી પહેલાં અપ્રમત્ત સંયત થયા પછી તરત તે સાતમી અપ્રમત્ત જતી નથી શકતો એટલે કે ઉપરના ગુણુસ્થાનમાં જવા જેટલો પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી. પરંતુ તે છડે ગુણુસ્થાને જઈને પ્રમત્ત સંયત થાય છે. અને પછી છઠા સાતમા ગુણુસ્થાનોમાં અસંખ્યાત વાર જ આવ કરે છે.

સર્વ સાવધ યોગથી વિરત થયા છતાં જ્યારે આત્મા પ્રમાદને વશ થાય છે ત્યારે પોતાની શાંતિમાં બાધાનો અનુભવ કરે છે. તેથી નિરાકુળ શાંતિનો અનુભવ કરવાની લાલસા સેવે છે. આ લાલસામાંથી જ નિદ્રા, વિષય, કષાય અને વિકલ્પા ઇત્યાદિ પ્રમાદોમાંથી પોતાને બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્નમાં જ્યારે તે સફળ થાય છે ત્યારે પ્રમાદો પર વિજય લાભ કરી અપ્રમત્ત સંયત અવસ્થાને પામે છે.

પરંતુ આ અવસ્થામાં પશુ એક તરફ અપ્રમાદજન્ય ઉત્કટ સુખનો અનુભવ થતો હોવાથી તે જ સ્થિતિમાં ટકી રહેવાનો સતત પ્રયત્ન આત્મા કરતો હોય છે. અને બીજી તરફ પ્રમાદજન્ય પૂર્વાનુભૂત વાસનાઓ તેને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આ ખેંચતાણમાં વિકાસોન્મુખ આત્મા પશુ ક્યારેક પ્રમાદની તંદ્રામાં અને ક્યારેક અપ્રમાદની જાગૃતિમાં ડોલાં ખાય છે એટલે કે તે અનેકવાર પ્રમત્ત સંયત અવસ્થામાં આવાગમન કર્યા કરે છે.

જેમ પાણીની લમરીમાં પડેલું તણુખલું આમ તેમ ચળાયમાન થતું રહે છે તે જ પ્રમાણે આ છઠા અને સાતમા ગુણુસ્થાનના સમયમાં વિકાસગામી આત્માની સ્થિતિ ડોલાયમાન થાય છે.

છઠા તથા સાતમા ગુણુસ્થાનમાં વ્યવહારથી ચારિત્ર પૂર્ણ થયું મનાય છે. પાંચ પાપનો ત્યાગ છઠા ગુણુસ્થાને પૂરેપૂરો થઈ જાય છે તેથી અહીં ચારિત્રને પૂર્ણ થયું મનાય છે. સાતમામાં એજ વ્યવહાર ચારિત્રને નિરવશેષ સાવધાનીથી ધ્યાવવામાં આવે છે તેથી આત્મામાં પણ ચારિત્ર પૂર્ણતા મનાય છે.

સાતમા ગુણુસ્થાનથી આગળ ચારિત્રમોહનો ક્ષય શરૂ થાય છે. આઠમા ગુણુસ્થાનથી લઈને આગળ પરિણામની જે વીતરાગતા છે તે મોહનો ઉપશમ કે ક્ષય કરવાનું કાર્ય કરવા માંડે છે. તેથી શ્રેણી-સીડી ચડવાનું કાર્ય આઠમેથી શરૂ થયું મનાય છે. છઠું સાતમું ગુણુસ્થાન એ શ્રેણી-સીડીની ભૂમિકા માનવી જોઈએ.

બે શ્રેણી

જે અપ્રમત્ત સંયત છઠે ગુણુસ્થાને નહિ પડતાં અહીં જ અંતર્મુદ્દર્ત સુધી સ્થિર રહે છે તેવા સાતિશય અપ્રમત્ત સંયત શ્રેણી સન્મુખ આવી જાય છે.

શ્રેણી બે જાતની છે—ઉપશમ અને ક્ષપક.

જેમાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મની બાકી રહેલી ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરવામાં આવે તે ઉપશમ શ્રેણી કહેવાય છે. અને જેમાં મોહનીય કર્મની એ ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવામાં આવે તે ક્ષપક શ્રેણી કહેવાય છે.

ક્ષાયક સમકિતી બંનેમાંની કોઈ પણ શ્રેણી ચડી શકે છે. કપાયોનો ઉપશમ કરે તો ઉપશમ શ્રેણી ચડે છે અને કપાયોનો ક્ષય કરે તો ક્ષપક શ્રેણી ચડે છે.

દ્વિતીયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપશમ શ્રેણી જ ચડી શકે છે. પણ તે ક્ષપક શ્રેણી ચડી શકતો નથી.

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા શ્રેણી ચડી શકતા નથી.

પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ છોડીને ક્ષયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ બને પછી અનંતાનુબંધી કષાયોનું વિસર્જન કરીને દર્શન મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરીને ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ બની જાય તો શ્રેણી ચડવાને પાત્ર થઈ જાય.

ઉપશમ શ્રેણીના આઠમું, નવમું, દશમું અને અગીઆરમું ગુણુસ્થાન એમ ચાર ગુણુસ્થાન છે.

ક્ષપક શ્રેણીના આઠમું, નવમું, દશમું અને આરમું ગુણુસ્થાન એમ એ ચાર ગુણુસ્થાન છે.

ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓ ઉપશમાવવાને કે તેનો ક્ષય કરવા માટે આત્માના ત્રણ પરિણામ નિમિત્તકારણ છે—(૧) અધઃકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. તેમાં અધઃકરણ સાતમા ગુણુસ્થાનમાં થાય છે, અપૂર્વકરણ આઠમા ગુણુસ્થાનમાં અને અનિવૃત્તિકરણ નવમા ગુણુસ્થાનમાં થાય છે.

અધઃકરણ—ઉપરના સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદૃશ નીચેના સમયવર્તી જીવોના પરિણામ કરવા એટલે એક સરખા પરિણામ કરવા તેને અધઃકરણ કહે છે. વિષમ અવસ્થા પછી સમ અવસ્થામાં જવાને માટે આ પહેલો પ્રયત્ન છે.

દર્શન મોહનું અંતરકરણ કરવા માટે, દર્શન મોહનો ક્ષય કરવા માટે, અનંતાનુબંધીની વિસર્જોજના કરવા માટે, ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કે ક્ષય કરવા માટે વગેરે ઉત્કર્ષના પ્રસંગો વખતે અધઃકરણ કરવામાં આવે છે.

અપ્રમત્તનું ધ્યાન

અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં રહેલો સંયત ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિનો ઉપશમ કરવાને અથવા ક્ષય કરવાને માટે અતિ શ્રેષ્ઠ ધ્યાન સાધનાનો પ્રારંભ કરે છે એટલે નિરાલંબન ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે.

નિરાલંબન ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરનારા યોગીના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) આરંભકયોગી, (૨) તન્નિષ્ઠયોગી અને (૩) નિષ્પન્નયોગી.

(૧) ચપળ મનને રોકવા માટે આંખો બંધ કરીને એકાંત સ્થાનમાં બેઠેલા, ધીરતાપૂર્વક વીરાસન કરીને રહેલા અને નિશ્ચળ થયેલા યોગીઓ વિધિપૂર્વક સમાધિનો આરંભ કરે છે. તે આરંભકયોગી કહેવાય છે.

(૨) પવન, આસન, ઇન્દ્રિય, મન, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને નિદ્રાનો જય કરનારા આભ્યંતર ચિંતન વડે વારંવાર જેઓ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરે છે તથા પ્રાણીઓ ઉપર અત્યંત પ્રમોદ, કરુણા અને મૈત્રીભાવના ભાવે છે તથા જેઓ ધ્યાનાધિષ્ઠિત એટલા વડે અભ્યુદય પામે છે, ધ્યાન ગત ક્રિયામાં પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા રહે છે તેવા યોગીઓને તન્નિષ્ઠ યોગી કહે છે.

(૩) મન વચન ક્રિયાના તરંગો જ્યાં સમી ગયા છે અને તેથી યોગસ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ છે અને જે નિર્વિકલ્પણે આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરે છે તે નિષ્પન્નયોગી કહેવાય છે.

આ સાતમા ગુણસ્થાનમાં મુખ્યતાએ આજ્ઞાવિચય આદિ ચાર પ્રકારનું ધર્મધ્યાન હોય છે અને તેની પુષ્ટિમાં મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનું ધ્યાન તથા પિંડસ્થ આદિ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન હોય છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર—(૧) જિનેશ્વર ભગવાને પ્રપેક્ષા તત્ત્વો પદાર્થોનું ચિંતન કરવું તે આજ્ઞાવિચય. (૨) રાગદ્વેષ આદિકષાયો વડે ઉપજતા અપાયોનું, દુઃખોનું ચિંતન કરવું તે અપાય વિચય. (૩) પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થતા વિચિત્ર કર્મ ફળનું, કર્મોદયનું ચિંતન કરવું તે

વિપાક વિચય. અને (૪) ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રુવરૂપ અનાદિ અનંત સ્થિતિ વાળા લોકનું ચિંતન કરવું તે સંસ્થાન વિચય.

ચાર ધર્મ ભાવના—મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થ. (૧) પારકાનું ભલું ચિંતવવું એ મૈત્રી ભાવના. તેનાથી આત્માના ગુણો વિકાસ પામે છે અને આત્મિક ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. (૨) ખીજના ઘાન, ગુણ અને શક્તિ જોઇને દ્વેષ નહિ કરતાં પ્રમોદ. ઉત્લાસ, સંતોષ અનુભવવો તે પ્રમોદ ભાવના (૩) આર્ત, દીન, દુઃખી, રોગીનાં દુઃખ અને અજ્ઞાન દૂર કરવાની ઇચ્છા એ કરુણા ભાવના. અને (૪) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાની ઉપેક્ષા કરવી, ઉદાસીન ભાવ ધારણ કરવો તે મધ્યસ્થ ભાવના.

ધ્યાનના ચાર પ્રકાર—(૧) આત્મા અને શરીર એ બેના સંબંધવાળું ધ્યાન તે પિંડસ્થ ધ્યાન. (૨) હૃદયમાં વ્યાપ્ત કરેલ અરિહંત આદિ પદરૂપ ધ્યાન તે પદસ્થ ધ્યાન, (૩) અમુક આકારે કલ્પેલું આત્મસ્વરૂપ વિચારવું તે રૂપસ્થ ધ્યાન. અને (૪) કલ્પના રહિત, વર્ણરૂપ આકાર રહિત, નિરંજન નિરાકાર રૂપે ધ્યાન કરવું તે રૂપાતીત ધ્યાન.

ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન સંબંધી સંપૂર્ણ વિગત અમારા હવે પછી બહાર પડનારા તપ અને યોગ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

ખીજ જાણવા જેવી હકીકતો

અપ્રમત્ત સંયત જઘન્ય તે જ ભવે મોક્ષ જાય અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજે ભવે મોક્ષ પહોંચે.

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

સાતમા અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનમાં બંધ પદ્ધતિ પ્રકૃતિઓનો છે તે આ પ્રમાણે—છઠા ગુણસ્થાનમાં ૬૩ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે તેમાંથી પ્રમત્ત ગુણસ્થાનને અંતે શોક, અરતિ, અસ્થિર, અશુભ, અયશ અને અસાતા એ ૬ છ પ્રકૃતિનો બંધ વિગ્રહે જવાથી બાકી ૫૭ રહી.

તેમાં આહારક શરીર તથા આહારક અંગોપાંગનો બંધ અહીં છે તે ઉમેરતાં કુલ ૫૯ પ્રકૃતિનો અહીં બંધ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે આ ગુણસ્થાનમાં કોઈ પણ આયુષ્યનો બંધ પડતો નથી. જો છઠા પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનમાં દેવ આયુષ્યના બંધનો પ્રારંભ કર્યો હોય અને બંધકાળમાં અપ્રમત્ત સંયત થઈ જાય તો તે દેવાયુષ્યનો બંધ અહીં પૂર્ણ કરી દીએ છે. આ રીતે આ ગુણસ્થાનમાં દેવાયુષ્યના બંધ સક્રિત ૫૯ પ્રકૃતિનો બંધ છે પણ જો દેવાયુષ્ય ન બાધે તો ૫૮ પ્રકૃતિનો બંધ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ઉદય ૭૬ પ્રકૃતિનો છે તે આ પ્રમાણે—છઠા ગુણસ્થાનમાં ૮૧ પ્રકૃતિનો ઉદય છે તેમાંથી નિદ્રા નિદ્રા, પ્રયત્ના પ્રયત્ના, સ્થાનર્હિ, આહારક શરીર. આહારક અંગોપાંગ એ પાંચનો વિચ્છેદ થવાથી બાકીની ૭૬ પ્રકૃતિઓનો અહીં ઉદય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં સત્તા ૧૪૬ પ્રકૃતિની છે પરંતુ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને ૧૩૯ પ્રકૃતિની સત્તા છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ગતિ, લેશ્યા, અસિદ્ધત્વ નામનો ઔદયિક ભાવ છે. એટલે પ્રદેશત્વ ગુણ, ક્રિયા ગુણ, યોગ ગુણ, અવ્યાબાધગુણ અવગાહન ગુણ, અગુરુલઘુગુણ તથા સૂક્ષ્મત્વ ગુણ ઔદયિક ભાવથી પરિણમન કરે છે. શ્રદ્ધા ગુણ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષાયિક ભાવથી અલગ અલગ જીવોની અપેક્ષાએ પરિણમન કરે છે. જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, ચારિત્રગુણ, વીર્યગુણ ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે. જીવત્વ ભવ્યત્વ પારિણામિક ભાવ શક્તિરૂપ છે.

આ અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત, ૧૦ પ્રાણ, ૩ સંજ્ઞા, ૪ જ્ઞાન, ૪ દર્શન, મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, ૩ વેદમાં કોઈ એક વેદ હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં સામાયિક, છેદાસ્થાપનીય અને પરિહાર વિશુદ્ધ એ ત્રણ ચારિત્ર હોય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, વેદક અને ક્ષાયિક એ ચાર સમક્રિત હોય છે.

આઠમું

અપૂર્વકરણુ ગુણુસ્થાન

અપૂર્વ એટલે પૂર્વે નહિ થયેલ.

કરણુ એટલે આત્માના પરિણામ અથવા ક્રિયા.

અપૂર્વકરણુ એટલે પૂર્વે નહિ થયેલા એવા સ્થિતિધાત, રસધાત, ગુણુ શ્રેણી, ગુણુ સંક્રમણુ અને અપૂર્વ સ્થિતિબંધ એ પાંચ ક્રિયાકરાય અથવા પૂર્વે નહિ થયેલા અપૂર્વ પરિણામ જેની અંદર હોય તે અપૂર્વકરણુ કહેવાય.

સાતમા ગુણુસ્થાનમાં રહેલો અપ્રમત્ત મુનિ સંજ્વલન કષાયોનો અથવા નોકષાયોનો અત્યંત મંદ ઉદય થતાં પૂર્વે નહિ થયેલ એવા આત્મ પરિણામ ૩૫ કરણુ પામે તે આઠમું અપૂર્વકરણુ ગુણુસ્થાન.

આ ગુણુસ્થાનને નિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન પણ કહે છે.

બાદર કષાયો એટલે જ અનંતાનુબંધી, ૪ અપ્રત્યાખ્યાની અને ૪ પ્રત્યાખ્યાની એ બાર કષાયોથી જે નિવૃત્ત થયો છે તે નિવૃત્તિ બાદર. તેનું ગુણુસ્થાન એ નિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન.

આ ગુણસ્થાનમાં આવેલા જીવાત્માઓને મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય કરવાનો પહેલાં પ્રાપ્ત નહિ થયેલો એવો અપૂર્વ અવસર પ્રાપ્ત થાય છે.

અપ્રમત્ત અવસ્થાની એવી સ્થિતિ કે જે સ્થિતિ આવે એટલે પ્રમાદ અવસ્થામાં જવાનું ન બને પણ આત્મા વિકાસ તરફ પ્રયાણ કરવા સમર્થ થાય તે નિવૃત્તિ બાદર અવસ્થા કહેવાય છે.

આ અવસ્થામાં આત્મા વિશેષ પ્રકારે મોહને દબાવવા અથવા નિર્મૂળ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તે પ્રયત્ન માટે સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણ શ્રેણી, ગુણ સંક્રમણ અને અપૂર્વ સ્થિતિ-બંધ એ પાંચ બાબતો અથવા કરણો જીવનમાં પ્રથમ જ કરે છે તેથી તેને અપૂર્વકરણ કહે છે. પૂર્વે નહિ અનુભવેલો અપૂર્વ આત્મશુદ્ધિનો લાભ આત્મા આ ગુણ સ્થાને કરે છે.

પાંચ કરણનું સ્વરૂપ

સ્થિતિઘાત—જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિને (ધણી લાંબા વખત સુધી ભોગવવાની સ્થિતિને) અપવર્તનાકરણ વડે ઘટાડીને અદ્ય કરવી તે સ્થિતિઘાત.

રસઘાત—સત્તામાં રહેલ જ્ઞાનાવરણીય આદિ અશુભ પ્રકૃતિઓના તીવ્ર (પુષ્કળ) રસને અપવર્તનાકરણ વડે ઘટાડીને અદ્ય કરવો તે રસઘાત.

સ્થિતિઘાત અને રસઘાત એ બંનેનો પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં રહેલા આત્માઓ તેમની વિશુદ્ધિ અદ્ય હોવાથી અદ્ય પ્રમાણમાં ઘાત કરતા હતા. અહીં વિશુદ્ધિ ધણી જ તીવ્ર હોવાથી એ બંનેનો મોટા પ્રમાણમાં ઘાત કરે છે. પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં વધારે લાંબા કાળમાં અદ્ય સ્થિતિ અને રસ અદ્ય પ્રમાણમાં દૂર થતા હતા. અહીં વિશુદ્ધિ ધણી અને

તીવ્ર હોવાથી થોડા કાળમાં પણ સ્થિતિ અને રસને મોટા પ્રમાણમાં દૂર કરે છે.

ગુણશ્રેણી—અત્યંત વિશુદ્ધ અધ્યસાય વડે અપવર્તના કરણથી ઉપરની સ્થિતિમાંથી ઉતારેલા કર્મ પુદ્ગળોને જલ્દી ક્ષય કરવા માટે ઉદય સમયથી આરંભીને અંતર્મુદ્દર્ત સુધીના સ્થાનકોમાં પૂર્વ પૂર્વ સ્થાનકથી ઉત્તર ઉત્તર સ્થાનોમાં અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણાકારે કર્મ પુદ્ગળોને ગોઠવવા તે ગુણશ્રેણી.

ઉપરની સ્થિતિમાંથી પૂર્વ પૂર્વ સમયથી ઉત્તરોત્તર સમયે અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણ કર્મપુદ્ગળો ઉતારે છે. અને તેને ઉદય સમયથી આરંભી અંતર્મુદ્દર્ત સુધીના સ્થાનોમાં અસંખ્યાત ગુણ વૃદ્ધિએ ગોઠવે છે.

ઉપરની સ્થિતિમાંથી પ્રથમ સમયે ઉતારેલા કર્મપુદ્ગળોને ઉદયના પ્રથમ સમયમાં થોડા, ખીજા સમયે તેથી અસંખ્ય ગુણ એ પ્રમાણે અસંખ્ય ગુણ અસંખ્ય ગુણ કર્મપુદ્ગળોની રચના કરે.

ત્યારપછી ખીજા સમયે પૂર્વ સમયથી અસંખ્ય ગુણ વધારે કર્મપુદ્ગળોને ઉતારે અને ઉદયથી માંડી સમયહીન સ્થાનકોમાં પૂર્વક્રમે ગોઠવે. એ પ્રમાણે અંતર્મુદ્દર્ત પર્યંત પુદ્ગળોની રચના કરે તે ગુણશ્રેણી.

આ ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં મંદ વિશુદ્ધિ હોવાથી અપવર્તના કરણ વડે ઉપરના સ્થાનોમાંથી અલ્પ પ્રમાણમાં કર્મ પુદ્ગળો ઉતારતો હતો અને તેની, વધારે કાળમાં થોડા કર્મ પુદ્ગળો ભોમવાય તે પ્રમાણે રચના કરતો હતો. અહીં ધણી વધારે અથવા તીવ્ર વિશુદ્ધિ હોવાથી અપવર્તના કરણ વડે ઉપરના સ્થાનોમાં વધારે પ્રમાણમાં કર્મ પુદ્ગળો ઉતારે છે અને થોડા કાળમાં ધણા દૂર થાય તે પ્રમાણે તેની રચના કરે છે.

ગુણસંક્રમ—સત્તામાં રહેલા ન બંધાતી અશુભ કર્મ પ્રકૃતિના પુદ્ગળોને બંધાતી શુભ પ્રકૃતિમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય ગુણ વૃદ્ધિએ ઘર્ષ

જવા, સંક્રમાવવાં એટલે બંધાતી પ્રકૃતિરૂપે કરવા તે ગુણ સંક્રમ. તે પણ અહીં અપૂર્વ-મોટા પ્રમાણમાં કરે છે.

અપૂર્વ સ્થિતિબંધ—પૂર્વે અશુદ્ધ પરિણામ હોવાથી કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધતો હતો. આ ગુણ સ્થાનકે અપૂર્વ વિશુદ્ધિ હોવાથી અહ્ય અહ્ય સ્થિતિબંધ કરે છે. અને તે પણ પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરોત્તર, પછી પછીનો, પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે હીન સ્થિતિબંધ કરે છે.

અપૂર્વકરણના પહેલા સમયે જે સ્થિતિબંધ કરે છે તેનાથી અનુક્રમે ઘટતાં ઘટતાં ત્યારપછીનો સ્થિતિબંધ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે હીન કરે છે. એ પ્રમાણે દરેક સ્થિતિબંધ માટે સમજવું.

પ્રત્યેક સ્થિતિબંધનો કાળ અંતર્મુદ્દતનો છે. તેટલે તેટલે કાળ સ્થિતિબંધ બદલાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણમાં પાંચ કરણો પ્રવર્તે છે.

અપૂર્વ કરણથી થતા છ કાર્ય

અપૂર્વ કરણથી પ્રતિસમય છ કામ બને છે—

- (૧) પ્રતિસમય અનંતગુણી વિશુદ્ધિ.
- (૨) પૂર્વે બાંધેલા કર્મની સ્થિતિની અસંખ્યાત ગુણ ધાત.
- (૩) નવો કર્મબંધ અસંખ્યાત ગુણ ક્રમ સ્થિતિનો.
- (૪) પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના રસનો (અનુભાગની) અસંખ્યાત ગુણ ધાત.
- (૫) અસંખ્યાત ગુણી કર્મ વર્ગણાની નિર્જરા.
- (૬) પાપ પ્રકૃતિઓનું પુણ્ય પ્રકૃતિઓમાં બદલવું.

ક્ષપક અને ઉપશમક

અપૂર્વકરણ બે પ્રકારે છે—(૧) ક્ષપક અને (૨) ઉપશમક.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગ્ય હોય તે અથવા કર્મક્ષય કરતો કરતો આગળ વધે તે ક્ષપક કહેવાય છે અને ઉપશમ

કરવાને યોગ્ય હોય તે ઉપશમક કહેવાય છે. પરંતુ અહીં તે ચારિત્ર મોહનીયની એક પણ પ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય કે ઉપશમ કરતો નથી. તેના સ્વરૂપ વિશેષને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન કહે છે.

આ ગુણસ્થાનનો કાળ અંતર્મુદ્દર્તનો છે. અંતર્મુદ્દર્તના અસંખ્યાતા સમયો થાય છે.

અધ્યવસાય સ્થાનો

આ ગુણસ્થાનકે ત્રિકાળવર્તી અનેક જીવોની અપેક્ષાએ સમયે સમયે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ અધ્યવસાય સ્થાનો હોય છે અને તે પૂર્વ પૂર્વ સમયથી ઉત્તરોત્તર સમયે વધતા વધતા હોય છે.

જેઓએ ભૂતકાળમાં આ ગુણસ્થાનના પ્રથમ સમયને પ્રાપ્ત કર્યો હતો, વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરશે તે સંધના જીવોની અપેક્ષાએ જઘન્યથી આરંભી ઉત્કૃષ્ટ સુધી અનુક્રમે ચડતા ચડતા અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ અધ્યવસાયના સ્થાનકો હોય છે. કારણ કે એકી સ્થાને આ ગુણસ્થાને ચડેલા પહેલા સમયવર્તી કેટલાએક જીવોના અધ્યવસાયમાં તરતગતાનો પણ સંભવ છે અને એ તરતમતાની સંખ્યા કેવળજ્ઞની મહારાજે એટલી જ દેખેલી છે.

આ ગુણસ્થાનના પ્રથમ સમયવર્તી કેટલાક જીવો એક અધ્યવસાય સ્થાનકે રહેલા છે અને કેટલાએક જીવો લિન્ન લિન્ન અધ્યવસાય સ્થાનકે રહેલા છે તેથી અસંખ્યાત અધ્યવસાય સ્થાનકો થાય છે.

ત્રણ કાળમાં વર્તતા અનંત જીવો હોવાથી તેના અનંત અધ્યવસાયો થવા જોઈએ. પરંતુ ઘણા જીવો એક જ અધ્યવસાય સ્થાનકે વર્તતા હોવાથી અધ્યવસાય સ્થાનકો અસંખ્યાત જ થાય છે.

આ ગુણસ્થાનકના પ્રથમ સમય કરતાં બીજા સમયમાં વર્તતા જીવોના અધ્યવસાય સ્થાનકો જુદા અને અધિક હોય છે. ત્રીજા સમયે તેથી અધિક અને લિન્ન લિન્ન અધ્યવસાય સ્થાનકો હોય છે. એ પ્રમાણે છેલ્લા

સમય સુધી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અધ્યવસાય સ્થાનકો હોય છે. એ અધ્યવસાયોની સ્થાપના કરવામાં આવે તો એટલે કે અનુક્રમે નીચે નીચે તેની સંખ્યા ઓછવામાં આવે તો સમાન સંખ્યા નહિ હોવાથી તે વિષમ ચતુરસ્ર □ ક્ષેત્રને ગ્યાપે છે.

આ ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોમાં પ્રત્યેક સમયે સ્વભાવથી જ વિશુદ્ધિ વધતાં વધતાં ધણા જીવો ભિન્ન ભિન્ન અધ્યવસાય સ્થાનકે વર્તે છે. તેથી પ્રથમ સમયથી માંડી ઉત્તરોત્તર અધ્યવસાય સ્થાનકો અધિક અધિક હોય છે.

અહીં પ્રથમ સમયના જન્મન્ય અધ્યવસાય સ્થાનકથી પ્રથમ સમયનું ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાય સ્થાનક અનંત ગુણુ વિશુદ્ધ છે. પ્રથમ સમયના ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાય સ્થાનકથી બીજા સમયનું જન્મન્ય અધ્યવસાય સ્થાનક અનંત ગુણુ વિશુદ્ધ છે, અને તેનાથી તેનું ઉત્કૃષ્ટ અધ્યવસાય સ્થાનક અનંત ગુણુ વિશુદ્ધ છે, એ પ્રમાણે છેલ્લા સમય સુધી ગાણુવું.

આ ગુણસ્થાનકના કોઈ એક સમયમાં વર્તતા અધ્યવસાય સ્થાનકો પરસ્પર ષટ્સ્થાનકને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. કોઈ અધ્યવસાય સ્થાનક કોઈનાથી અનંત ભાગ અધિક શુદ્ધ, કોઈ અસંખ્યાત ભાગ અધિક શુદ્ધ, કોઈ સંખ્યાત ભાગ અધિક શુદ્ધ, કોઈ સંખ્યાત ગુણુ અધિક શુદ્ધ, કોઈ અસંખ્યાત ગુણુ અધિક શુદ્ધ અને કોઈ અનંત ગુણુ અધિક શુદ્ધ હોય છે. તે ષટ્ સ્થાનક કહેવાય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં કોઈ એક સમયને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોમાં પરસ્પર અધ્યવસાય સ્થાનની નિવૃત્તિ-ભિન્નતા હોય છે માટે તે નિવૃત્તિ પણ કહેવાય છે.

બીજા જાણુવા જેવી હકીકતો

આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમક જીવનો (ઉપશમ શ્રેણીનો) જન્મન્યાળ એક સમયનો અને ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુહર્તનો છે. અને ક્ષપકનો જન્મન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટકાળ પણ અંતર્મુહર્તનો છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમક જીવ સાતમા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડીને આવે છે અથવા નવમા ગુણસ્થાનેથી પડીને આવે છે. એ જ રીતે આ આઠમા ગુણસ્થાનેથી ઉપશમક જીવ પડીને સાતમા ગુણસ્થાનમાં જાય છે અને ચડે તો નવમા જાય છે. પરંતુ આ ગુણસ્થાન પછી મરણ થઈ જાય તો ચોથા ગુણસ્થાને જાય અને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય.

આ ગુણસ્થાનમાં ક્ષપકનું મરણ થતું નથી તેમ તે નીચે પડતો નથી. પણ વિશદ્ધિમાં વધતો વધતો ઉપરના ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે. એમ ગુણસ્થાનોમાં ચડતો અને વિશુદ્ધિ પામતો પામતો પહેલાં ચારિત્ર મોહનો ક્ષય કરે છે, પછી ધત્તી કર્મોનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પામી તેરમા ગુણસ્થાને જાય છે.

અપૂર્વકરણના પહેલા સમયથી લઇને જ્યાંસુધી નિદ્રા અને પ્રયત્ના એ બે પ્રકૃતિઓનો બંધ પડે નહિ ત્યાંસુધી આ ગુણસ્થાન વર્તી સંયતનું મરણ થતું નથી.

આ ગુણસ્થાનમાં બંધ ૫૮, ૫૬, ૨૬ પ્રકૃતિઓનો હોય છે તે આ પ્રમાણે—સાતમા ગુણસ્થાનમાં ૫૮ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે તેમાંથી દેવાયુ વિચ્છેદ જતાં ૫૮ કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે. અપૂર્વકરણના કાળના ૭ સાત ભાગ પાડવામાં આવે છે. તેના પહેલા ભાગમાં ૫૮ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે. બીજાથી છઠા ભાગ સુધીમાં ૫૬ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે કારણ કે તેમાં નિદ્રા અને પ્રયત્ના એ પ્રકૃતિઓનો બંધ નથી હોતો.

અને સાતમા ભાગમાં ૨૬ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે કારણકે તેમાં નીચેની ૩૦ પ્રકૃતિઓનો બંધ નથી હોતો.

પચેન્દ્રિયજાતિ	આહારકચ્છરી	દેવમત્યાનુપૂર્વા
વૈક્રિયચ્છરી	આહારક અંગોપાંગ	પ્રશસ્તવિહાયોગતિ
વૈક્રિયઅંગોપાંગ	સમચતુરસ્ર સંસ્થાન	અગુરુલ્લધુ
તૈજસ ચ્છરી	વર્ણ સ્પર્શ શુભ ઉપધાત	પર્યાપ્ત આદેય
કાર્મણ ચ્છરી	ગંધ રસ સુખમ પરાધાત	પ્રત્યેક તીર્થંકર
દેવમતિ	રસ બાદર સુસ્વર ઉહવાસ	સ્થિર નિર્માણુ

એ પ્રમાણે ૫૬ માંથી ૩૦ બાદ કરતાં બાકીની ૨૬ નો બંધ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ઉદય ૭૨ કર્મપ્રકૃતિઓનો હોય છે તે આ પ્રમાણે—સાતમા ગુણસ્થાનમાં ૭૬ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે તેમાંથી સમ્યક્પ્રકૃતિ, અર્ધનારાય, કીલિક અને સેવાર્ત સંધયણ એ ચાર બાદ જતાં બાકીની ૭૨ પ્રકૃતિનો ઉદય છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૧૪૨ કર્મ પ્રકૃતિઓની સત્તા કહી છે તે આ પ્રમાણે—સાતમા ગુણસ્થાનમાં ૧૪૬ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે તેમાંથી અનંતાનુબંધી ૪ કષાયો ઉપશમ શ્રેણી વાળાને બાદ જતાં બાકીની ૧૪૨ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપશમ વાળાને દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિ રહિત બાકીની ૧૩૯ કર્મ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે. અને ક્ષયક શ્રેણી વાળાને અનંતાનુબંધી ૪ કષાયો, દર્શનામોહનીયની ૩ પ્રકૃતિઓ તથા દેવાયુ મળી આઠનો ક્ષય કરતાં બાકીની ૧૩૮ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે.

આઠમા ગુણસ્થાનમાં ગતિ, લેશ્યા તથા અસિદ્ધત્વ નામના ઔદયિક ભાવ છે. એટલે કે પ્રદેશત્વગુણ, ક્રિયાગુણ, યોગગુણ, અવ્યાબાધગુણ, અવગાહનાગુણ, અગુરુલઘુગુણ તથા સ્વદેશત્વગુણ ઔદયિક ભાવથી પરિણમન કરે છે. શ્રદ્ધાગુણની અપેક્ષાએ જુદા જુદા જીવોના પરિણામ પ્રમાણે ઉપશમ તથા ક્ષાયિકભાવ છે. જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, ચારિત્રગુણ તથા વીર્યગુણ ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે, જીવત્વ તથા ભગ્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ શક્તિરૂપ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા, ૧૦ પ્રાણ, ૪ સંજ્ઞા, મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસપાય, ત્રણ વેદોમાંથી કોઈ એક વેદ હોય છે.

નવમું

અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય

ગુણુસ્થાન

અનિવૃત્તિના બે અર્થ થાય છે—(૧) નિવૃત્ત નહિ અને (૨) ભેદ અથવા ફેરફાર નહિ.

બાદર—બાદરનો અર્થ અહીં સંજ્વલન બાદર કષાય લેવાનો છે. કારણ કે આઠમા ગુણુસ્થાનમાં પહેલા ત્રણ કષાયો એટલે કે બાદર કષાયોનો ક્ષય અથવા ઉપશમ કરીને નિવૃત્ત થયેલા છે.

સંપરાય એટલે કષાય અથવા તેનો ઉદય.

એટલે અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાયનો અર્થ એમ થાય છે કે—

આ ગુણુસ્થાનકના વિષે એક સાથે પ્રાપ્ત થયેલા જીવોના અધ્ય-વસાયોમાં પરસ્પર નિવૃત્તિ-ભેદ ન હોય તે અનિવૃત્તિ તેમ જ દશમા ગુણુસ્થાનકને વિષે કિટ્ટીરૂપે કરાયેલા સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાયની અપેક્ષાએ અહીં બાદર સ્થૂળે સંપરાય કષાયનો ઉદય હોય છે. એટલે કે તે બાદર સ્થૂળ કષાયથી નિવૃત્ત થયા નથી તે અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય.

અને તે બાદર કષાયનો ઉદય હોય તે અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

અંતર્મુહર્ત પ્રમાણુ આ ગુણુસ્થાનકના કાળમાં પ્રથમ સમયથી આરંભી ઉત્તરોત્તર અનંતગુણુ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયો હોય છે. એટલે કે પહેલા સમયે જે અધ્યવસાય હોય તેનાથી બીજે સમયે અનંતગુણુ વિશુદ્ધ હોય છે. ત્રીજે સમયે તેનાથી અનંતગુણુ વિશુદ્ધ હોય છે. આ પ્રમાણુ છેલ્લા સમય પર્યંત બાણુવું. તેથી અંતર્મુહર્તના જેટલા સમયો તેટલા જ તેના અધ્યવસાય સ્થાનકો આ ગુણુસ્થાનમાં પ્રવેશ કરનારાઓના હોય છે. અધિક હોતા નથી.

અનિવૃત્તિકરણના પ્રથમ સમયે જે જીવો અતીત કાળે હતા, અત્યારે છે અને ભવિષ્યકાળમાં હશે તે બધાની વિશુદ્ધિ સમાન, એક જ પ્રકારની, એક સરખી જ હોય છે. બીજા સમયે પણ જે જીવો અતીત કાળે હતા, વર્તમાનકાળે હોય છે અને ભવિષ્યકાળે હશે તે બધા જીવોની વિશુદ્ધિ એક સરખી હોય છે.

એ પ્રમાણુ અનિવૃત્તિકરણના બધા સમયોમાં બાણુવું. પરંતુ પૂર્વના સમય કરતાં પછીના સમયે અનંતગુણુ અધિક વિશુદ્ધિ હોય છે. એ પ્રમાણુ છેલ્લા સમય સુધી સમજવું.

આ કરણમાં એક સાથે પ્રવેશ કરેલા જીવોના અધ્યવસાયોમાં પરસ્પર નિવૃત્તિ-ભિન્નતા હોતી નથી તેથી તે અનિવૃત્તિકરણુ કહેવાય છે. અનિવૃત્તિકરણના જેટલા સમયો છે તેટલા જ અધ્યવસાયસ્થાનકો હોય છે અને પૂર્વપૂર્વના અધ્યવસાયથી પછીના અધ્યવસાય અનંતગુણુ વિશુદ્ધ હોય છે.

અહીં પણ આઠમા ગુણુસ્થાનની જેમ સ્થિતિધ્રાત આદિ પાંચેય કરણો પ્રવર્તે છે.

આઠમા નિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન અને આ નવમા અનિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન એ બન્નેની અવસ્થામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે આઠમા

ગુણુસ્થાનની અવસ્થામાં સમસમયે વર્તમાન જીવોની શુદ્ધિની તરતમતાને આશ્રી તેમના અસંખ્યાત ભેદ થઈ શકે છે. પણ નવમા ગુણુસ્થાનની અવસ્થામાં તેમ નથી. તેમાં સમસમયમાં વર્તમાન જીવોની શુદ્ધિ એક સરખી માનવામાં આવી છે.

નિવૃત્તિ એટલે બિન્નતા અને બાદર એટલે સ્થૂળ. સ્થૂળ કપાયની તરતમતાને આશ્રીને જ્યારે જીવોની બિન્નતા સ્પષ્ટપણે કરી શકાય તે અવસ્થા નિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન. અને જે અવસ્થામાં સ્થૂળ કપાય આશ્રયી જીવોની બિન્નતા ન કરી શકાય તે અનિવૃત્તિ બાદર ગુણુસ્થાન.

આમ બનવાનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ કપાયની મંદતા થતી જાય છે તેમ તેમ અધ્યવસાય સ્થાનો ઓછાં થતાં જાય છે. અને વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આઠમા ગુણુસ્થાન કરતાં નવમા ગુણુસ્થાનમાં વિશુદ્ધિ અધિક છે જ તેથી અધ્યવસાય સ્થાન ઓછાં થાય છે. અને ઓછાં થવાને ક્ષીધે સમકાલિન જીવોના અધ્યવસાય સ્થાન એક જેવાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવમા ગુણુસ્થાનમાં જીવો સ્પષ્ટપણે એ શ્રેણીમાં વિભક્ત થઈ જાય છે—(૧) ઉપશમક અને ક્ષપક. અનિવૃત્તિ બાદર સંજ્વલન ક્ષોભ સિવાય ચારિત્રમોહનીયની વીશ પ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય કરે તે ક્ષપક અને ઉપશમ કરે તે ઉપશમક કહેવાય છે.

ઉપશમ શ્રેણીવાળા જીવ મોહને દયાવતા જાય છે પણ સર્વથા નિર્મૂળ કરી શકતા નથી. જેમ કોઈ વાસણમાં ભરેલી વરાળ જ્યાંસુધી દબાઈ રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ જ્યારે તેનો વેગ વધી જાય છે ત્યારે તે વાસણને પણ ઉડાડી મૂકે છે. અથવા જેમ રાખની નીચે ઢંકાયેલો અગ્નિ જરા હવા ચાલે કે તરત પ્રમટ થઈ પોતાનું પોત પ્રકાશે છે. અથવા પાણીની નીચે બેઠેલો કાદવ જરા ક્ષોભ થતાં તરતજ ઉપર આવી જાય છે. તેમ દબાયેલ મોહ પણ જ્યારે એ આધ્યાત્મિક યુદ્ધનો યોદ્ધો જરા થાક

ખાવા બેસે છે ત્યારે તેને પોતાના વેગથી હરાવી દીએ છે. આવી હાર એ મોહના ઉપશમક ને અગીઆરમા ગુણસ્થાને મળે છે.

ક્ષપક શ્રેણીવાળા જીવો મોહને દયાવતા નથી પણ તેને નિર્મૂળ કરતા જાય છે. તેથી આ શ્રેણીના જીવોને પતનનો અવકાશ નથી. તેઓ મોહનો સંપૂર્ણ નાશ જ્યાં કરે છે તે ખ્યારમું ગુણસ્થાન છે. ઉપશમ શ્રેણી વાળા કરતાં આ જીવોમાં આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે તેને કારણે તેઓ ઉપશમ નહિ પણ ક્ષય કરે છે.

શ્રુતજ્ઞાનવાળો, નિરતિયાર ચારિત્રવાળો અને વજ્ર ઋષભ નારાય, ઋષભનારાય તથા નારાય એ ત્રણમાંના કોઈપણ એક સંઘયણવાળો મુનિ ઉપશમ શ્રેણી અગીકાર કરે છે. તે મુનિ શુક્લધ્યાનના પહેલા પાયાનું ધ્યાન કરતો ઉપશમ શ્રેણી અગીકાર કરે છે.

ઉપશમ શ્રેણીએ ચડેલો અદ્ય આયુષ્ય વાળો મુનિ જો કાળ કરે તો અનુત્તર વિમાનમાંજ અહમિંદ્ર થાય છે. પણ તે વજ્ર ઋષભ નારાય સંઘયણવાળો હોય તોજ અનુત્તર વિમાનમાં જાય છે. બીજા સંઘયણ વાળા અનુત્તર વિમાનમાં જઈ શકતા નથી. અને ઉપશમ શ્રેણીવાળાનું આયુષ્ય દીર્ઘ હોય તો ઉપશમ મોહ ગુણસ્થાન સુધી જઈ મોહનીયકર્મને ઉપશાંત કરે છે.

ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભીને અગીઆરના ગુણસ્થાનના અંત સુધી ન પહોંચતાં વચ્ચેથી જ પાછો વળી જાય તો તે ખંડ શ્રેણી કહેવાય છે. અને અગીઆરમા ગુણસ્થાનના અંત સુધી પહોંચે તે અખંડ શ્રેણી કહેવાય છે.

બીજા જાણવા જેવી હકીકતો

આ નવમા અનિવૃત્તિ બાહરસંપરાય ગુણસ્થાનમાં બંધની પાંચ રિથિત છે તે નીચે પ્રમાણે—

આ ગુણસ્થાનના કાળના પાંચ ભાગ કરવામાં આવે છે. તે પાંચેય ભાગમાં બંધ જુદાજુદા હોય છે.

આઠમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા ભાગમાં ૨૬ કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે. તેમાંથી હાસ્ય, રતિ, ભય અને જુગુપ્સા એ ચારનો બંધ વિચ્છેદ થવાથી તે બાદ જતાં બાકીની ૨૨ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ આ ગુણસ્થાનના પહેલા ભાગમાં હોય છે.

બીજા ભાગમાં પુરુષવેદનો બંધ વિચ્છેદ થતાં ૨૧ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે. ત્રીજા ભાગમાં સંજ્વલન ક્રોધ જતાં ૨૦ પ્રકૃતિઓનો બંધ, ચોથા ભાગમાં સંજ્વલનમાન જતાં ૧૯ પ્રકૃતિઓનો બંધ અને પાંચમે ભાગે સંજ્વલન માયા જતાં ૧૮ પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે.

આ નવમા અનિવૃત્તિ બાદરસંપરાય ગુણસ્થાનમાં ઉદય પણ પાંચ પ્રકારે છે. ઉપરની પેઠે ઉદયકાળના પણ પાંચ ભાગ પાડવા. તેમાં નીચે પ્રમાણે જુદાજુદા ઉદય છે.

પહેલા ભાગમાં ૬૬ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે તે આ પ્રમાણે— આઠમા ગુણસ્થાનમાં ૭૨ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. તેમાંથી હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા એ છ પ્રકૃતિઓનો વિચ્છેદ થતાં બાકીની ૬૬ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે.

બીજા ભાગમાં ૬૪ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. શ્રેણીગત આત્માને જે વેદનો ઉદય હોય તે સિવાયના બાકીના બે વેદનો ઉદય નથી. એટલે ઉપરની ૬૬ પ્રકૃતિમાંથી આ બે પ્રકૃતિ બાદ જતાં બાકીની ૬૪ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે.

ત્રીજા ભાગમાં સંજ્વલન ક્રોધ જતાં બાકી ૬૩ પ્રકૃતિઓનો ઉદય રહે છે. ચોથા ભાગમાં સંજ્વલન માન જતાં બાકી ૬૨ પ્રકૃતિઓનો ઉદય રહે છે. અને પાંચમા ભાગમાં સંજ્વલન માયા જતાં બાકી ૬૧ પ્રકૃતિઓનો ઉદય રહે છે.

આ નવમા અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનમાં આઠમા ગુણસ્થાનની ઉપશમ શ્રેણીવાળા ઉપશમ સમ્યગ્દષ્ટિને ૧૪૨ પ્રકૃતિઓનો, ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને ૧૩૯ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે. અને ક્ષપક શ્રેણીવાળાને ૧૩૮ પ્રકૃતિની સત્તા છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ગતિ, લેશ્યા તથા અસિધ્ધત્વ નામના ઔદયિક ભાવ છે એટલે પ્રદેશત્વ ગુણ, ક્રિયાગુણ, યોગગુણ, અવ્યાબાધગુણ, અવગાહના ગુણ, અગુરુલઘુગુણ તથા સૂક્ષ્મત્વગુણ ઔદયિકભાવથી પરિણમન કરે છે. જુદા જુદા જીવની અપેક્ષાએ શ્રદ્ધા ગુણ ઉપશમ ભાવથી અથવા ક્ષાયિકભાવથી પરિણમન કરે છે. જ્ઞાન ગુણ, દર્શનગુણ, ચારિત્રગુણ તથા વીર્યગુણ ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે. જીવત્વ તથા ભવ્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ શક્તિરૂપ છે.

આ ગુણસ્થાનમાં ૪ જ્ઞાન, ૩ દર્શન, સામાયિક અને છંદોપસ્થાપનીય એ બે ચારિત્ર, શુક્લ લેશ્યા, ઉપશમ ક્ષયોપશમ ક્ષાયિક એ ત્રણ સમકિત હોય છે.

આ ગુણસ્થાનનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતમુહૂર્તનો છે.

દશમું સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણુસ્થાન

સૂક્ષ્મ એટલે સ્વરૂપ, ધણુજ થોડું.

સંપરાય એટલે કષાય.

સૂક્ષ્મ સંપરાય એટલે કષાયનો ધણુજ થોડો ભાગ. કિટ્ટીરૂપ કરાયેલ સૂક્ષ્મ લોભ કષાયનો ઉદય જેની અંદર હોય તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય છે. અને જ્ઞાનાદિ ગુણુના સ્વરૂપ વિશેષને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણુસ્થાન કહે છે.

આના પણ ક્ષપક અને ઉપશમક એમ બે ભેદ છે. અહીં શેષ રહેલ એક સંજ્વલન લોભનો સર્વથા ક્ષય કે ઉપશમ કરે છે, ઉપશમ શ્રેણીવાળો ઉપશમાવે છે અને ક્ષપક શ્રેણીવાળો ક્ષય કરે છે.

આ ગુણુસ્થાનના અંતે ૨૮ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય કરનાર આત્મા પાધરો પ્યારમે ગુણુસ્થાને ચડી જાય છે. પરંતુ ઉપશાંત કરનાર આત્મા અગીઆરમા ગુણુસ્થાને આવી પહોંચે છે.

આ ગુણુસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

કિટ્ટી કરાયેલ સૂક્ષ્મ લોભ એટલે સંજ્વલન લોભના રસ સ્પર્ધાકો જે વિદ્યમાન છે તેનો રસ હીન કરી અપૂર્વ સ્પર્ધાકો બનાવે છે. તે વખતે કેટલાક રસ સ્પર્ધાકો હીન રસવાળા અપૂર્વ સ્પર્ધાકો બને છે અને કેટલાક રસ સ્પર્ધાકો મૂળ સ્થિતિમાં હતા તેવા જ રહે છે તેને પૂર્વ સ્પર્ધાકો કહે છે.

તે પૂર્વ સ્પર્ધકો અને અપૂર્વ સ્પર્ધકોમાં રસની વર્ગણાઓ જે એક એક રસાંશે અધિકના અનુક્રમ વાળી છે તે વર્ગણાઓમાંથી કેટલીક વર્ગણાઓનો એવી રીતે ક્ષય કરવો કે જેથી વર્ગણાઓનો અનુક્રમ તદ્દન વૃદ્ધિને છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે વર્ગણાઓની એકાંશ અધિકતાનો અનુક્રમ તોડી રસ સ્પર્ધકોને છિન્નભિન્ન કરવાળી વર્ગણા-યુક્ત બનાવવા તે કિટ્ટી કરી કહેવાય છે અને તે કિટ્ટી તે જ લોભની સૂક્ષ્મતા થઈ એમ જાણવું.

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

આ દશમા ગુણસ્થાનકમાં બ'ધ ૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો હોય છે તે આ પ્રમાણે—નવમા ગુણસ્થાનમાં ૨૨ પ્રકૃતિઓનો બ'ધ છે તેમાંથી ચાર સંજ્વલન કષાય તથા પુરુષ વેદ એ પાંચ પ્રકૃતિઓ ધટાડતાં બાકીની ૧૭ પ્રકૃતિઓનો બ'ધ છે.

આ દશમા ગુણસ્થાનમાં ૬૦ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. તે આ પ્રમાણે—નવમા ગુણસ્થાનકમાં ૬૬ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે તેમાંથી ત્રણ વેદ તથા સંજ્વલન કોષ, માન, માય એ ૭ પ્રકૃતિઓ ધટાડવાથી બાકીની ૬૦ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે.

આ દશમા ગુણસ્થાનમાં નવમા ગુણસ્થાનની પેઠે ઉપશમ શ્રેણી-વાળા ઉપશમ સમ્યગ્દર્શિને ૧૪૨ પ્રકૃતિની તથા ક્ષાયિક સમક્રિતીને ૧૩૯ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે. ક્ષાયિક શ્રેણીવાળાને નવમા ગુણસ્થાનમાં ૧૩૮ની સત્તા હતી તેમાંથી નીચે પ્રમાણે વિચ્છેદ જાય છે.

તિર્યંચગતિ	નિદ્રા નિદ્રા	ઉદ્બોધ	૪ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય.
તિર્યંચ ગત્યાનુપૂર્વી	પ્રચક્ષા પ્રચક્ષા	આતાપ	૪ પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય
૩ વિકલત્રય	સ્ત્યાનર્હિ	સૂક્ષ્મ	૯ નોકષાય.
એકેન્દ્રિય	સાધારણ	બાદર	૩ સંજ્વલન કોષ,
નરકગતિ, નરકગત્યાનુપૂર્વી			માન, માયા

એ ૩૬ પ્રકૃતિ બાદ જતાં બાકી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે.

બાવ આ ગુણસ્થાનમાં નવમા ગુણસ્થાન પ્રમાણે છે.

અગીઆરમું

ઉપશાંત મોહ વીતરાગ છન્નસ્થ

ગુણુસ્થાન

આ ગુણુસ્થાનનું ખીજું નામ ઉપશાંત કષાય વીતરાગ છન્નસ્થ એમ પણ કહેવાય છે.

ઉપશાંત મોહ—મોહનીય કર્મોનો સર્વથા ઉપશમ તે ઉપશાંત મોહ અથવા ઉપશાંત કષાય. એટલે કષાયોનો સર્વથા ઉપશમ.

વીતરાગ—માયા અને લોભ કષાયના ઉદયરૂપ રાગ અને ઉપલક્ષણથી ક્રોધ અને માનના ઉદયરૂપ દ્વેષ પણ જેઓના દૂર થયેલ છે તે વીતરાગ કહેવાય છે. દશમા ગુણુસ્થાન સુધી કષાયનો ઉદય હોવાથી તે બધા સરાગ છન્નસ્થ કહેવાય છે.

છન્નસ્થ—આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણને દબાવે તે છન્ન. એટલે જ્ઞાનાવરણ આદિ ધાતી કર્મોનો ઉદય. તે ધાતી કર્મોનો ઉદયવાળા આત્માઓ છન્નસ્થ કહેવાય છે.

દશમા ગુણુસ્થાન સુધીના છન્નસ્થો રાગી પણ હોય છે. તેમનાથી છૂટા પાડવા માટે અહીં વીતરાગ પદનું ગ્રહણ કર્યું છે. વળી વીતરાગ

હ્રદય આરમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનવાળા આત્માઓ પણ હોય છે. તેમનાથી જુદા પાડવા માટે અહીં ઉપશાંત મોહ વિશેષણ છે કારણ કે આ ગુણસ્થાનના આત્માઓએ મોહનીય કર્મનો સર્વથા ઉપશમ કર્યો છે ત્યારે આરમા ગુણસ્થાનવાળા આત્માઓએ મોહનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે.

ઉપશાંત મોહ હ્રદય વીતરાગ આત્માઓના જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્વરૂપ વિશેષને ઉપશાંત મોહ વીતરાગ હ્રદય ગુણસ્થાન કહે છે.

મોહને ઉપશમાવેલ છે એટલે તેની અંદર સંક્રમણ, ઉદ્વર્તન આદિ કરણો તેમજ વિપાકોદય કે પ્રદેશોદય કંઈ પણ પ્રવર્તતું નથી.

દશમા ગુણસ્થાનમાં જેઓ કપાયનો ઉપશમ કરતા હતા તેઓ ક્રમશઃ વિશુદ્ધિ વધવાથી સંપૂર્ણ મોહને એટલે બાકી રહેલ લોભના સૂક્ષ્મ અંશને પણ દબાવી દીધે છે, તેથી આ અવસ્થા ઉપશાંત મોહ કહેવાય છે. આ ઉપશાંત મોહ અવસ્થામાં આવેલ જીવ અવસ્ય પતનને પામે છે. કારણ કે—

મોહને દબાવવાની અંતિમ સીમા સુધી એ પહોંચી ગયા એટલે પછી દબાયેલા મોહનો વારો આવે છે અને જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદ્ધર્ત પ્રગણ કાળ સુધી તે આત્મા વીતરાગ અવસ્થામાં રહે છે. પણ પછી તો અવસ્ય મોહનું સામ્રાજ્ય જામે છે.

દબાયેલા મોહ, દારૂના ઢગલામાં આગની કણી લાગવાથી બડાકો થાય તેમ, એકદમ ફૂટી નીકળે છે અને આત્માને વળી પાછો અધોગામી બનાવે છે. તે વખતે જો તેનું આયુષ્ય પૂરું થયું હોય તો તે જીવ અનુત્તર વિમાનમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનને પામે છે.

અને જો આયુષ્ય પૂરું ન થયું હોય તો આ ગુણસ્થાને અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ રહીને જે ક્રમે તેણે આરોહણ કર્યું હોય છે તે જ ક્રમે પતન શરૂ થાય છે. આરોહણ વખતે જે જે ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત

કરી કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણાનો વિચ્છેદ કર્યો હતો, પતન વખતે તે તે ગુણુસ્થાનને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરીને ફરી તે તે કર્મની પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણાને શરૂ કરે છે અને તે પ્રમાણે પતનોન્મુખ આત્મામાંથી કોઈ છઠ્ઠામાં તો કોઈ પાંચમામાં તો કોઈ ચોથામાં અને કોઈ તો બીજામાં પણ આવીને છેવટે પહેલે ગુણુસ્થાને જાય છે.

પડતી વખતે સાતમા અને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનમાં તો આવે જ છે. ત્યાં જો સ્થિર ન થાય તો કોઈ પાંચમે અને કોઈ ચોથે આવે છે. કોઈ ત્રીજેથી પડી પહેલે અને કોઈ બીજેથી પહેલે ગુણુસ્થાને જાય છે. અગીઆરમા ગુણુસ્થાનેથી પડતાં આ રીતે ક્રમશઃ પહેલા ગુણુસ્થાન સુધી પહોંચી જાય છે.

આ ગુણુસ્થાનક્રમ સ્વરૂપ ઉપશમ શ્રેણીના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના બરાબર સમજી શકાય તેમ નથી. તેથી હવે અહીં ઉપશમ શ્રેણીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપીએ છીએ.

ઉપશમ શ્રેણી

આત્મા મોહનીયકર્મને જેના દ્વારા સર્વથા શાંત કરે એવી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પરિણામની ધારાને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે.

ઉપશમ શ્રેણી સંબંધી બે માન્યતા છે—(૧) અનંતાનુબંધી કષાયની વિસંયોજના કર્યા વિના ઉપશમ શ્રેણી શરૂ કરે નહિ. અને (૩) અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ કરીને ઉપશમ શ્રેણી માંડી શકે.

અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના—જીવ સાથે અનંત સંસારનો સંબંધ કરાવનાર કષાય તે અનંતાનુબંધી. તેને સંયોજના પણ કહે છે. કારણ કે તે કષાય જીવને અનંત સંસાર સાથે જોડે છે. તેના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર ભેદ છે અને તે સમ્યક્ત્વમાં પ્રતિબંધક છે.

એટલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં અનંતાનુબંધીનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થવો જ જોઈએ. એનો પ્રથમ ઉપશમ તો ચોથા ગુણુસ્થાનકે થાય છે ત્યારે પ્રથમોપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે.

ત્યારપછી અપૂર્વકરણ ગુણુસ્થાનમાં સ્થિતિધાત, રસધાત, ગુણુશ્રેણી, ગુણુસંક્રમ અને નવો નવો સ્થિતિ બંધ એ પાંચ વિશિષ્ટ ક્રિયા અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી કરીને ત્યારબાદ અનિવૃત્તિ ગુણુસ્થાનમાં પણ પૂર્વોક્ત પાંચેય ક્રિયા ઉપરાંત ઉદ્વલના સંક્રમણ કરીને એ ગુણુ સંક્રમ યુક્ત ઉદ્વલના સંક્રમથી અંતર્મુદ્ધર્ત માત્રમાં ચાર અનંતાનુબંધીનો ક્ષય કરે છે.

અનંતાનુબંધીની ઉપશમના—ઉપશમ શ્રેણીનો પ્રારંભક અપ્રમત્ત સંયત જ હોય છે. ઉપશમ શ્રેણીના બે અંશ છે—(૧) ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ અને (૨) ઉપશમ ભાવનું ચારિત્ર. તેમાં ચારિત્ર મોહનીયની ઉપશમના કરતાં પહેલાં ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ સાતમે ગુણુસ્થાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓ તથા અનંતાનુબંધી ચાર કષાય મળી સાત પ્રકૃતિઓ તો સાતમે ગુણુસ્થાને જ ઉપશમાવે છે. માટે ઉપશમ શ્રેણીનો પ્રારંભક અપ્રમત્ત સંયત જ છે.

બીજો મત એવો પણ છે કે ચોથા અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, પાંચમા દેશવિરતિ, છઠા પ્રમત્ત અને સાતમા અપ્રમત્ત ગુણુસ્થાનોમાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય અનંતાનુબંધી કષાયને ઉપશમાવે છે. અને દર્શન ત્રિકનો તો સંયમમાં વર્તે તો જ ઉપશમાવે છે. આ મત પ્રમાણે ચોથા ગુણુસ્થાનથી શ્રેણીનો પ્રારંભક કહી શકાય.

દર્શન મોહનીયની ઉપશમના—છઠા સાતમા ગુણુસ્થાનમાં દર્શન ત્રિકની ઉપશમના કર્યા બાદ છઠા પ્રમત્ત અને સાતમા અપ્રમત્ત ગુણુસ્થાને સેંકડો વાર પરાવર્તન કરીને, ગમનાગમન કરીને આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણુસ્થાને જાય છે. ત્યાં અંતર્મુદ્ધર્તકાળમાં સ્થિતિધાત આદિ પાંચ કરણો વડે ધણી સ્થિતિ અને ધણો રસ ઓછા કરે છે. તે પછી

નવમા અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણસ્થાને જાય છે. ત્યાં પશુ સ્થિતિ-
ધાત આદિ પાંચ કરણો વડે ધણી સ્થિતિ અને રસ ઓછા કરે છે.

ચારિત્ર મોહનીયની ઉપશમના—નવમા અનિવૃત્તિ બાદર
સંપરાય ગુણસ્થાનના સંખ્યાતા ભાગ ગયા બાદ એક સંખ્યાતમો
ભાગ બાકી રહે ત્યારે ચારિત્ર મોહનીયની ૨૧ એકવીશ પ્રકૃતિઓનું
અંતરકરણ કરે છે.

ઉપશમ શ્રેણી કરનાર જો પુરુષ હોય તો પહેલાં અનુદીર્ઘ નપુંસક
વેદનો ઉપશમ કરે છે. તે પછી સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે. ત્યારબાદ એકી
સાથે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા એ છ નોકષાયો
અને તે પછી પુરુષવેદને ઉપશમાવે છે.

ઉપશમ શ્રેણી કરનાર જો સ્ત્રી હોય તો તે ક્રમશઃ નપુંસક વેદ,
પુરુષવેદ, હાસ્યાદિ છ નોકષાયો અને ત્યારપછી સ્ત્રીવેદનો ઉપશમ કરે છે.

ઉપશમશ્રેણી કરનાર જો નપુંસક હોય તો તે ક્રમશઃ સ્ત્રીવેદ,
પુરુષવેદ, હાસ્યાદિ છ નોકષાયો અને પછી નપુંસક વેદને ઉપશમાવે છે.

ત્યાર પછી એકીસાથે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ
ક્રોધનો અને ત્યાર પછી સંજ્વલન ક્રોધનો ઉપશમ કરે છે.

ત્યાર પછી તે આત્મા એકી સાથે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય અને
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માનનો ઉપશમ કરે છે.

તે પછી તે જ પ્રમાણે તે આત્મા એકી સાથે અપ્રત્યાખ્યાના-
વરણીય અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયાનો ઉપશમ કરી પછી સંજ્વલન
માયાનો ઉપશમ કરે છે. જે સમયે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય અને પ્રત્યા-
ખ્યાનાવરણીય માયા ઉપશમે છે તે જ સમયે સંજ્વલન માયાના બંધ,
ઉદય અને ઉદીરણનો વિચ્છેદ થાય છે.

ત્યાર પછીના સમયથી તે લોભનો વેદક થાય છે. અહીંથી લોભના

ઉદયનો જેટલો કાળ છે તેના ત્રણ વિભાગ થાય છે—(૧) અશ્વકરણાદ્ધા, (૨) કિટ્ટીકરણાદ્ધા અને (૩) કિટ્ટીવેદનાદ્ધા.

અશ્વકરણાદ્ધા—સત્તામાં રહેલા રસસ્પર્ધકો જે કાળમાં ક્રમશઃ ચક્રતા ચડતા રસાણુવાળા પરમાણુઓનો ક્રમ તોડ્યા સિવાય અત્યંત ઓછા રસવાળા થાય તે અશ્વકર્ણુકરણાદ્ધા. આ અશ્વકર્ણુકરણકાળમાં વર્તમાન આત્મા અપૂર્વ સ્પર્ધકો કરે છે એટલે લોભના અત્યંત હીન રસવાળા સ્પર્ધકો કરે છે.

સ્પર્ધક—આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતા આત્માઓ અનંતાનંત પરમાણુઓથી બનેલા અનંતા રકંધોને પ્રતિસમય કર્મરૂપ ગ્રહણ કરે છે. તેની અંદર એક એક રકંધમાં ઓછામાં ઓછા રસવાળા જે પરમાણુ છે તે પરમાણુમાંના રસના, કેવળી મહારાજના જ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર વડે એકના બે ભાગ ન થાય તેવા સર્વ જીવોથી અનંતગુણ રસવિભાગ, રસાણુઓ થાય છે. આવા સમાન રસાણુઓવાળા પરમાણુઓનો સમૂહ તે પહેલી વર્ગણા. એક અધિક રસાણુવાળા પરમાણુઓનો જે સમૂહ તે બીજી વર્ગણા. બે અધિક રસાણુવાળા પરમાણુઓનો સમૂહ તે ત્રીજી વર્ગણા. એમ અનુક્રમે એક એક અધિક રસાણુવાળા પરસ્પર સરખા પરમાણુના સમુદાયવાળી અભિજ્યથી અનંતગુણ અથવા સિદ્ધતા અનંતમા ભાગ પ્રમાણ અનંત વર્ગણા થાય છે. એ અનંત વર્ગણાના સમૂહને સ્પર્ધક કહેવાય છે.

ક્રમના એક એક આણુમાં જે શક્તિનો સૂક્ષ્મ અંશ છે તેના સમૂહને વગ કહે છે. એવા સમાન શક્તિવાળા ધણા આણુઓના સમૂહને—રકંધને વર્ગણા કહે છે.

એક એક સમયમાં જેટલી વર્ગણાઓનો ઉદય થવાનું નિશ્ચિત થયું હોય એવી એક જાતની હીનાધિક અનેક વર્ગણાઓના એક એક સમૂહને—પિંડને સ્પર્ધક કહે છે.

જેની શક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી સંખ્યાવાળી હોય એવા સ્પર્ધકોને

પૂર્વ સ્પર્ધક કહે છે. અને જેની શક્તિ ઉત્તરોત્તર ઘટતી હોય તેવા સ્પર્ધકને અપૂર્વ સ્પર્ધક કહે છે.

સંસારી જીવના સ્પર્ધકની શક્તિ સમયે સમયે વધે છે. ત્યારે શ્રેણી પર ચડેલા સાધુના સ્પર્ધકની શક્તિ સમયે સમયે ઘટે છે. કારણ કે સાધુની વીતરાગતા સમયે સમયે વધતી જાય છે.

અપૂર્વ સ્પર્ધક—ઉપરના સધળા પૂર્વ સ્પર્ધકો કહેવાય છે. કારણ કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા આત્માઓ આવા સ્પર્ધકો તો આંધે છે. આ સ્પર્ધકોમાંથી પ્રથમ દ્વિતીય આદિ વર્ગજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરી તેને તીવ્ર વિશુદ્ધિ વડે ચડતા ચડતા રસાણુવાળા પરમાણુઓને ક્રમ તોજા સિવાય અનંત ગુણુહીન રસવાળા કરીને પૂર્વની જેમ સ્પર્ધકો કરે છે. આવા પ્રકારના અદ્યારસવાળા સ્પર્ધકો પહેલાં કોઈ વખત ક્યાં નહોતા માટે તે અપૂર્વ સ્પર્ધક કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અશ્વકર્ણકરણાદ્યા કાળના અંતર્મુદ્ધર્તમાં સમયે સમયે પૂર્વ સ્પર્ધકોમાંની વર્ગજ્ઞાઓને અનંતગુણુહીન રસવાળા કરીને તેના અપૂર્વ સ્પર્ધકો કરે છે.

અહીં એટલું સમજવાનું કે સત્તામાં જે પૂર્વ સ્પર્ધકો રહેલા છે તે સધળા અપૂર્વ સ્પર્ધકો રહેલા છે તે સધળા અપૂર્વ સ્પર્ધક રૂપે થતા નથી. પરંતુ કેટલાક પૂર્વ સ્પર્ધકરૂપે પણ રહે છે.

કિટ્ટીકરણાદ્યા—સંજ્વલન માયાના ખંધ આદિના વિચ્છેદ થયા પછી સમયન્યૂન બે આવલિકાકાળે સંજ્વલન માયાને ઉપશ્ચમાવે છે. આ પ્રમાણે અશ્વકર્ણકરણાદ્યા પૂર્ણ થયા બાદ કિટ્ટીકરણાદ્યામાં પ્રવેશ કરે છે. તે કાળમાં લોભની કિટ્ટીઓ કરે છે.

કિટ્ટી—પૂર્વ સ્પર્ધકોમાંથી અને અપૂર્વ સ્પર્ધકોમાંથી પ્રથમ દ્વિતીય આદિ વર્ગજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરીને તેઓને તીવ્ર વિશુદ્ધિના બળથી અનંતાગુણુહીન રસવાળા કરીને તે વર્ગજ્ઞાઓમાંના એક અધિક બે

અધિક ઇત્યાદિ ચડતા ચડતા રસાણુના ક્રમને તોડીને વર્ગાણુ વર્ગાણુઓની વચ્ચે મોટું અંતર પાડી દેવું. જેમકે—

જે વર્ગાણુમાં અસત્કલ્પનાએ સો, એકસોએક, એકસોએ ઇત્યાદિ રસાણુઓ હતા તેમાંથી વિશુદ્ધિના બળથી રસ ઘટાડીને દશ, પંદર કે પચીસ રસાણુઓ રાખવા તે કિટ્ટી કહેવાય છે.

અપૂર્વ સ્પર્શક કાળે જે રસ હતો તેનાથી પણ અહીં અનંતગુણ હીન રસ કરે છે અને ચડતા ચડતા રસાણુનો ક્રમ તોડે છે એ બંને વસ્તુ અહીં થાય છે.

આ કિટ્ટીકરણ કાળમાં પૂર્વ તેમજ અપૂર્વ સ્પર્શકની અનંતી કિટ્ટીઓ થાય છે. છતાં સત્તામાં પૂર્વ સ્પર્શકો તેમ અપૂર્વ સ્પર્શકો પણ રહે છે. સઘળા પૂર્વ અપૂર્વ સ્પર્શકની કિટ્ટીઓ થતી નથી.

કિટ્ટીકરણકાળના ચરમ (હેલ્લા) સમયે એટલે કે નવમા ગુણસ્થાનકના ચરમ (હેલ્લા) સમયે યુગપત્ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ ઉપશમાવે છે, સંજવલન લોભનો બંધ વિચ્છેદ અને બાદર લોભનો ઉદય વિચ્છેદ થાય છે. ત્યાર પછી આત્મા દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે. કિટ્ટીકરણ પૂરું થયે નવમું ગુણસ્થાન પૂરું થાય છે.

દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનમાં પ્રતિ સમય કેટલીક કિટ્ટીઓને ઉદય ઉદીરણાથી ભોગવે છે. અને દ્વિતીય સ્થિતિમાંની કેટલીક કિટ્ટીઓને ઉપશમાવે છે. તથા સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળમાં બંધાયેલા લોભના દળીયાને (પુદ્ગળોને) તેટલાજ કાળે શાંત કરે છે.

આ પ્રમાણે પ્રતિસમય ઉદય ઉદીરણાથી ભોગવેલો તેમજ ઉપશમાવેલો ત્યાં સુધી જાય કે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનકનો ચરમ સમય આવે. તે ચરમ સમયે સંજવલન લોભ સર્વથા શાંત થાય છે. ત્યાર પછીના સમયે આત્મા અગીઆરમા ઉપશાંત મોહ ગુણ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત—પહેલા અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી બન્ધસિદ્ધિક આત્માઓ પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના બીજા કષાયનો ઉદય છતાં સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે પરંતુ દેશ વિરતિપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી સર્વ વિરતિ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. જો કે સમ્યક્ત્વ અને દેશ વિરતિપણું તો પ્રાપ્ત કરાય છે.

આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ અને પહેલા બાર કષાયનો શ્રેણી પર ચડતાં પહેલાં ક્ષયોપશમ થયો હોય પણ તે કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થયો નહોતો. ઉપશમ તો શ્રેણીમાં જ થાય છે.

બ્યારે ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જેનો જેનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેનો તેનો પ્રદેશોદય હોય છે. ઉપશમમાં પ્રદેશોદય હોતો નથી. એ જ એ બંનેમાં ફરક છે.

ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં ઉપરોક્ત પ્રકૃતિઓનો પ્રદેશોદય હોતો તે પ્રદેશોદયને પણ ઉપશમ શ્રેણીમાં શાંત કરે છે.

પ્રદેશોદય અત્યંત મંદ શક્તિવાળો હોવાથી તે સમ્યક્ત્વ ગુણનો ધાત કરી શકતો નથી. એટલે ક્ષયોપશમ થયા પછી મિથ્યાત્વ કે બાર કષાયો સમ્યક્ત્વનો ધાત કરી શકતા નથી. કારણ કે રસોદયથી પ્રદેશોદય તો અત્યંત મંદ સામર્થ્યવાળો છે.

જેમ સંપૂર્ણ ચાર જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનાવરણ આદિનો નિત્ય ઉદય—ધ્રુવોદય હોવા છતાં પણ તે ઉદય મંદ હોવાથી વિધાત કરનારો થતો નથી તેમ પ્રદેશોદય પણ વિધાત કરનાર થતો નથી એમ બાણુવું.

ઉપશાંત મોહવીતરાગ છદ્મસ્થ ગુણુસ્થાનકે આત્મા જન્મન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુદ્ધર્ત માત્ર રહે છે. ત્યારપછી ત્યાંથી અવરજ પડે છે.

તે પ્રતિપાત બે રીતે થાય છે—(૧) બલક્ષયથી, (૨) અધ્યાક્ષય વડે.

ભવક્ષય વડે એટલે આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી પ્રતિપાત થાય છે. કોઈ ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનકને સમય માત્ર સ્પર્શી આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી કાળધર્મ પામી અનુત્તર વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય આયુષ્યના ચરમ સમય પર્યંત અગીઆરમું ગુણસ્થાન હોય છે અને દેવાયુના પ્રથમ સમયથી ચોથું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

મરણ પ્રાપ્ત કરનારને આશ્રયીને જ જન્મન્ય સમય પ્રમાણ કાળ ધટે છે.

અધ્યાક્ષય વડે એટલે ગુણસ્થાનકનો કાળપૂર્ણ થવાથી પડે તે જો કાળધર્મ ન પામે તો આ ગુણસ્થાને અંતર્મુદ્દર્ત કાળ રહીને જે ક્રમે ચડ્યો હતો તે જ ક્રમે પડે છે. પડતી વખતે અનુક્રમે સાતમા અને છઠા ગુણસ્થાનક સુધી તો આવે જ છે. ત્યાં જો સ્થિર ન થાય તો કોઈ પાંચમે અને કોઈ ચોથે આવે છે. કોઈ ત્રીજેથી પડી પહેલે અને કોઈ બીજે થઈ પહેલે ગુણસ્થાનકે જાય છે. અગીઆરમેથી ક્રમશઃ પડતાં આ રીતે પહેલા ગુણસ્થાનક સુધી પણ પહોંચી જાય છે.

ઉપશમ શ્રેણીમાં અગીઆરમે ગુણસ્થાનેથી જીવ શા માટે પડે છે તેના મતભેદના ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે બતાવાય છે—

(૧) શ્રેણીનો અંતર્મુદ્દર્તનો કાળ પૂરો થતાં જીવને આપોઆપ પડવાનું થાય છે.

(૨) અંતર્મુદ્દર્તનો કાળ પૂરો થતાં મોહનીય કર્મનો એટલે સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય થતાં પડવાનું થાય છે.

(૩) કાળ પૂરો થતાં પારિણામિક ભાવથી પડે છે.

પડવાનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. કાળ પૂરો થતાં એમને એમ નીચે પડવાનું થાય નહિ. એમ કહી મોહનીયના ઉદયનું કારણ આપ્યું. ત્યારે શબ્દને વળગી રહી કહેવામાં આવે છે કે મોહનીયનો ઉદય તો દશમા ગુણસ્થાને જ હોય. ઉપશાંત મોહનીય ગુણસ્થાને તો મોહ ઉપશાંત જ હોય. તેથી પારિણામિક ભાવથી પડવાનું કહેવામાં

આવે છે. પણ પારિણામિક ભાવનો સ્વભાવ જીવને નીચે પાડવાનો નથી. આમ મતભેદો છે. તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે.

ઉપશમ કરવું એટલે દયાવીને શાંત રાખવું. અગીઆરમે ગુણસ્થાને સૂક્ષ્મ લોભ તો છે જ પણ તે દયાયલો છે, શ્રેણીનો કાળ પૂરો થતાં દયાયલો લોભ આપોઆપ ઉપર આવે જ એટલે કે મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય જ. કારણ કે ઉપશમનો કાળ ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તનો જ સૂત્રોમાં કહેલો છે. ઉપશમ-દયાણુ નીકળી જતાં દયાયેલો મોહ ઉપર આવે તે સ્વાભાવિક જ છે.

અગીઆરમાનો કાળ પૂરો થતાં એટલે ઉપશમ નીકળી જતાં મોહનીયનો ઉદય થાય તે નિયમાનુસાર જ છે. તેમાં કાંઈ અસંગતતા કે અનિયમિતતા નથી.

અને કાળ પૂરો થતાં આપોઆપ મોહના ઉદયને સ્વાભાવિક અથવા પારિણામિક ભાવથી થયો એમ ગણવું હોય તે ગણી શકે છે.

એક ભવમાં ઉપશમ શ્રેણી વધારેમાં વધારે બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે આત્મા એક ભવમાં બે વાર ઉપશમ શ્રેણી કરે તે જ ભવમાં ક્ષપક શ્રેણી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અને જે એક વાર ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરે તેને તે ભવમાં ક્ષપણુ શ્રેણી પ્રાપ્ત થઈ પણ શકે છે.

આ પ્રમાણે એક ભવમાં ઉપશમ અને ક્ષપક બંને શ્રેણી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો કર્મગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય છે. એક ભવમાં બેમાંથી એક જ શ્રેણી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો સિદ્ધાંતકારનો અભિપ્રાય છે.

આ ઉપશમ શ્રેણી ઓછામાં ઓછી ૮ આઠ વર્ષની વયવાળો અને વધારેમાં વધારે દેશોન પૂર્વ કોડ વર્ષની વયવાળો મનુષ્ય તથા પ્રથમના ત્રણ સંધ્યણુવાળો હોય તે જ પ્રારંભે છે. અને અમધ્ધાયુ અથવા બધ્ધ દેવાયુ હોય તે જ પ્રારંભી શકે છે. પરંતુ શેષ ત્રણ આયુષ્ય બાંધેલ હોય તો ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભી શકે નહિ.

ઉપશમ શ્રેણીનો કોઠો

ઉપશમ શ્રેણી કરનાર પુરુષને આશ્રયીતે આ કોઠો છે. તેમાં ક્રમસર દરેક ખાનામાં સમકાળે ઉપશમતી પ્રકૃતિઓ લખેલી છે.

સાતમું ગુણસ્થાન

૪ અનંતાનુબંધી કષાય સૌથી પહેલાં ઉપશમાવે

આઠમું ગુણસ્થાન

તે પછી મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ મોહનીય

નવમું ગુણસ્થાન શરૂ

નપુંસક વેદ

સ્ત્રી વેદ

હાસ્યાદિ છ નોકષાય

પુરૂષ વેદ

અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ

સંજ્વલન ક્રોધ

અપ્રત્યાખ્યાની માન, પ્રત્યાખ્યાની માન

સંજ્વલન માન

અપ્રત્યાખ્યાની માયા, પ્રત્યાખ્યાની માયા

સંજ્વલન માયા

અપ્રત્યાખ્યાની લોભ, પ્રત્યાખ્યાની લોભ

દશમું ગુણસ્થાન

સંજ્વલન લોભ

ઉપશાંત મોહ

૧૧ મું ગુણસ્થાન

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

આ અગીઆરમા ઉપશાંત મોહગુણસ્થાનમાં દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય ઉપશાંત થવાથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બંને ઉપશમ ભાવના જ હોય છે.

ઉપશમી જીવ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉદય પામીને ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનથી ફરીથી મોહ વડે ઉત્પન્ન થયેલા મલિન અધ્યવસાયો વડે અવશ્ય નીચે પડે છે. શ્રુતકેવળી, આહારક શરીરી, ઋજુમતી મનઃપર્ષવ શાની અને ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાની એ સર્વ મહાત્માઓ પણ પ્રમાદના વશથી અનંત ભવભ્રમણ કરે છે. અને તે ચારેય મહાત્મા તે તે ભવ પછીના ભવમાં જ ચારે ગતિવાળા થઈ શકે છે.

આખા સંસારચક્રમાં એક જીવને વધારેમાં વધારે ચાર વાર જ ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત થાય. અને એક ભવમાં કાર્મિક મતે વધારેમાં વધારે બે વાર ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત થાય.

આ અગીઆરમા ગુણસ્થાનમાં માત્ર એક સાતા વેદનીયનો અર્ધ હોય છે. આ અગીઆરમા ગુણસ્થાનમાં ઉદય પદ પ્રકૃતિનો છે તે દશમા ગુણસ્થાનમાંની ૬૦ ઉદય પ્રકૃતિમાંથી સંજ્વલન લોભ પ્રકૃતિ ઘટાડતાં પદ નો ઉદય છે. આ ગુણસ્થાનમાં સત્તા ૧૪૨ તથા ૧૩૯ પ્રકૃતિઓની દશમા ગુણસ્થાનક પ્રમાણે છે.

આ ગુણસ્થાનમાં મતિ, લેક્ષ્યા તથા અસિદ્ધત્વ નામના ઔદયિક ભાવ છે. એટલે પ્રદેશત્વગુણ, ક્રિયાગુણ, યોગગુણ, અવ્યાખ્યાધગુણ, અવગાહના ગુણ, અગુરુલઘુશ્ચુલ અને સૂક્ષ્મત્વગુણ ઔદયિકભાવથી પરિણમન કરે છે. શ્રદ્ધાગુણ ઉપશમ ભાવ તથા ક્ષાયિકભાવ જુદાજુદા જીવોની અપેક્ષાથી છે, ચારિત્રગુણ ઉપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે. જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ તથા વીર્યગુણ ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે. જીવત્વ, ભવ્યત્વ નામના પારિણામિક ભાવ શક્તિરૂપ છે.

આ અગીઆરમા ઉપશાંત મોહ ગુણુસ્થાનકમાં પર્યાપ્તિસંતી પંચેન્દ્રિય, અપગત સંજ્ઞતા મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, ૧૦ પ્રાણુ, યોગ ૯ માંથી એક વખતે એક, અપગતવેદત્વ, અકષાયત્વ, જ્ઞાન ૪, ૩, ૨ માં ઉપયોગથી એક યથાખ્યાત ચારિત્ર, દર્શન ૩, ૨ માં ઉપયોગથી એક, ઉપચારથી શુક્લલેશ્યા, ભવ્યત્વ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ બેમાંથી એક, સંજ્ઞિત આહારક હોય છે.

ઉપશાંત કષાય વીતરાગ હ્રસ્વસ્થ અંતરાત્મા ક્રમશઃ ખંને ઉપયોગવાળા, પૃથક્ત્વવિતર્ક વિચાર શુક્લ ધ્યાનના ધ્યાતા હોય છે. એમના દેહની અવગાહના ઓછામાં ઓછી ૩૬ હાથ અને વધારેમાં વધારે ૫૨૫ ધનુષ સુધીની હોય છે.

આ અગીઆરમા ઉપશાંત મોહ ગુણુસ્થાનનો સમય જ્ઞાન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતમુર્હિત છે.

આ ગુણુસ્થાનમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી ક્ષપક નથી હોતા. કારણ કે દશમા ગુણુસ્થાનકથી ક્ષપક શ્રેણીવાળા સીધા ખારમે ગુણુસ્થાનકે જાય છે.

બારમું

ક્ષીણમોહ વીતરાગ છન્નસ્થ

ગુણુસ્થાન

ક્ષીણમોહ—જેનો મોહ ક્ષય પામ્યો છે તે ક્ષીણ મોહ કહેવાય છે. ક્ષીણમોહને બદલે ક્ષીણ કષાય પણ કહેવાય છે. બન્નેનો અર્થ તો એક જ છે.

વીતરાગ—અહીં કષાયોનો સર્વથા ક્ષય થયેલો હોવાથી, રાગ-ભાવ, દ્વેષભાવ, સર્વથા નષ્ટ થયેલા હોવાથી વીતરાગ કહેવાય છે.

છન્નસ્થ—હજી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો ઉદય હોવાથી છન્નસ્થ કહેવાય છે.

જેનો મોહ-કષાયોનો ક્ષય થયો છે એવા ક્ષીણમોહ વીતરાગ છન્નસ્થનું સ્વરૂપ વિશેષ તે ક્ષીણમોહ વીતરાગ છન્નસ્થ ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

જેમ દશમા ગુણુસ્થાનક્રમાંથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા અગીઆરમું ગુણુસ્થાન પામે અને મોહનો તદ્દન ઉપશ્ચમ હોવાથી ઉપ-શ્ચાંતમોહ કહેવાય છે તેમ દશમા ગુણુસ્થાનમાં રહેલો સૂક્ષ્મ સંપરાય

ક્ષપક જ્યારે એ લોભના સૂક્ષ્મ અંશનો પણ ક્ષય કરે છે ત્યારે દશમા ગુણસ્થાનમાંથી સીધો આ ખારમા ગુણસ્થાનમાં આવે છે અને તે ક્ષીણમોહ કહેવાય છે.

જેમ ઉપશાંતમોહ અવસ્થા માત્ર ઉપશમકને જ આવે છે તેમ આ ક્ષીણમોહ અવસ્થા માત્ર ક્ષપક શ્રેણીવાળા જીવોને જ આવે છે. ઉપશાંતમોહ અવસ્થામાંથી અવશ્ય પતન છે ત્યારે આ ક્ષીણમોહ અવસ્થામાં પતનને અવકાશ જ નથી. તે ક્રમશઃ સિદ્ધ ગતિને જ પામે છે. આ ક્ષીણમોહ અવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ રહીને આત્મા ઉપરના ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ભવ છેલ્લો ભવ છે. આ ગુણસ્થાનકે કોઈ જીવાત્મા કાળ કરતા નથી પણ છેલ્લો ભવ આ રીતે સફળ કરે છે. જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીયની ૯ અને અંતરાયની ૫ એમ ત્રણ કર્મની ૧૯ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી તેરમા ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે.

જેના કર્મ મળ સમી ગયા છે અને જે સામ્ય ભાવમાં આરૂઢ થયા છે એવા ક્ષીણમોહ યોગીના સાન્નિધ્યમાં હરિણી સિંહના ખચ્ચાને પુત્ર બુદ્ધિથી સ્પર્શ કરે છે, ગાય વાધના ખચ્ચાને અને બિલાડી હંસ બાળને તેમજ મયૂર સર્પને સ્નેહથી પંપાળે છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય જીવો પણ જન્મ વૈર તજી દર્દને એક બીજા સાથે સ્નેહથી વર્તે છે.

અહીં કષાયનો ક્ષય થવા છતાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. પરંતુ કેવળજ્ઞાન તેમના આત્માની સમક્ષ આવી ગયું છે તે ઉપરના સ્થાનમાં જતાં જ પ્રગટ થાય છે. અહીં મોહનીય કર્મનું સંપૂર્ણ નિવારણ થઈ ગયું છે, નિર્મેહી આત્મભાવ પ્રગટ થયો છે. આ સર્વ પ્રભાવ તેરમા ગુણસ્થાનકમાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની સાથે જ પ્રગટી નીકળશે અને આત્મા જિનપદને ધારણ કરશે. અનંત કાળે અને મહાન પુરુષાર્થથી આ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે એ ભૂલવા જેવું નથી.

ક્ષપક શ્રેણી

ક્ષપકશ્રેણી કરનાર જ આ ખારમા ગુણસ્થાને આવે છે. ક્રમશઃ ચડતાં ચડતાં જે અધ્યવસાય દ્વારા આત્મા દર્શન મોહનીયનો અને ત્યાર પછી ચારિત્ર મોહનીયનો સર્વથા ક્ષય કરે તે ક્ષપક શ્રેણી કહેવાય છે. તેના બે અંશ છે—(૧) ક્ષાયિક બાવનું સમ્યક્ત્વ અને (૨) ક્ષાયિક બાવનું ચારિત્ર.

ક્ષપકની પાત્રતા

ક્ષપકશ્રેણીનો આરંભ કરનાર મનુષ્ય જ હોય છે અને તે આઠ વર્ષથી અધિક વયનો, પહેલા વજ્રઋષભ નારાય સંધ્યણુવાળો, શુદ્ધ ધ્યાનયુક્ત મનવાળો, ચોથા અવિરતિ, પાંચમા દેશ વિરતિ, છઠા પ્રમત્ત અને સાતમા અપ્રમત્ત એ ચાર ગુણસ્થાનમાંના કોઈ પણ એક ગુણસ્થાનમાં વર્તેલો ક્ષયોપશ્ચમ સમ્યક્ત્વી હોય છે.

ક્ષપકશ્રેણી તો આઠમા ગુણસ્થાનેથી જ મંડાય છે. પરંતુ શ્રેણી માંડનાર ક્ષયોપશ્ચમ સમ્યક્ત્વી હોવો જોઈએ અને તે ચોથાથી સાતમા સુધીના કોઈપણ ગુણસ્થાનમાં ક્ષયોપશ્ચમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને પછી જ આઠમા ગુણસ્થાનમાં આવી શ્રેણી માંડી શકે છે.

ક્ષપક શ્રેણીનો પ્રારંભક જે અપ્રમત્ત મુનિ હોય અને તે પૂર્વધર હોય તો તે શુક્લધ્યાનથી શ્રેણી માંડે છે અને પૂર્વધર ન હોય તો તે ધર્મધ્યાનયુક્ત થઈને શ્રેણી પ્રારંભે છે.

અબદ્ધાયુ અબદ્ધાયુ ક્ષપક

ક્ષપક શ્રેણીનો પ્રારંભ પૂર્વે આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય તો જ તે ચારિત્ર મોહનીયની ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભી શકે. અને તેણે જે આયુષ્ય બાંધી લીધું હોય તો અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના (ક્ષય) કર્યા બાદ ત્રણ દર્શનમોહનીયનો ક્ષય કરીને જ અટકે છે. તેથી આગળ ચારિત્ર

મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાને તત્પર થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેના આયુષ્યનો બંધ પડી ગયો છે તે તેને વિધ્નરૂપ થાય છે.

ક્ષપક શ્રેણીનો પ્રારંભ કરનારા બદ્ધાયુ અને અબદ્ધાયુ એમ બે પ્રકારે છે તેમાં જે બદ્ધાયુ ક્ષપક શ્રેણીનો આરંભ કરે અને અનંતાનુબંધીનો ક્ષય કર્યા પછી મરણનો સંભવ હોવાથી વિરામ પામે તો તે આત્મા કદાચિત મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય થવાથી ફરી પણ અનંતાનુબંધી બાંધે છે. કારણ કે તેના બીજ રૂપ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો નાશ કર્યો નથી.

પરંતુ અનંતાનુબંધીનો ક્ષય કર્યા પછી ચડતા પરિણામે જેણે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો પણ ક્ષય કર્યો છે તે તેના બીજ ભૂત મિથ્યાત્વનો નાશ થયેલો હોવાથી ફરીવાર અનંતાનુબંધી બાંધતો નથી.

દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કર્યા બાદ જે મરણ પામે તો અપતિત પરિણામે અવશ્ય વૈમાનિક દેવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને પતિત પરિણામને અનુસરી ચારે ગતિમાં જાય છે.

બદ્ધાયુષ્ક હોવા છતાં પણ દર્શન સપ્તક ક્ષય કર્યા પછી મરણ ન પામે તો અવશ્ય વિરામ પામે છે. પરંતુ ચારિત્ર મોહનીયની ક્ષપણા માટે ઉદ્ધમ કરતો નથી. આયુષ્ય પૂર્ણ ન થયું હોય અને ચડતા પરિણામ વાળો ન હોય તો મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી.

દર્શન ત્રિકનો ક્ષય કર્યા પછી આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. દર્શનત્રિકમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીય પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દર્શનનો ક્ષય થયો એમ માનવાનું નથી. પણ તેમાં મિથ્યાત્વ હતું તેનો જ ક્ષય થયો છે એટલે પરિણામે આત્માનો શ્રદ્ધા ભાવ તો નિર્મળ થાય છે અને તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે.

ક્ષપક શ્રેણીનું કાર્ય

મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવો એ ક્ષપક શ્રેણીમાં મુખ્ય કાર્ય છે. અને મોહનીયનો ક્ષય થતાની સાથે સાથે પ્રસંગે પ્રસંગે બાકીના સાત કર્મની પ્રકૃતિઓનો પણ ક્ષય થતો જાય છે તે ગૌણ છે. ત્રણ કરણ.

ચારિત્ર મોહનીયનો ક્ષય કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો આત્મા યથા-પ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એમ ત્રણ કરણ કરે છે. તેમાં અહીં સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકને યથાપ્રવૃત્તિકરણ, આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકને અપૂર્વકરણ અને નવમા અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનકને અનિવૃત્તિકરણ સમજવું.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—દર્શનમોહનીયનો ક્ષય કરવા માટે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરે છે તેની વિગત અગાઉ અપાર્ઝ ગદ્ય છે. તે પછી—

અપૂર્વકરણ કરે છે. તેમાં સ્થિતિધાત આદિ વડે અપ્રત્યાખ્યાના-વરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એ આઠ કષાયોનો તે પ્રમાણે ક્ષય કરે છે કે—

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકને પ્રથમ સમયે તેની પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ બાકી રહે છે, જ્યારે અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણસ્થાનકના સંખ્યાતમા ભાગ જાય ત્યારે સ્થાનર્દિં ત્રિક, નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, નરકાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયથી ચૌરિન્દ્રિય એ ચાર જાતિ, સ્થાવર, આતપ, ઉદ્યોત, સૂક્ષ્મ અને સાધારણ એ સોળ પ્રકૃતિઓને ઉદ્વલના સંક્રમ વડે ઉદ્વલિત કરી (સ્વ અને પર પ્રકૃતિમાં સંક્રમાવી) તેની પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ બાકી રાખે છે.

(ઉદ્વલના સંક્રમ અને ગુણસંક્રમમાં ફરક એ છે કે સ્વ-પ્રકૃતિ અને સજાતીય પર પ્રકૃતિમાં સંક્રમ કરવો તે ઉદ્વલના સંક્રમ છે અને માત્ર સજાતીય પર પ્રકૃતિમાં પ્રતિસમય અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણ સંક્રમાવે તે ગુણસંક્રમ કહેવાય છે.)

ત્યારપછી ગુણુસંક્રમ વડે બધાતી પ્રકૃતિઓમાં એ સોળ પ્રકૃતિઓને નાંખી સર્વથા તેનો ક્ષય કરે છે.

અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ એ આઠ કષાયોનો પ્રથમ ક્ષય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો પરંતુ હજુ સુધી તેનો સર્વથા ક્ષય કર્યો નથી. તે દરમ્યાન ઉપરની સોળ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. ત્યારપછી એ આઠ કષાયોના બાકી રહેલા અંશોને અંતર્મુહૂર્તમાં ક્ષય કરે છે.

ઉપરનું કથન સિદ્ધાંતના અભિપ્રાયથી છે. અન્ય મત એ છે કે પ્રથમ સોળ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાનો આરંભ કરે અને વચ્ચે આઠ કષાયોનો ક્ષય કરે અને પછીથી બાકી રહેલી સોળ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે.

અનંતાનુબંધી ૪ તથા દર્શનત્રિક એ સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કર્યા પછી ક્ષપક આત્મા નરક, તિર્યચ અને દેવ આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે અને તે પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાની તથા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય આઠ કષાયોનો ક્ષય કરવાનું શરૂ કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે આઠ કષાય તથા સોળ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્તમાં અનુક્રમે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્યાદિ છ નોકષાય પુરુષવેદ, સંવજ્જન કોષ, માન, માયા અને બાહ્ય લોભનો ક્ષય કરે છે. આ બધી પ્રકૃતિઓનો નવમા અનિવૃત્તિ બાહ્ય સંપરાય ગુણુસ્થાનકમાં ક્ષય થાય છે. અને સૂક્ષ્મ સંજ્વલન લોભનો દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણુસ્થાનકે ક્ષય થાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વથા મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી ક્ષીણમોહ વીતરાગ છદ્મસ્થ નામના બારમા ગુણુસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. બારમા ગુણુસ્થાનના દ્વિચરમ સગથે નિદ્રાદિકનો અને ચરમ સમયે ચૌદ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય ત્યારપછીના સમયે ચારે બાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થતો હોવાથી કેવળી થાય.

હવે અહીં પુરુષ વેદે શ્રેણી માંડનાર આશ્રયીને પ્રસંગાગત હકીકત આપવામાં આવે છે.

કોષને વેદતાં જે સમયે પુરુષ વેદનો ઉદય વિચ્છેદ થાય ત્યાંથી જેટલો કાળ કોષનો ઉદય રહેવાનો છે તેટલા કાળના ત્રણ વિભાગ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) અશ્વકર્ણ કરણાદ્યા તેની અંદર અપૂર્વ સ્પર્ક્ક થવાની ક્રિયા થાય છે.

(૨) કિટ્ટીકરણાદ્યા તેની અંદર કિટ્ટીઓ થાય છે.

(૩) કિટ્ટી વેદનાદ્યાના કાળમાં કરેલી કિટ્ટીઓ વેદાય છે.

અપૂર્વ સ્પર્ક્ક તથા કિટ્ટીનું સ્વરૂપ તથા વેદના આગત્તા ગુણ સ્થાનના વિવેચનમાં અપાર્થ ગયું છે તે પ્રમાણે સમજવું. અહીં સુધી આત્મા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન વર્તી કહેવાય છે.

દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનના ચરમ સમયે જ્ઞાનાવરણ પંચક, દર્શનાવરણ ચતુષ્ક, યશકીર્તિ, ઉચ્ચગોત્ર અને અંતરાય પંચક મળી સોળ કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ વિચ્છેદ થાય અને મોહનીયના ઉદય અને સત્તાનો વિચ્છેદ થાય, ત્યારપછીના સમયે આત્મા ક્ષીણ કષાય થાય છે એટલે કે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે જાય છે.

જો નપુંસક કે સ્ત્રીએ આ શ્રેણી માંડી હોય તો તે પોત પોતાના વેદનો ક્ષય તો અંતમાં કરે છે અને બાકીના બે વેદોમાંથી અધમ વેદનો પહેલાં અને બીજાનો ત્યાર પછી ક્ષય કરે છે. જે પ્રમાણે ઉપશમ શ્રેણીમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સમજવું.

અહીં બધી પ્રકૃતિનો ક્ષપક કાળ અંતર્મુદ્ધર્તનો જાણવો. આખીય શ્રેણીનું કાળ પરિમાણ પણ અસંખ્યાત લઘુ અંતર્મુદ્ધર્ત પરિમાણ એક ગુરુ અંતર્મુદ્ધર્ત જાણવું.

અહીં પુરુષ ક્ષપક આશ્રયી ક્ષપકશ્રેણીનો કોઠો આપ્યો છે અને તેમાં દરેક પ્રકૃતિની બાજુમાં તે વખતે આત્મા કયા ગુણસ્થાને હોય છે તે બતાવેલું છે અને આત્મા કંમલ: કઈ કઈ પ્રકૃતિઓનો ક્ષમ કરે છે તે બતાવેલું છે.

ક્ષપક શ્રેણીનો કોઠો

૪ અનંતાનુબંધીનો ક્ષય

મિથ્યાત્વ મોહનીય

મિશ્ર મોહનીય

સમ્યક્ત્વ મોહનીય

૪ - ૫ - ૬ - ૭ એ ચાર

ગુણસ્થાનમાંનું કોઈ પણ

નરકાયુ, તિર્યંચાયુ, દેવાયુ

૧૬ એકેન્દ્રિય આદિ

→ નવમા ગુણસ્થાનના પહેલા ભાગે

૪ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય,
૪ પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય

→ નવમા ગુણસ્થાનના બીજા ભાગે

નપુંસક વેદ

→ નવમા ગુણસ્થાનના ત્રીજા ભાગે

સ્ત્રી વેદ

→ ,, ,, ચોથા ,,

૬ હાસ્યાદિ નોકષાય

→ ,, ,, પાંચમા ,,

પુરુષ વેદ

→ ,, ,, છઠા ,,

સંજવલન કોષ

→ ,, ,, સાતમા ,,

સંજવલન માન

→ ,, ,, આઠમા ,,

સંજવલન માયા

→ ,, ,, નવમા ,,

સંજવલન લોભ

→ દશમા ગુણસ્થાને

૨ નિદ્રાદિક

→ બારમા ગુણસ્થાને

૫ જ્ઞાનાવરણ, ૫ અંતરાય

બારમા ગુણસ્થાને

૫ દર્શનાવરણીય

૭૨ (૭૩) પ્રકૃતિનો ક્ષય

→ ૧૪મા ગુણસ્થાનના ઉપાંતે

૧૩ પ્રકૃતિનો ક્ષય

→ ૧૪મા ગુણસ્થાનના અંતે

સિદ્ધિ-મોક્ષ પ્રાપ્તિ

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે થોડા સમય સુધી પૃથક્ત્વ વિતકં વિચાર શુક્લધ્યાન હોય છે. પછી બીજું એકત્વ અવિચાર શુક્લ ધ્યાન હોય છે અને તે આ ગુણસ્થાનના અંત સુધી રહે છે. અને તે સમાપ્ત થતાં જ કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને ભાવ મન નષ્ટ થાય છે.

આ ગુણસ્થાનનો જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે.

આ ગુણસ્થાનમાં અંધ એક માત્ર સાતાવેદનીયનો હોય છે.

આ બારમા ગુણસ્થામાં ૫૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદય હોય છે. તે આ પ્રમાણે—અગ્નીબારમા ગુણસ્થાનમાં ૫૯ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે તેમાંથી વજ્રનારાય તથા નારાય સઘયણ એ બે પ્રકૃતિઓ વિચ્છેદ જવાથી બાકીની ૫૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે.

બારમા ગુણસ્થાનમાં સત્તા ૧૦૧ કર્મ પ્રકૃતિઓની છે તે આ પ્રમાણે—દશમા ગુણસ્થાનમાં ક્ષપક શ્રેણીવાલાને ૧૦૨ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે તેમાં સંજ્વલન લોભ વિચ્છેદ જતાં બાકી ૧૦૧ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે.

બારમા ગુણસ્થાનમાં સંજી પંચેદ્રિય, અપગત સંયત્ત્વ, મનુષ્યગતિ, પંચેદ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, નવમાંથી કોઈ એક યોગ, ગત વેદત્વ, અકષાયત્વ, જ્ઞાન ૪, યથાખ્યાત ચારિત્ર, દર્શન ૩-૨ ઉપયોગથી એક, શુક્લ લેશ્યા, લવ્યત્વ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે.

બારમા ગુણસ્થાનમાં ગતિ લેશ્યા અને અસિદ્ધિત્વ નામના ઔદયિક ભાવ છે એટલે પ્રદેશત્વગુણ, ક્રિયાગુણ, યોગગુણ, અન્યાબાધગુણ, અગુરુલઘુ ગુણ તથા સૂક્ષ્મત્વ ગુણ, ઔદયિક ભાવથી પરિણમન કરે છે. શ્રદ્ધાગુણ તથા ચારિત્રગુણ ક્ષાયિક ભાવથી પરિણમન કરે છે. જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, વીર્યગુણ, ક્ષયોપશમ ભાવથી પરિણમન કરે છે. આ ગુણસ્થાનમાં ઔપશમિક ભાવ હોતો નથી.

તેરમું

સયોગી કેવળી ગુણુસ્થાન

યોગ, વીર્ય, શક્તિ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ વગેરે પર્યાય શબ્દો છે. યોગ સહિત હોય તે સયોગ. એટલે મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર-યોગ જે કેવળીને હોય તે સયોગી કેવળી કહેવાય છે. આ ગુણુસ્થાને ચાર ધાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન હોય છે.

આત્માના વિકાસને રોધક કર્મરૂપી મોહું સૈન્ય છે તેમાં મોહ એ સેનાપતિ છે. સેનાપતિ મોહ જ્યારે નાશ પામ્યો ત્યારે તેના નાના મોટા સૈનિકોની દૂરવસ્થા થાય છે. મોહના નાશ થવાથી બીજાં જ્ઞાનાવરણુ દર્શનાવરણુ અને અંતરાય એ ત્રણ ધાતીકર્મની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અંતર્મુહૂર્ત પછી એ ત્રણેય ધાતી કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે અને આત્મા નિરતિશય જ્ઞાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સમયમાં મન, વચન અને કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ બંધ ન હોવાથી તે અવસ્થાને સયોગી કેવળી અવસ્થા કહે છે.

કેવળજ્ઞાન એટલે સર્વગ્રપણું, ચૌદ રાજલોકને જોવાની સંપૂર્ણ શક્તિ, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, સ્વભાવદશા. આ સ્વભાવ દર્શન આડું હવે

કોઈ પણ વિદ્ન, આવરણ રહ્યું નથી. આત્મભાવ શુદ્ધ સ્ફટિક મણિની પેઠે પ્રકાશી રહ્યો છે. આ વખતે આત્મા કોઈ અનેરો આનંદ ભોગવે છે તેનું વર્ણન કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

આ સયોગી કેવળી ભગવાનને મનોયોગ, મનઃપથંવ જ્ઞાની અથવા અનુત્તર વિમાનના દેવ આદિએ મનદ્વારાજ પૂછેલા પ્રશ્નોના મન વડે જ ઉત્તર આપે ત્યારે પ્રવર્તે છે. તેમને વચનયોગ ધર્મદેશના આદિકાળે પ્રવર્તે છે અને કાયયોગ વિકાર, ગમનાગમન તથા નિમેષ ઉન્મેષ આદિમાં પ્રવર્તે છે.

અન્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા મનઃપથંવ જ્ઞાની અથવા અનુત્તર વિમાન વાસી દેવ આદિ જ્યારે ગન દ્વારા પ્રશ્ન કરે ત્યારે પ્રભુ તે પ્રશ્નને કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણી તેનો જે જવાબ આપવાનો હોય તેને અનુરૂપ મનોવર્ગણા પરિણામો છે. પરિણામ પામેલી તે મનોવર્ગણાઓને મનઃપથંવજ્ઞાની અથવા અવધિજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાન વડે જુએ છે, જોઈને તે મનોવર્ગણાના આકાર દ્વારા અનુમાન વડે વિવક્ષિત વસ્તુના વિચાર સાથે આકારનો નિયત સંબંધ હોવાથી આકાર દ્વારા બાહ્ય અર્થના વિચારને જાણે છે.

અંતર્મુદ્ધર્ત આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી મોક્ષમાં જાય તેઓ આશ્રયી સયોગી કેવળી ગુણસ્થાને અંતર્મુદ્ધર્ત જન્મન્ય કાળ છે. અને પૂર્વકોટી વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભમાં સાત માસ રહી ઉત્પન્ન કરે તેઓ આશ્રયી દેશોન પૂર્વકોટી પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે.

આયોજિકાકરણ

સઘળા સયોગી કેવળીઓ મોક્ષગમન સમયે અંતર્મુદ્ધર્ત આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે સમુદ્ધાત કરવા પહેલાં આયોજિકાકરણ અવશ્ય કરે છે. આયોજિકાકરણનો અર્થ—

આ = મર્યાદા.

યોજિકા = વ્યાપાર.

કરણુ = ક્રિયા.

એટલે કે કેવળીની દષ્ટિરૂપ મર્યાદા વડે અત્યંત પ્રશસ્ત મન વચન કાયાનો વ્યાપાર તે આયોજિકાકરણુ કહેવાય છે. જો કે કેવળી મહારાજના યોગનો વ્યાપાર પ્રશસ્ત જ હોય છે છતાં એવી વિશિષ્ટ યોગ-પ્રવૃત્તિ થાય છે કે જેની પછી સમુદ્ધાત અથવા યોગના નિરોધરૂપ ક્રિયાઓ થાય છે.

કેટલાએક આચાર્યો આયોજિકાકરણુને આવર્જિતકરણુ એવું નામ આપે છે. તેનો અર્થ તથાભવ્યત્વરૂપ પરિણામ વડે મોક્ષગમન પ્રત્યે સન્મુખ કરાયેલ આત્માનો અત્યંત પ્રશસ્ત યોગ વ્યાપાર તે આવર્જિતકરણુ કહેવાય છે.

બીજા કેટલાએક આચાર્યો આયોજિકા કરણુને આવશ્યક કરણુ કહે છે. અવશ્ય કરવા યોગ્ય ક્રિયાને આવશ્યક કરણુ કહેવાય છે. અત્યંત પ્રશસ્ત મન વચન કાયાના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે માટે તે આવશ્યક કરણુ કહેવાય છે.

આયોજિકા કરણુ કર્યા પછી જો કેવળી મહારાજને તેમનું આયુષ્ય જોટલું બાકી છે તેનાથી વેદનીય આદિ કર્મોની સ્થિતિ અધિક હોય તો તે કર્મોને સમાન કરવા માટે સમુદ્ધાત કરે છે. સમુદ્ધાતમાં વેદનીય આદિ કર્મોની વધારાની સ્થિતિ અને પરમાણુઓનો નાશ કરી અવશિષ્ટ આયુષ્ય સાથે જ તે કર્મો ભોગવાઈ જાય એમ કરે છે. આ સમુદ્ધાત અંતર્મુદ્ધર્ત આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે જ થાય છે.

જો તેમ ન કરે તો આયુષ્યકર્મ સમાપ્ત થાય અને વેદનીય આદિ બીજા કર્મ બાકી રહી જાય. માટે કર્મોને પ્રદેશ અને સ્થિતિ વડે સમાન કરવા માટે કેવળજ્ઞાની સમુદ્ધાત કરે છે.

જે કેવળી મહારાજને વેદનીય આદિ ત્રણ કર્મ આયુષ્યના જેટલી જ સ્થિતિવાળા છે તેઓ સમુદ્ધાત કરતા નથી.

સમ્ = સમ્યક્. ઉત્ = અધિકપણે. ધાત એટલે ધાત. સમ્યક્ રીતે અધિક કર્મેના ધાત કરવો તે સમુદ્ધાત. અથવા ફરી વાર ધાત કરવો ન પડે તેવી રીતે વેદનીય આદિ કર્મેના વિનાશ જે ક્રિયાવિશેષમાં થાય તે ક્રિયાવિશેષને સમુદ્ધાત કહે છે.

સમુદ્ધાત

કેવળી સમુદ્ધાત વખતે પ્રથમ સમયે પોતાના આત્મપ્રદેશને જ્ઞાપ્તિમાં સ્વશરી-પ્રમાણ અને લંબાપ્તિમાં ગર્વ અને અધિલોકાંત પ્રમાણ દંડ કરે છે. બીજે સમયે તે જ દંડાકાર આત્મપ્રદેશને પૂર્વ-પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારી લોકાંતપ્રમાણ કપાટાકાર કરે છે. ત્રીજે સમયે પૂર્વ-પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર-દક્ષિણ લોકાંત પર્યંત વિસ્તારી મંથાન આકાર, રવૈયાંશ્પ આકાર કરે છે. ચોથે સમયે વચ્ચેનું અંતર પૂરી સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી થાય છે.

પાંચમે સમયે અંતરને સંહરી મંથાનાકાર રાખે છે. છઠે સમયે મંથાનાકારને સંહરી કપાટાકાર રાખે છે. સાતમે સમયે કપાટાકાર સંહરી દંડાકાર રાખે છે. અને આઠમે સમયે દંડાકાર સંહરી શરીરસ્થ થાય છે.

સમુદ્ધાત કર્યા પછી લેશ્યા અને યોગ નિમિત્તે થતા સાતા વેદનીયના એક સમયના બંધને રોકવાની ઇચ્છાથી યોગનો નિરોધ કરે છે. જે કે સત્તામાં રહેલા વેદનીય આદિ કર્મે પોતાની સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી નાશ પામે પણ નોકર્મંશ્પ યોગ દ્રવ્ય વડે જીવનું વીર્ય પ્રવર્તતું હોવાથી કેવળીને સમય સ્થિતિનો બંધ અનિવાર્યપણે થયા જ કરે.

અગીઆરમા, બારમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકે માત્ર યોગ નિમિત્તે જે સ્થિતિનો બંધ થાય છે તે પહેલા સમયે બંધાય, બીજા સમયે

ભોગવાય અને ત્રીજા સમયે સત્તા રહિત થાય, એમ સમયે સમયે બંધ થાય, ભોગવાય અને સત્તા રહિત થાય.

એમ કેવળી ભગવાનને અનિવાર્યપણે બંધ થયા જ કરે છે માટે તેમને યોગ નિરોધ કરવો આવશ્યક છે. તેમાં પ્રથમ બાદર કાયયોગના બળથી બાદર વચનયોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત રહીને બાદર કાયયોગથી જ બાદર મનોયોગનો અંતર્મુહૂર્તમાં નિરોધ કરે છે. ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત રહીને બાદર કાયયોગ થકી ઉછ્વાસ નિઃશ્વાસનો અંતર્મુહૂર્તમાં રોધ કરે છે.

ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત રહીને સૂક્ષ્મ કાયયોગના બળથી બાદર કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. કારણ કે જ્યાં સુધી બાદર યોગ હોય ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ યોગનો રોધ થતો નથી.

ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગ દ્વારા સૂક્ષ્મ વચન યોગનો રોધ કરે છે. ત્યાર પછી બીજા કોઈ પણ યોગને રોધ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતાં તે જ અવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત રહે છે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગના સામર્થ્યથી સૂક્ષ્મ મનોયોગનો અંતર્મુહૂર્તમાં રોધ કરે છે. ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત રહી સૂક્ષ્મ કાયયોગ વડે અંતર્મુહૂર્તમાં સૂક્ષ્મ કાયયોગનો રોધ કરે છે.

તે વખતે તેમને “સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતી” નામનો શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ હોય છે. તે ધ્યાનના સામર્થ્યથી વદન, ઉદર વગેરેના વિવર (ખાલી જગ્યા) પૂરાય છે. અને શરીર-પ્રમાણ આત્મપ્રદેશોનો એક તૃતીયાંશ ભાગ સંકુચિત થઈ બે તૃતીયાંશ ભાગ બાકી રહે છે. એ પ્રમાણે સયોગી અવસ્થાના છેલ્લા સમયે સૂક્ષ્મ કાયયોગનો રોધ કરે છે તે સમયે સર્વ કર્મની સ્થિતિ અયોગીપણાની સ્થિતિ સમાન હોય છે. અયોગી અવસ્થામાં જે કર્મનો ઉદય નથી તેની સ્થિતિ તેનાથી એક સમય ન્યૂન હોય છે.

કેવળી ભગવંતો આ દશ બોલ સાથે વિચરે છે—(૧) સયોગી, (૨) સશરીરી, (૩) સલેશી, (૪) શુક્લલેશી, (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર, (૬) ક્ષાયિકસમક્તિ, (૭) પાંડિતવીર્ય, (૮) શુક્લધ્યાન, (૯) કેવળજ્ઞાન અને (૧૦) કેવળ દર્શન. સ્થિતિ જ્ઞાન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશ બહુ પૂર્વકેડી ગણાય છે. બીજા ત્રીજા શુક્લધ્યાનના પાયાને ધ્યાયીને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પહોંચે.

બીજી બાણવા જેવી હકીકતો

આ ગુણસ્થાનના પહેલા સમયે ચાર ધાતી કર્મોના ક્ષય થવાથી આત્મા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય (શક્તિ) પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે આત્મા જિનેન્દ્ર, કેવળી, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સકળ પરમાત્મા, પ્રભુ, ઈશ્વર, ભગવાન વગેરે સંજ્ઞાથી સંબોધાય છે.

કેવળી ભગવાન ઔપચારિક કારણથી બે પ્રકારના કહેવાય છે—(૧) સામાન્ય કેવળી, (૨) તીર્થંકર કેવળી.

કેવળી ભગવાનના વચનયોગથી ભગવાનના સંપૂર્ણ પ્રદેશોથી હ્રાદશ્ચાંદ્રપ વાણી ખરે છે. લોકમાં શબ્દ અસંખ્યાત છે. એવો કેાઈ શબ્દ બાકી ન રહે કે જે ભગવાનની વાણીમાં ન આવે. આ કારણથી દિગંબરો ભગવાનની વાણીને અનક્ષરી વાણી કહે છે.

કેવળી ભગવાનની વાણી અનેક ભાષાના રૂપમાં હોય છે, તેમની વાણીમાં બધી ભાષાના શબ્દો હોય છે કે જેથી દરેક જીવ ભગવાનની દેશના તેની પોતાની ભાષામાં સમજી શકે, આ કારણથી ભગવાનની વાણીને દિગંબરો ધ્વનિ કહે છે.

કેવળી ભગવાનનું શરીર પરમ ઔદારિક પરમાણુનું બની જાય છે અને સમયે સમયે ઔદારિક પરમાણુ ગ્રહણ કરે છે.

તીર્થંકર કેવળી ભગવાનને મહાન પુણ્યનો ઉદય હોય છે તેથી

તેમનું સમવસરણ દેવો રચે છે ત્યારે સામાન્ય કેવળીને મહાનપુણ્યનો ઉત્તય નહિ હોવાથી તેમને સમવસરણને બદલે દેવો “ગંધકુટિ” બનાવે છે એમ દિગંબર માન્યતા છે.

કેવળી ભગવાનને દશ પ્રાણમાંથી ચાર પ્રાણ હોય છે—(૧) વચન પ્રાણ, (૨) કાયપ્રાણ, (૩) શ્વાસોશ્વાસપ્રાણ અને (૪) આયુપ્રાણ. કેવળી ભગવાનને પાંચ ઇન્દ્રિય તથા દ્રવ્યમન મળીને છ પ્રાણનો અભાવ છે. કારણ કે કેવળી ભગવાનને ક્ષાયિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે અને એ છ પ્રાણો તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનીઓને હોય છે. ક્ષાયોપશમ જ્ઞાન પરાધીન છે અને તે આ છ પ્રાણો દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. પરંતુ કેવળી ભગવાન તો એ છ પ્રાણની સહાયતા વિના જ પોતાના સંપૂર્ણ આત્મ પ્રદેશોથી લોકાલોકના સમસ્ત પદાર્થો ત્રિકાળી પર્યાય સહિત વર્તમાનમાં દેખે છે, એટલે કે તેમના જ્ઞાનમાં અંજકે છે. તે કારણથી કેવળી ભગવાનમાં છ પ્રાણોનો અભાવ છે.

કેવળી ભગવાનને ભાવ ઉદીરણા નથી હોતી કારણ કે કેવળી પરમાત્માને રાગાદિક તથા ક્ષયોપશમ ભાવ નથી હોતા. કેવળી ભગવાનને દ્રવ્ય ઉદીરણા હોય છે એમ આગળ વાક્ય છે તેનું કારણ અને તેનો અર્થ એ છે કે કેવળી ભગવાનને આગળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે સમુદ્ધાત કરવો પડે છે.

છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેમને તો અવશ્ય સમુદ્ધાત કરવો પડે છે. બાકીના કેવળીને આયુષ્ય કરતાં વેદનીય આદિ ત્રણ કર્મની સ્થિતિ વધારે હોય તો જ સમુદ્ધાત કરવો પડે.

કેવળી ભગવાન અઢાર દોષ રહિત હોય છે તે અઢાર દોષ આ પ્રમાણે—

- (૧) જન્મ (૨) ક્ષુધા (૩) આર્તિ (૧૦) શોક (૧૩) ભય (૧૬) સ્વેદ
- (૨) જરા (૫) તૃષ્ણા (૮) આશ્ચર્ય (૧૧) મદ્દ (૧૪) ચિંતા (૧૭) રાગ
- (૩) મરણ (૬) ખેદ (૯) રોગ (૧૨) મોહ (૧૫) નિદ્રા (૧૮) દ્વેષ

કેવળી ભગવાનના ઉપદેશ, દર્શન, વિહારથી અનેક ભવ્યજીવોને આત્મલાભ થાય છે. કેવળી ભગવાન મોક્ષમાર્ગના નેતા કહેવાય છે.

તેરમા સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનમાં બાંધેલ ૩૬૦ એક સાતા વેદનીયનો હોય છે.

તેરમા ગુણસ્થાનમાં ૪૨ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદય હોય છે તે આ પ્રમાણે—આરમા ગુણસ્થાનમાં ૫૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે તેમાંથી જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, નિદ્રા, પ્રયલા અને અંતરાય ૫ મળી કુલ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો વિચ્છેદ થવાથી બાકીની ૪૧ પ્રકૃતિનો ઉદય છે અને તીર્થંકરની અપેક્ષાથી તીર્થંકર પ્રકૃતિ મળીને ૪૨ પ્રકૃતિનો ઉદય છે.

તેરમા ગુણસ્થાનમાં ૮૫ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે. તે આ પ્રમાણે—આરમા ગુણસ્થાનમાં ૧૦૧ પ્રકૃતિની સત્તા છે તેમાંથી જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, નિદ્રા પ્રયલા અને અંતરાય પાંચ મળી સોળ પ્રકૃતિઓ વિચ્છેદ જવાથી બાકીની ૮૫ પ્રકૃતિઓની સત્તા છે.

તેરમા ગુણસ્થાનમાં ઉપશમ ભાવ તથા ક્ષયોપશમ ભાવ નથી. બાકીના ત્રણ ઔદયિક ભાવ, ક્ષાયિક ભાવ તથા પારિણામિક ભાવ છે.

ઔદ્ભુ

અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન

બાહર કે સૂક્ષ્મ યોગ રહિત કેવળજ્ઞાની અયોગી કેવળી કહેવાય છે. તેના સ્વરૂપ વિશેષને અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક કહે છે.

તેના પ્રથમ સમયે કર્મનો ક્ષય કરવા માટે વ્યુપરત ક્રિયા અનિવૃત્તિ નામના શુક્લધ્યાનના ચોથા પાયા પર આરૂઢ થાય છે અને શૈલેશી કરણમાં પ્રવેશ કરે છે.

શૈલેશીકરણ

મેરુ પર્વતના જેવી સ્થિરતા. તેને ત્રિષે વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મની અસંખ્યગુણ શ્રેણી વડે અને આયુષ્યની સ્વાભાવિક શ્રેણી વડે કરણ-નિર્જરા કરવી તે શૈલેશીકરણ કહેવાય છે.

તેનો કાળ મધ્યમ રીતે પાંચ હરવાક્ષરના ઉચ્ચારણા જેટલો છે. અહીં જેટલી ઉદયવતી કર્મપ્રકૃતિઓ છે તેની સ્થિતિના ક્ષયથી નાશ પામે છે. જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય નથી તેને સમ્પત્તીય ઉદયવતી પ્રકૃતિમાં સ્તિભુક્સંક્રમથી સંક્રમાવી ઉદયવતી પ્રકૃતિ રૂપે વેદતો અયોગી ગુણસ્થાનકના છેલ્લા બે સમય બાકી હોય ત્યારે દેવગતિ આદિ બહોતેર પ્રકૃતિ-

ઓનો ક્ષય કરે છે અને છેલ્લે સમયે મનુષ્ય ગતિ આદિ ઉદયવતી તેર પ્રકૃતિઓની સત્તાનો વિચ્છેદ થાય છે.

ત્યારપછી અયોગી કેવળી સર્વ કર્મ રહિત થઈ તે જ સમયે લોકાન્તે જાય છે અને ત્યાં શાશ્વત કાળ રહે છે. કારણ કે તેમણે જન્મનું કારણ રાગ આદિનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે તેથી તેઓ ફરીથી સંસારમાં આવી જન્મ ધારણ કરતા નથી.

સિદ્ધ દશા ગુણસ્થાનાતીત છે કારણ કે જ્યાં સુધી આત્માના ગુણ વધતા રહે ત્યાં સુધી ગુણસ્થાન છે. સંપૂર્ણ શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી એટલે તેને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. કૃતકૃત્ય છે તેથી તેમને કોઈ ગુણસ્થાન નથી.

સિદ્ધ દશામાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવ હોય છે. સમક્ષિત હોય છે. સિદ્ધ રિયતિમાં જીવની સર્વ કળા ખુલ્લી હોય છે. સિદ્ધનું સુખ અવર્ણનીય છે અને તે શાશ્વત સદાકાળ રહેનારું છે. જીવાત્માની આ છેલ્લી પ્રાપ્તિ છે.

પહેલી પ્રાપ્તિ માનવ જન્મ.
બીજી પ્રાપ્તિ ધર્મ સમીપતા.
ત્રીજી પ્રાપ્તિ સમ્યગ્દર્શન.
ચોથી પ્રાપ્તિ કેવલ્ય દર્શન.
પાંચમી પ્રાપ્તિ સંપૂર્ણ ભોક્ષ.

બીજી જાણવા જેવી હકીકતો

આ ચૌદમા અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનનો કાળ એક અંતર્બુદ્ધર્ત છે અથવા પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોના ઉચ્ચારમાં લાગે તેટલો કાળ છે.

આ ગુણસ્થાનવાળા જીવ અપ્રમત્ત, એકસ્વરૂપ, વીતરાગ, કેવળજ્ઞાની, અયોગ, ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે.

અયોગી જિનકેવળીને એક ફક્ત આયુ પ્રાણ છે. કારણ કે તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે કાયપ્રાણ, વચનપ્રાણ તથા શ્વાસેશ્વાસપ્રાણ એ ત્રણ પ્રાણનો પણ નાશ થઈ જાય છે એટલે ચૌદમા ગુણસ્થાને ફક્ત આયુ પ્રાણ જ બાકી રહે છે.

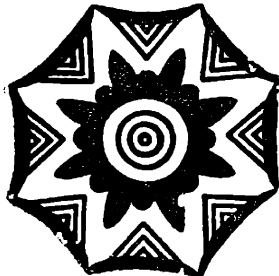
ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં કોઈપણ પ્રકૃતિનો બંધ હોતો નથી. અહીં ઉદય કેવળી ભગવાનને ૧૧ પ્રકૃતિનો છે તે આ પ્રમાણે છે—

વેદનીય	પંચેન્દ્રિયજાતિ	ત્રસ	આદ્ય
મનુષ્યગતિ	યજ્ઞકીર્તિ	બાદર	ઉચ્ચગોત્ર
મનુષ્યઆયુ	સુભગ	પર્યાપ્ત	

અને તીર્થંકર ભગવાનને તીર્થંકર પ્રકૃતિ ઉમેરતા બાર પ્રકૃતિનો ઉદય છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં તેરમા ગુણસ્થાન પ્રમાણે જ ૮૫ પ્રકૃતિની સત્તા છે. પરંતુ દ્વિચરમ સમયમાં ૭૨ પ્રવૃત્તિઓની અને અતિમ સમયમાં બાકીની ૧૩ પ્રકૃતિઓની સત્તા નષ્ટ થાય છે. ત્યારે કર્મનો અત્યંત અભાવ થવાથી અહિંનંત પરમેષ્ઠીમાં સિદ્ધપર્યાય પ્રગટ થઈ જાય છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવ હોય છે અને સિદ્ધ પરમાત્મામાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવ હોય છે.

અંધયંત્ર

ક્રમાંક	ગુણસ્થાનોના નામ	મૂળપ્રકૃતિ	ઉત્તરપ્રકૃતિ	જ્ઞાનાવરણીય	દર્શનાવરણીય	વેદનીય	મોહનીય	આયુષ્ય	નામ	ગોત્ર	અતગય
	આઘ	૮	૧૨૦	૫	૯	૨૨૬	૪૬૭	૨	૫		
૧	મિથ્યાત્વ	૮	૧૧૭	૫	૯	૨૨૬	૪૬૪	૨	૫		
૨	સાસ્વાદન	૮	૧૦૧	૫	૯	૨૨૪	૩૫૧	૨	૫		
૩	મિશ્ર	૭	૭૪	૫	૬	૨૧૯	૦૩૬	૧	૫		
૪	અગિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	૮	૭૭	૫	૬	૨૧૯	૨૩૭	૧	૫		
૫	દેશવિરતી	૮	૬૭	૫	૬	૨૧૫	૧૩૨	૧	૫		
૬	પ્રમત્તસંયત	૮	૬૩	૫	૬	૨૧૧	૧૩૨	૧	૫		
૭	અપ્રમત્તસંયત	૭	૫૮	૫	૬	૧	૦૩૧	૧	૫		
૮	અપૂર્વકરણ ૧લો ભાગ	૭	૫૮	૫	૬	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૨જો ભાગ	૭	૫૬	૫	૪	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૩જો ભાગ	૭	૫૬	૫	૪	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૪થો ભાગ	૭	૫૬	૫	૪	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૫મો ભાગ	૭	૫૬	૫	૪	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૬ઠ્ઠો ભાગ	૭	૫૬	૫	૪	૧	૦૩૧	૧	૫		
	” ૭મો ભાગ	૭	૨૬	૫	૪	૧	૦	૧	૧	૫	
૯	અનિવૃત્તિ ગુ. ૧લો ભાગ	૭	૨૨	૫	૪	૧	૫	૦	૧	૧	૫
	” ” ૨જો ભાગ	૭	૨૧	૫	૪	૧	૪	૦	૧	૧	૫
	” ” ૩જો ભાગ	૭	૨૦	૫	૪	૧	૩	૦	૧	૧	૫
	” ” ૪થો ભાગ	૭	૧૯	૫	૪	૧	૨	૦	૧	૧	૫
	” ” ૫મો ભાગ	૭	૧૮	૫	૪	૧	૧	૦	૧	૧	૫
૧૦	સૂક્ષ્મસંપરાય	૬	૧૭	૫	૪	૧	૦	૦	૧	૧	૫
૧૧	ઉપશાન્તમોહ	૧	૧	૦	૦	૧	૦	૦	૦	૦	૦
૧૨	ક્ષીણમોહ	૧	૧	૦	૦	૧	૦	૦	૦	૦	૦
૧૩	સંગેગી કેવળી	૧	૧	૦	૦	૧	૦	૦	૦	૦	૦
૧૪	અયોગી કેવળી	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦

ઉદીરણા યંત્ર

ક્રમાંક	ગુણસ્થાનોના નામ	મૂલપ્રકૃત	ઉત્તરપ્રકૃતિ	માનાવ:ણીય	દર્શનાવરણીય	વેદનીય	મોહનીય	આયુષ્ય	નામ	ગોત્ર	અંતરાય
	આઘ	૮	૧૨૨	૫	૯	૨૨૮	૪૬૭	૨	૫		
૧	મિથ્યાત્વ	૮	૧૧૭	૫	૯	૨૨૬	૪૬૪	૨	૫		
૨	સાસ્વાદન	૮	૧૧૧	૫	૯	૨૨૫	૪૫૯	૨	૫		
૩	મિશ્ર	૮	૧૦૦	૫	૯	૨૨૨	૪૫૧	૨	૫		
૪	અવિરત	૮	૧૦૪	૫	૯	૨૨૨	૪૫૫	૨	૫		
૫	દેશવિરત	૮	૮૭	૫	૯	૨૧૮	૨૪૪	૨	૫		
૬	પ્રમત્ત	૮	૮૧	૫	૯	૨૧૪	૧૪૪	૧	૫		
૭	અપ્રમત્ત	૬	૭૩	૫	૬	૦૧૪	૦૪૨	૧	૫		
૮	અપૂર્વકરણુ	૬	૬૯	૫	૬	૦૧૩	૦૩૯	૧	૫		
૯	અનિવૃત્તિબાદર	૬	૬૩	૫	૬	૦	૭	૦૩૯	૧	૫	
૧૦	સૂક્ષ્મસંપરાય	૬	૫૭	૫	૬	૦	૧	૦૩૯	૧	૫	
૧૧	ઉપશાન્તમોહ	૫	૫૬	૫	૬	૦	૦	૦૩૯	૧	૫	
૧૨	ક્ષીણમોહ	૫	૫૪	૫	૬	૦	૦	૦૩૭	૧	૫	
૧૩	સયોગીકેવળી	૨	૩૯	૦	૦	૦	૦	૦૩૮	૧	૦	
૧૪	અયોગીકેવળી	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	

ઉદય યંત્ર

ક્રમાંક	ગુણસ્થાનો નામ	મૂળપ્રકૃતિ	ઉત્તરપ્રકૃતિ	માનાવસ્થીય	દર્શનાવસ્થીય	વેદનીય	મોહનીય	આયુષ્ય	નામ	ગોત્ર	અતનાય
	ઓઘ	૮	૧૨૨	૫	૯	૨	૨૮	૪૬૭	૨	૫	
૧	મિથ્યાત્વ	૮	૧૧૭	૫	૯	૨	૨૬	૪૬૪	૨	૫	
૨	સાસ્વાદન	૮	૧૧૧	૫	૯	૨	૨૫	૪૫૯	૨	૫	
૩	મિશ્ર	૮	૧૦૦	૫	૯	૨	૨૨	૪૫૧	૨	૫	
૪	અવિરત	૮	૧૦૪	૫	૯	૨	૨૨	૪૫૫	૨	૫	
૫	દેશવિરત	૮	૮૭	૫	૯	૨	૧૮	૨૪૪	૨	૫	
૬	પ્રમત	૮	૮૧	૫	૯	૨	૧૪	૧૪૪	૧	૫	
૭	અપ્રમત	૮	૭૬	૫	૬	૨	૧૪	૧૪૨	૧	૫	
૮	અપૂર્વકરણ	૮	૭૨	૫	૬	૨	૧૩	૧૩૯	૧	૫	
૯	અનિવૃત્તિ	૮	૬૬	૫	૬	૨	૭	૧૩૯	૧	૫	
૧૦	સૂક્ષ્મસંપરાય	૮	૬૦	૫	૬	૨	૧	૧૩૯	૧	૫	
૧૧	ઉપશાન્તમોહ	૭	૫૯	૫	૬	૨	૦	૧૩૯	૧	૫	
૧૨	ક્ષીણ મોહ	૭	૫૭	૫	૬	૨	૦	૧૩૭	૧	૫	
૧૩	સયોગી કેવળી	૪	૪૨	૦	૦	૨	૦	૧૩૮	૧	૦	
૧૪	અયોગી કેવળી	૪	૧૨	૦	૦	૧	૦	૧	૯	૧	૦

ઓગણીસ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે. અને ઉપશમસમ્યગ્દષ્ટિને અનન્તાનુબન્ધી ચતુષ્ક અને પૂર્વોક્ત એ આયુષ્ય વિના એકસેબેતાલીશ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે. જ્યોના મતે અનન્તાનુબન્ધીની ઉપશમતા કરનાર ઉપશમશ્રેણી માંડે તેને મતે એ આયુષ્ય સિવાય એકસો હેતાલીશ પ્રકૃતિઓની સત્તા હોય છે.

[illegible]

ગુણસ્થાન દ્વાર

ગુણસ્થાનદ્વાર ૨૨ બાવીશ છે તેની ગાથા નીચે આપીને પછી તેની નીચે તેના અર્થ--નામ આપેલા છે—

ગાથા

નામ લક્ષણ ગુણ દ્વિર્ઘ, કિરિયા સત્તા બંધ વેદેય,
ઉદ્ય ઉદીરણા ચેવ, નિજ્જરા ભાવ કારણા.

પરિસહ મગ્ગ આયાય, જિવાય લેદે ભેગ ઉપયોગ,
લેસા ચરણ સમ્મત્તં, અરપા બહુચ્ચ ગુણકુણે હિં.

અર્થ - દ્વારના નામ

(૧) નામ	(૬) બંધ	(૧૧) ભાવ	(૧૬) જીવભેદ
(૨) લક્ષણ	(૭) વેદન	(૧૨) કારણ	(૧૭) યોગ
(૩) સ્થિતિ	(૮) ઉદ્ય	(૧૩) પરિસહ	(૧૮) ઉપયોગ
(૪) ક્રિયા	(૯) ઉદીરણા	(૧૪) માર્ગણા	(૧૯) લેશ્યા
(૫) સત્તા	(૧૦) નિજ્જરા	(૧૫) આત્મા	(૨૦) ચારિત્ર
	(૨૧) સમ્યક્ત્વ	(૨૨) અદ્ય બહુત્વ.	

૧. ગુણસ્થાનના નામ

(૧) મિથ્યાત્વ	(૮) અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિ બાદર
(૨) શાસ્વાદન	(૯) અનિવૃત્તિ બાદર
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય
(૪) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાંત મોહ
(૫) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ	(૧૨) ક્ષીણ મોહ
(૬) પ્રમત્ત સંયત	(૧૩) સયોગી કેવળી
(૭) અપ્રમત્ત સંયત	(૧૪) અયોગી કેવળી

૨. લક્ષણ દ્વાર

આગળ દરેક ગુણસ્થાનના પ્રકરણમાં તેનું વર્ણન આપેલું છે તે વર્ણનમાં તેનાં લક્ષણ આની જાય છે. તેથી અહીં ફરીથી જુદા લક્ષણો બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. સ્થિતિ દ્વાર

કયા કયા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ એટલે કાળમર્યાદા કેટલી હોય છે તે અત્રે બતાવેલ છે.

ગુ. ૧—અહીં ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે તે નીચે પ્રમાણે—

- (૧) અનાદિ અપર્યાવસિત. તે મિથ્યાત્વની આદિ નથી અંત પણ નથી એવા અભગ્ય જીવોનું મિથ્યાત્વ.
- (૨) અનાદિ સપર્યાવસિત. તે મિથ્યાત્વની આદિ નથી, પણ અંત છે. તે ભવ્ય જીવોનું મિથ્યાત્વ.
- (૩) સાદિ સપર્યાવસિત. તે મિથ્યાત્વની આદિ પણ છે અને અંત પણ છે. તે પડવાઈ ભવ્ય જીવોએ ફરીથી મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત કર્યું માટે મિથ્યાત્વની આદિ થઈ

અને આવા પડવાઈ જીવે ઉત્કૃષ્ટ દેશે જીણા અર્ધ પુદ્ગળ પરાવર્તન કાળમાં ફરીથી સગકિત પામીને મોક્ષે જશે માટે તે મિથ્યાત્વનેા અંત પણ થયો.

ગુ. ૨—જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવલિકા અને સાત સમયની.

ગુ. ૩—જઘન્ય તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની.

ગુ. ૪—જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૬૬ સાગરોપમ. તે ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિએ ત્રણ વાર પ્યારમે દેવલોક ઉપજે અને ત્રણ પૂર્વ કોડી અધિક મનુષ્યના ત્રણ ભવ કરે તે આશ્રયી. અથવા—

અનુત્તર વિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિએ બે વાર ઉપજે અને ત્રણ પૂર્વ કોડી અધિક મનુષ્યના ભવ કરે તે આશ્રયી જાણવું.

ગુ. ૫—જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશે (૮૩ વર્ષ) જીણી કોડ પૂર્વ.

ગુ. ૬—ગુ. ૫ મા પ્રમાણે.

ગુ. ૭ થી ૧૧—જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ.

ગુ. ૧૨—જઘન્ય તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની.

ગુ. ૧૩—ગુ. ૫ મા પ્રમાણે.

ગુ. ૧૪—પાંચ લઘુ અક્ષર ખોલાય તેટલા કાળ પ્રમ.ણ.

૪. ક્રિયાદ્વાર

ક્રિયા પચીસ પ્રકારની છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે—

૨૫ પ્રકારની ક્રિયા

૧. કાયિકી ક્રિયા—અયતનાથી કાયને પ્રવર્તાવવી, દુષ્ટભાવ

યુક્ત થઈને પ્રયત્ન કરવો, કોઈ કામવાસનાને માટે તત્પર થવું એ કાવિક્રિયા.

૨. આધિકરણિકી ક્રિયા—હિંસાકારી સાધનોને ગ્રહણ કરવા તે આધિકરણિકી ક્રિયા.

૩. પ્રાદ્વેષિકી—ક્રોધના આવેશથી, દ્વેષથી થતી ક્રિયા પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા છે.

૪. પારિતાપનિકી ક્રિયા—પ્રાણીઓને સતાવવાની ક્રિયા પારિતાપનિકી ક્રિયા છે.

૫. પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા—પ્રાણીઓને પ્રાણથી વિખૂટા કરવાની ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા છે.

૬. આરંભિકી ક્રિયા—ભાંગવા, ફેંડવા અને ધાત કરવામાં સ્વયં રત રહેવું અને બીજાની એવી પ્રવૃત્તિ જોઈ ખુશ થવું તે. છકાયની હિંસાનો જ્યાં સુધી ત્યાગ કર્યો નથી ત્યાં સુધી આ ક્રિયા લાગે.

૭. પારિશ્રદ્ધિકી ક્રિયા—પરિશ્રદ રાખવાનો ત્યાગ ન હોય તેથી ક્રિયા લાગે તે.

૮. માયા પ્રત્યયી ક્રિયા—કપટ કરવાથી ક્રિયા લાગે તે.

૯. અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયી ક્રિયા—પાપ વ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થવાથી આ ક્રિયા લાગે.

૧૦. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયી ક્રિયા—કુદેવ, કુચુરુ ને કુધર્મની શ્રદ્ધા રાખે, તેથી લાગતી ક્રિયા. તેના બે ભેદ છે—

(૧) ઓછી અધિકી મિથ્યાદર્શનવૃત્તિયા ક્રિયા.

(૨) વિપરીત મિથ્યાદર્શનવૃત્તિયા ક્રિયા.

(૧) શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞાથી ઓછું કે અધિક સદ્દે અથવા પ્રરૂપે તે. જેમકે કોઈ કહે કે જીવ તિલમાત્ર છે, તાંદુલમાત્ર છે. કોઈ કહે

કે જીવ આખા લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે ઓછી અધિકી મિચ્છા-દંસણુવત્તિયા ક્રિયા.

(૨) શ્રી જિનેશ્વરના માર્ગથી ઊલટી રીતે સદહે અથવા પ્રરૂપણા કરે તે, જેમકે પંચમહાભૂતમાંથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો છે અને દેહ પડ્યા પછી આત્મા પંચમહાભૂતમાં મળી જશે અને પાછળ કંઈ રહેશે નહિ.

૧૧. દ્વિદ્વિયા (દ્રષ્ટિકા) ક્રિયા—રાગવશ થઈ કોઈ વસ્તુના રૂપ જોવાની વૃત્તિથી લાગતી ક્રિયા.

૧૨. પુઠ્ઠિયા (સ્પૃશ્યકા) —પ્રમાદવશ સ્પર્શ કરવા લાયક વસ્તુના સ્પર્શનો અનુભવ કરવો તે.

૧૩. પાડુચ્ચિયા (પ્રાત્યયિકી) ક્રિયા—નવા શસ્ત્રો બનાવવાં તે. આ અર્થ પં. સુખલાલજીએ કરેલો છે.

—દ્રાષ્ટના ઉપર દ્રેષભાવ રાખવાથી ક્રિયા લાગે તે. આ અર્થ પૂ. શ્રી અમોલક ઋષિજીએ કર્યો છે. શતાવધાની શ્રી રતનચંદ્રજી મહારાજ દ્વારા સંપાદિત અર્ધમાગધી કોષમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે— “બહારની વસ્તુનો આશ્રય કરવાથી લાગતી ક્રિયા—કર્મબંધ.” પં. હરગોવિંદદાસકૃત “પાઈઅમટ્ટમહણુવો”માં પણ એવો જ અર્થ કર્યો છે.

૧૪. સામંતોવણીયા (સામંતોપનિપાતિકી) ક્રિયા—અનેક વસ્તુનો સમુદાય મેળવવાથી લાગતી ક્રિયા. કેટલાક એવો અર્થ પણ કરે છે કે—“દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, છાશ, પાણી આદિ પ્રવાહી પદાર્થનાં ઠામ ઉઘાડાં રાખતાં તેમાં જીવજંતુ પડતાં મૃત્યુ પામે કે દુઃખી થાય તેથી જે ક્રિયા લાગે તે.

૧૫. સાહુત્થિયા (સ્વાહુસ્તિકી) ક્રિયા—પરસ્પર લડાવે તે. બીજો એવો અર્થ પણ કર્યો છે કે—પોતાને હાથે કે બીજા પાસે જીવહિસા કરાવે. પં. સુખલાલજીએ એવો અર્થ કર્યો છે કે—“ક્રિયા બીજાને કરવાની હોય તે પોતે કરી લેવી.”

૧૬. નેસતિયા (નૈશસ્ત્રિકી) ક્રિયા—કોઈ વસ્તુને યતના વિના નાખી દેવાથી લાગતી ક્રિયા. તેના બે ભેદ છે—

૧. જીવ નેસતિયા—જીવોને ઉપરથી ફેંકી, તકલીફ ઉપજાવે તેથી લાગે તે.

૨. અજીવ નેસતિયા—અજીવ વસ્તુ અયતનાથી ફેંકી દે તેથી લાગે તે.

૧૭. આણુવણિયા (આજ્ઞાપનિકા) ક્રિયા—ધણીની આજ્ઞા વિના કોઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરે તે તથા કોઈ વસ્તુ મંગાવવાથી ક્રિયા લાગે તે. તેના બે ભેદ—

૧. જીવઆણુવણિયા ક્રિયા—સજીવ વસ્તુઓ મંગાવવાથી લાગે તે ક્રિયા.

૨. અજીવઆણુવણિયા ક્રિયા—નિર્જીવ વસ્તુ મંગાવવાથી લાગે તે ક્રિયા. ખીજો પણ અર્થ કરે છે કે નોકર, મજૂર વગેરે પાસે તેનો માલિક હુકમ દઈને જે કામ કરાવે તેની માલિકને લાગે છે તે ક્રિયા.

૧૮. વેયારણિયા (વૈદ્યારણિકા) ક્રિયા—કોઈ વસ્તુને વિદારે એટલે છેદન ભેદન ટૂંકડા કરે તેથી ક્રિયા લાગે તે.

તેના બે ભેદ—

(૧) સજીવવેયારણિયા—શાક-ભાજી ફળ, ફૂલ, પશુ, પક્ષી વગેરે સજીવ વસ્તુના ટૂંકડા કરવાથી લાગે તે.

(૨) અજીવવેયારણિયા—વસ્ત્ર, ધાતુ, મકાન, લાકડાં, ઇંટ વગેરે તોડે અથવા કપાય વશ કંકડા કરે તેથી જે ક્રિયા લાગે તે.

૧૯. અણુભોગવત્તિયા (અનાભોગપ્રત્યયા) ક્રિયા—ઉપયોગ રહિત એટલે અયતનાપૂર્વક કામ કરવાથી ક્રિયા લાગે તે. વસ્ત્રપાત્રાદિ અસાવધપણે લીએ-મૂકે અથવા અસાવધાનપણે પૂંજે તેથી લાગે તે ક્રિયા.

૨૦. અણુવકંબવત્તિયા ક્રિયા—હિસામાં ધર્મ દર્શાવે, તપ સંયમ વગેરે મહિમા માટે કરે, તે પ્રમાણે આ લોક તેમ જ પરલોક વિરુદ્ધ કામો કરવાથી ક્રિયા લાગે તે.

૨૧. અણુપયોગવત્તિયા ક્રિયા—અસાવધાનપણે સાવધ ભાષા બોલે, ગમનાગમન કરે, શરીર સંક્રાંતિ-પ્રસારે તથા બીજા પાસે કામ કરાવતાં હિંસા થાય તે.

બીજો અર્થ એવો પણ ક્યો છે કે—એ વસ્તુનો સંજોગ મેળવી આપવાથી પોતે દલાલી કરે તેથી લાગે તે ક્રિયા. સ્ત્રી-પુરુષ, ગાય-બળદ આદિનો સંયોગ મેળવી આપવો લે સજીવ અણુપયોગવત્તિયા; અને કરિયાણા, ભૂષણ, વસ્ત્રાદિની દલાલી કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે, અજીવ અણુપયોગવત્તિયા. પાપકર્મની દલાલીથી બચવું જોઈએ.

૨૨. સામુદાણિયા ક્રિયા—સામુદાય એટલે ધણા જણ મળીને એક કાર્ય કરે તેની ક્રિયા લાગે તે. કંપની કરી વેચાણ કરે, ભેળા મળી નાટક જુએ, મંડળ બંધાઈ સોદા કરે, ટોળે મળી ચોપાટ-ગંજીપાની રમત રમે, હજારો માણસો ભેળા મળી ફાંસીની શિક્ષા જુએ, બધા મળી વેશ્યાનો નાચ જુએ—આવા બધા પ્રસંગોમાં સામુદાણિયા ક્રિયા લાગે. આવા પ્રસંગમાં બધા ભેળા મળેલા માણસોના એક સરખા પરિણામ અને વિચારધારા હોય છે તેથી એક સાથે કર્મનો બંધ પણ પડે છે અને તેના ફળ પણ સામુદાયિક મળે છે, જેમ કે વહાણ કે આગબોટમાં બધા સાથે ડૂબે, એરોપ્લાઈન તૂટતાં બધા સાથે મરે, લેગ મરકી આદિ ભયંકર રોગમાં બધા સાથે સપડાય, ધરતીકંપમાં ધણા માણસો સાથે મૃત્યુ પામે કે દુઃખ પામે વગેરે.

સામુદાણિયા ક્રિયાના ત્રણ ભેદ, તે—

(૧) સાંતર-તે અંતરસહિત ક્રિયા કરે. બધા મળી અમુક કાર્ય કર્યા પછી છોડી દઈ પાછું ફરીથી કરે તે.

(૨) નિરંતર—અંતરા વિના કરે તે.

(૩) તદુભય—અંતર સહિત પણ કરે અને અંતર રહિત પણ કરે તે.

૨૩. પેન્નજવત્તિયા ક્રિયા—પ્રેમભાવના ઉદયથી લાગે તે. તેના બે ભેદ—

૧. માયા-કપટ કરવાથી.

૨. લોભ કરવાથી.

માયા અને લોભ રાગ કષાયની પ્રકૃતિ છે.

૨૪. દોસવત્તિયા ક્રિયા—દ્વેષ ભાવના ઉદયથી જે ક્રિયા લાગે તે. તેના બે ભેદ છે—

(૧) ક્રોધ કરવાથી.

(૨) માન કરવાથી.

ક્રોધ અને માન એ દ્વેષ કષાયની પ્રકૃતિ છે.

આ પ્રમાણે સંપરાય ક્રિયાના ૨૪ ભેદ થાય છે. આ ક્રિયાઓ કર્મબંધનનું કારણ બની સમદષ્ટિ પ્રાપ્તિએ છોડવી જોઈએ.

૨૫. ધરિયાવહિયા ક્રિયા—અગિયારમા ઉપશાંત ગુણસ્થાન વર્તી મુનિરાજ, બારમા ક્ષીણુમોહ ગુણસ્થાનવર્તી અને તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી સયોગી કેવળી ભગવંતોને નામકર્મના ઉદયથી મન, વચન, કાયાના યોગની +શુભ પ્રવૃત્તિથી ધરિયાવહિયા ક્રિયા લાગે છે. તેથી અત્યંત સાતાવેદનીય કર્મોના દલિકો એકઠાં થાય છે, પરંતુ કષાયનું મિશ્રણ નહિ હોવાથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે બંધ જ પડે છે, અને સ્થિતિ

+ કેવળી ભગવાનની મનોયોગની પ્રવૃત્તિ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનના દેવોએ મનથી કરેલા પ્રશ્નોના મનથી ઉત્તરો આપવામાં, વચનયોગની પ્રવૃત્તિ વ્યાખ્યાન અને પ્રશ્નકારોને ઉત્તર આપવામાં અને કાચયોગની પ્રવૃત્તિ ઉદ્યાવલિમાં આવેલાં દ્રવ્યક્ષેત્રાદિના સ્પર્શનામાં ઇત્યાદિ શુભક્ષેત્રાદિની કાર્યમાં જ હોય છે.

અને અનુભાગ ખે બાંધ પડતાં નથી, કેમકે કષાય રહિત કેવળ યોગ કર્મબાંધક થતો નથી. આથી વીતરાગ દેવને પ્રથમ સમયે લાગેલાં સાતા-વેદનીય કર્મપુદ્ગલો ખીજે સમયે વેદી ત્રીજે સમયે નિર્જરી જાય છે અર્થાત્ આત્માથી દૂર થઈ જાય છે, ખરી પડે છે. તેના ખે ભેદ—

(૧) હ્રસ્વસ્થની ધરિયાવહિયા ક્રિયા તે અગિયારમા અને પારમા ગુણુસ્થાનવર્તી હ્રસ્વસ્થ વીતરાગ મુનિને શરીર હાલતાં લાગે તે.

(૨) કેવળીની તે તેરમા ગુણુસ્થાન વર્તી સયોગી કેવળી ભગવાનને હાલતાંઆલતાં ક્રિયા લાગે તે.

એ પચીસ પ્રકારની ક્રિયામાંની કયા કયા ગુણુસ્થાને કેટલી કેટલી ક્રિયા લખે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ તથા ૩—૨૪ ક્રિયા લાભે તે ધર્યાવહિની ક્રિયા વર્જીને.

ગુ. ૨ તથા ૪—૨૩ ક્રિયા લાભે તે ધર્યાવહિની તથા મિથ્યાત્વ એ ખે ક્રિયા વર્જીને.

ગુ. ૫—૨૨ ક્રિયા લાભે તે ધર્યાવહિની, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ એ ત્રણ વર્જીને.

અહીં દેશવિરતિ છે માટે અવિરતિની ક્રિયા બાંધ છે.

ગુ. ૬—૨ ક્રિયા લાભે. તે આરભિયા અને માયાવતિયા.

ગુ. ૭ થી ૧૦—૧ ક્રિયા લાભે તે માયાવતિયા.

ગુ. ૧૧ થી ૧૩—૧ ક્રિયા લાભે તે ધરિયાવહિ. કારણુ અહીં ક્રિયાનો અભાવ છે.

ગુ. ૧૪—કોઈ ક્રિયા લાભે નહિ કારણુકે અહીં કષાય નથી તેમ જ યોગનું પણ રૂંધન છે.

૫. સત્તા દ્વાર

કર્મ આઠ પ્રકારના છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર

અને (૮) અંતરાય. એ આઠ કર્મોમાંથી કેટલા કેટલા કર્મોની કયા કયા ગુણસ્થાને સત્તા હોય છે તે અત્રે બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૧૧—આઠેય કર્મોની સત્તા.

ગુ. ૧૨—સાત કર્મોની સત્તા. તે મોહનીય કર્મ વર્જીને કારણ અહીં તેનો ક્ષય છે.

ગુ. ૧૩, ૧૪—ચાર કર્મોની સત્તા. તે વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર. કારણકે અહીં ધનધાતી કર્મોનો ક્ષય છે અને કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પ્રવર્તે છે.

૬. બંધ દ્વાર

ગુ. ૧, ૨, ૪, ૫, ૬, ૭—આઠ કર્મ બંધાય. અને સાત કર્મ બાંધે તો આયુષ્ય કર્મ વર્જીને.

ગુ. ૩, ૮, ૯—સાત કર્મ બાંધે તે આયુષ્ય કર્મ વર્જીને. કારણ કે ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં મિશ્રદષ્ટિ છે માટે આયુષ્યનો બંધ નહિ અને ૮ તથા તેની ઉપરના ગુણસ્થાનમાં આયુષ્યનો બંધ છે જ નહિ.

ગુ. ૧૦—છ કર્મ બાંધે તે આયુષ્ય અને મોહનીય એ બે કર્મ વર્જીને.

ગુ. ૧૧, ૧૨, ૧૩—એક ફક્ત સાતાવેદનીય કર્મ બાંધે.

ગુ. ૧૪—અ-બંધ છે, ત્યાં કોઈ કર્મનો બંધ નથી.

૭, ૮ ઉદય, વેદન દ્વાર

કયા કયા ગુણસ્થાને કયા અને કેટલા કર્મોનો ઉદય તથા કયા અને કેટલા કર્મ વેદાય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૧૦—આઠેય કર્મોનો ઉદય અને આઠેય કર્મ વેદે.

ગુ. ૧૧, ૧૨—સાત કર્મોનો ઉદય અને સાત કર્મ વેદે. તે મોહનીય

વર્જને. કારણ કે તે કર્મ ઉપશમ થયેલું છે અથવા ક્ષય થયેલું છે.

ગુ. ૧૩, ૧૮—ચાર કર્મનો ઉદય અને ચાર કર્મ વેદે. તે વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર. કારણ કે ધનધાતી ચાર કર્મનો ક્ષય થયો છે.

૯. ઉદીરણ દ્વાર

કયા કયા ગુણુસ્થાનકે કયા અને કેટલા કર્મની ઉદીરણ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૭—આઠેય કર્મની ઉદીરણ છે. સાત કર્મની ઉદીરણ કરે ત્યારે આયુષ્ય કર્મ વર્જને.

ગુ. ૮, ૯—સાત કર્મની ઉદીરણ તે આયુષ્ય કર્મ વર્જને. અને છ કર્મની ઉદીરણ કરે તો આયુષ્ય તથા મોહનીય કર્મ વર્જને.

ગુ. ૧૦—છ કર્મની ઉદીરણ તે આયુષ્ય અને મોહનીય એ બે કર્મ વર્જને. અને પાંચ કર્મની ઉદીરણ કરે તો આયુષ્ય, મોહનીય અને વેદનીય એ ત્રણ કર્મ વર્જને.

ગુ. ૧૧, ૧૨—પાંચ કર્મની ઉદીરણ તે આયુષ્ય, મોહનીય અને વેદનીય એ ત્રણ કર્મ વર્જને. અને બે કર્મની જ ઉદીરણ કરે તો તે નામ અને ગોત્ર એ બે કર્મની જ કરે.

ગુ. ૧૩—નામ અને ગોત્ર એ બે કર્મની જ ઉદીરણ કરે.

ગુ. ૧૪—ઉદીરણ નથી.

૧૦. નિર્જરા દ્વાર

કયા કયા ગુણુસ્થાને કયા અને કેટલા કર્મની નિર્જરા હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૧૧—આઠેય કર્મની નિર્જરા.

ગુ. ૧૨—સાત કર્મની નિર્જરા તે મોહનીય કર્મ વર્જને કારણ કે તેનો ક્ષય થયો છે.

ગુ. ૧૩, ૧૪—ચાર કર્મની નિર્જરા તે વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર.

૧૧. ભાવ દ્વાર

ભાવ પાંચ છે—(૧) ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક અને (૫) પારિણમિક. કયા ગુણસ્થાને કયા અને કેટલા ભાવ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૩—ત્રણ ભાવ. તે ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણમિક.

ગુ. ૨—ચાર ભાવ. તે ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણમિક.

ગુ. ૪ થી ૧૧—ઉપશમ સમકિત્તી ઉપશમ શ્રેણી માંડે તેને ચાર ભાવ. તે ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણમિક.

ગુ. ૮ થી ૧૦—ક્ષપકશ્રેણીવાળાને ચાર ભાર તે ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણમિક.

ગુ. ૧૨—ગુ. ૮ થી ૧૦ પ્રમાણે.

ગુ. ૧૩, ૧૪—ઔદયિક, ક્ષાયિક, પારિણમિક એ ત્રણ ભાવ.

સિદ્ધોમાં બે ભાવ—ક્ષાયિક અને પારિણમિક.

૧૨. કારણ દ્વાર

કર્મબંધના કારણ પાંચ છે—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ. કયા કયા ગુણસ્થાનમાં કયા અને કેટલા કારણ હોય તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૩—પાંચેય કારણ લાભે.

ગુ. ૨, ૪—ચાર કારણ લાભે તે મિથ્યાત્વ વર્જને.

ગુ. ૫, ૬—ત્રણ કારણ લાભે તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ વર્જને.

ગુ. ૭ થી ૧૦—એ કારણુ લાભે તે કષાય અને યોગ.

ગુ. ૧૧, ૧૨, ૧૩—એક કારણુ લાભે તે યોગ.

ગુ. ૧૪—અહીં કોઈ કારણુ નથી. માટે કર્મબંધ પણ નથી.

૧૩. પરિસહ દ્વાર

પરિસહ બાવીશ છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) ક્ષુધાનો	(૮) સ્ત્રીનો	(૧૫) અલાભનો
(૨) તૃષાનો	(૯) ચાલવાનો	(૧૬) રોગનો
(૩) શીતનો	(૧૦) એક આસને	(૧૭) તૃણ સ્પર્શનો
(૪) ઉષ્ણનો	એસી રહેવાને	(૧૮) મેલનો
(૫) ડાંસ મચ્છરનો	(૧૧) શય્યાનો	(૧૯) સત્કાર પુરસ્કારનો
(૬) અચેલ-અવસ્થનો	(૧૨) આકોશ વચનનો	(૨૦) પ્રજાનો
(૭) અરતિનો	(૧૩) વધનો	(૨૧) અજ્ઞાનનો
	(૧૪) યાચનાનો	(૨૨) દર્શનનો

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૨.

કયા કયા ગુણુસ્થાને કયા અને કેટલા પરિસહ લાભે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૪—પરિસહ ૨૨ લાભે. પરંતુ તે દુઃખરૂપ છે અને નિર્જરામાં પરિણમે નહિ.

ગુ. ૫ થી ૯—પરિસહ ૨૨ લાભે. એક સમયે ૨૦ વેદે તેમાં શીતનો પરિસહ હોય ત્યાં ઉષ્ણનો નહિ અને ચાલવાનો પરિસહ હોય ત્યાં એસવાનો નહિ.

ગુ. ૧૦ થી ૧૨—પરિસહ ૧૪ લાભે. તે મોહનીય કર્મના ઉદયે આઠ પરિસહ હતા તે વળીને તે આ પ્રમાણે—

અચેલક	સ્ત્રી	આકોશ	સત્કારપુરસ્કાર
અરતિ	એસવાનો	મેલનો	

એ સાત ચારિત્ર મોહનીયના ઉદ્યે હતા અને આઠમે દર્શનપરિસહ તે દર્શનમોહનીયના ઉદ્યે હતો તે. એમ કુલ આઠ વર્ણને. તેમાં એક સમયે ૧૨ પરિસહ વેદે.

ગુ. ૧૩—પરિસહ ૧૧ તે આ પ્રમાણે—

ક્ષુધા શીત ડાંસમન્છર શય્યાનો યાચનાનો તૃણસ્પર્શનો
તૃષા ઉષ્ણ ચાલવાનો વધનો રોગનો

૧૪. માર્ગણી

માર્ગણી એટલે એક ગુણસ્થાનેથી ઉપર કે નીચેના ગમે તે બીજા ગુણસ્થાને જવું તે. કયા કયા ગુણસ્થાનેથી ઉપર કે નીચે બીજા કયા ગુણસ્થાને જવાય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—માર્ગણી ૪ એટલે ૩, ૪, ૫ કે ૭ મે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૨—માર્ગણી ૧ એટલે પડીને પહેલે ગુણસ્થાને આવે ચડવાનું નથી.

ગુ. ૩—માર્ગણી ૪ એટલે પડે તો પહેલે ગુણસ્થાને આવે અને ચડે તો ૪, ૫ કે ૭ મે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૪—માર્ગણી ૫ એટલે પડે તો ત્રીજે, બીજે કે પહેલે ગુણસ્થાને આવે અને ચડે તો પાંચમે કે સાતમે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૫—માર્ગણી ૫ એટલે પડે તો ૪, ૩, ૨ કે ૧ લે ગુણસ્થાને જાય અને ચડે તો સાતમે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૬—માર્ગણી ૬ એટલે પડે તો ૫, ૪, ૩, ૨ કે ૧ લે ગુણસ્થાને જાય અને ચડે તો સાતમે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૭—માર્ગણી ૩ એટલે પડે તો ૬ કે ૪ થે ગુણસ્થાને જાય અને ચડે તો આઠમે ગુણસ્થાને જાય.

ગુ. ૮—માર્ગણા ૩ એટલે પડે તો ૭ મે કે ૪ થે ગુણુસ્થાને જાય અને ચડે તો નવમે ગુણુસ્થાને જાય.

ગુ. ૯—માર્ગણા ૩ એટલે પડે તો ૮ મે કે ૪ થે ગુણુસ્થાને જાય અને ચડે તો દશમે ગુણુસ્થાને જાય.

ગુ. ૧૦—માર્ગણા ૪ એટલે પડે તો નવમે કે ચોથે ગુણુસ્થાને જાય અને ચડે તો ૧૧ મે કે ૧૨ મે ગુણુસ્થાને જાય.

ગુ. ૧૧—માર્ગણા ૨ એટલે પડે તો ૧૦ મે કે ૧ લે ગુણુસ્થાને આવે અને કાળ કરે તો અનુત્તર વિમાને જાય અને ચોથું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થાય.

ગુ. ૧૨—માર્ગણા ૧ એટલે ચડીને તેરમે ગુણુસ્થાને જાય. પડવાનું નથી.

ગુ. ૧૩—માર્ગણા ૧ એટલે ચડીને તેરમે ગુણુસ્થાને જાય.

ગુ. ૧૪—માર્ગણા નથી. અઘાતી કર્મનો ક્ષય થઈ મોક્ષે જાય.

૧૫. આત્મા દ્વાર

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક ૧૨ ઉદ્દેશ ૧૦ માં ભગવાને આઠ પ્રકારના આત્મા પ્રશ્ન્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) દ્રવ્ય આત્મા (૩) યોગ આત્મા (૫) જ્ઞાન આત્મા
(૨) કષાય આત્મા (૪) ઉપયોગ આત્મા (૬) દર્શન આત્મા
(૭) ચારિત્ર આત્મા (૮) વીર્ય આત્મા.

કયા ગુણુસ્થાને કયા અને કેટલા આત્મા લાભે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૩—૬ આત્મા લાભે. તે જ્ઞાન આત્મા તથા ચારિત્ર આત્મા વર્જીને.

ગુ. ૨, ૪—૭ આત્મા લાભે. તે ચારિત્ર આત્મા વર્ણને.

ગુ. ૫—૭ આત્મા લાભે. તે ચારિત્ર આત્મા વર્ણને. કારણ કે અહીં
ફક્ત દેશ ચારિત્ર છે.

ગુ. ૧૦—૮ આત્મા લાભે.

ગુ. ૧૧, ૧૨, ૧૩—૭ આત્મા લાભે. કષાય આત્મા વર્ણને કારણ કે
કષાયનો ઉપશમ કે ક્ષય થયો છે.

ગુ. ૧૪—૬ આત્મા લાભે. કષાય આત્મા અને યોગ આત્મા વર્ણને.
કારણ કે અત્રે યોગનું પણ રૂંધન છે.

સિદ્ધ ભગવતમાં ચાર આત્મા. તે દ્રવ્ય આત્મા, જ્ઞાન આત્મા,
દર્શન આત્મા, ઉપયોગ આત્મા.

૧૬. જીવભેદ દ્વાર

જીવના ૧૪ ભેદ આ પ્રમાણે છે—સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહર, દીન્દ્રિય,
ત્રીન્દ્રિય, ચૌરીન્દ્રિય, અસંજી પંચેન્દ્રિય અને સંજી પંચેન્દ્રિય એ સાતના
અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા મળીને ૧૪ ભેદ થાય છે.

કયા ગુણસ્થાનમાં કયા અને કેટલા જીવભેદ લાભે તે અહીં
ખતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—૧૪ ભેદ લાભે.

ગુ. ૨— ૬ ,, ,, તે બે ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચૌરીન્દ્રિય, અસંજી
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા તથા સંજી પંચેન્દ્રિય
અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ કુલ છ ભેદ.

ગુ. ૩—જીવભેદ ૧ તે સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા.

ગુ. ૪— ,, ૨ તે સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.

ગુ. ૫ થી ૧૪—સંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા એ એક જ ભેદ.

૧૭. યોગ દ્વાર

યોગ પંદર છે તે આ પ્રમાણે—

૪ મનના—સત્ય મનોયોગ, અસત્યમનોયોગ, મિશ્રમનોયોગ અને વ્યવહાર મનોયોગ.

૪ વચનના—સત્ય વચન યોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ અને વ્યવહાર વચનયોગ.

૭ કાયાના—ઔદારિક શરીર કાયયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયયોગ, વૈક્રિય શરીર કાયયોગ, વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાયયોગ, આહારક શરીર કાયયોગ, આહારક મિશ્ર શરીર કાયયોગ અને કાર્મણુ કાય યોગ.

કયા ગુણુસ્થાને કયા અને કેટલા યોગ લાભે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૨, ૪—યોગ ૧૩ લાભે તે આહારકના બે વર્જીને.

ગુ. ૩—યોગ ૧૦ લાભે તે ૪ મનના, ૪ વચનના, ૧ ઔદારિક શરીર અને ૧ વૈક્રિય શરીર.

ગુ. ૫—યોગ ૧૨ લાભે તે ૨ આહારક અને ૧ કાર્મણુ વર્જીને.

ગુ. ૬—યોગ ૧૪ લાભે તે ૧ કાર્મણુ વર્જીને.

ગુ. ૭—યોગ ૧૧ લાભે તે ૪ મનના, ૪ વચનના, ઔદારિક, ૧ વૈક્રિય અને ૧ આહારક.

ગુ. ૮ થી ૧૨—યોગ ૯ લાભે તે ૪ મનના, ૪ વચનના, ૧ ઔદારિક.

ગુ. ૧૩—યોગ ૭ લાભે તે ૨ મનના, ૨ વચનના ૧ ઔદારિક, ૧ ઔદારિક મિશ્ર અને ૧ કાર્મણુ.

ગુ. ૧૪—યોગ નથી.

૧૮. ઉપયોગ દ્વાર

ઉપયોગ બાર છે તે આ પ્રમાણે—

૫ જ્ઞાનના—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન.

૩ અજ્ઞાનના—મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગ જ્ઞાન.

૪ દર્શનના—ચક્ષુ દર્શન, અચક્ષુ દર્શન, અવધિ દર્શન, કેવળ દર્શન.

કયા કયા ગુણસ્થાને કયા અને કેટલા ઉપયોગ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—ઉપયોગ ૬ લાભે. તે ૩ અજ્ઞાનના અને ત્રણ દર્શન.

ગુ. ૨—ઉપયોગ ૬. ૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન. બીજે મતે ઉપયોગ. ૫ તે ૩ અજ્ઞાન ૨ દર્શન કહે છે.

ગુ. ૩—ઉપયોગ ૬. તે ૩ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન.

ગુ. ૪, ૫—ઉપયોગ ૬. તે ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન.

ગુ. ૬ થી ૧૨—ઉપયોગ ૭. તે ચાર જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન.

ગુ. ૧૩, ૧૪—ઉપયોગ ૨. તે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન.

૧૯. લેશ્યા દ્વાર

લેશ્યા છ છે—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ, શુક્લ.

કયા કયા ગુણસ્થાને કઈ અને કેટલી લેશ્યા હોય તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૬—લેશ્યા ૬ લાભે.

ગુ. ૭—લેશ્યા ૩ લાભે તે તેજો, પદ્મ, શુક્લ.

ગુ. ૮ થી ૧૨—લેશ્યા ૧ લાભે તે શુક્લ.

ગુ. ૧૩—લેશ્યા ૧ લાભે તે પરમ શુક્લ.

ગુ. ૧૪—લેશ્યા નથી. સિદ્ધભગવંતમાં લેશ્યા નથી.

૨૦. ચારિત્ર દ્વાર

ચારિત્ર પાંચ છે—(૧) સામાયિક ચારિત્ર, (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર, (૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર, (૪) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર.

કયા કયા ગુણસ્થાને કયા અને કેટલા ચારિત્ર હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧ થી ૪—ચારિત્ર નથી.

ગુ. ૫—દેશથી એક સામાયિક ચારિત્ર.

ગુ. ૬, ૭—ચારિત્ર ૩ લાભે. તે સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય અને પરિહાર વિશુદ્ધ.

ગુ. ૮, ૯—ચારિત્ર ૨ લાભે તે સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય.

ગુ. ૧૦—ચારિત્ર ૧ લાભે તે સૂક્ષ્મ સંપરાય.

ગુ. ૧૧ થી ૧૪—ચારિત્ર ૧ લાભે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર.

૨૧. સમક્ષિત દ્વાર

સમક્ષિત પાંચ છે—(૧) ઉપશમ, (૨) સાર્વાદન, (૩) ક્ષયોપશમ, (૪) વેદક અને (૫) ક્ષાયિક.

કયા કયા ગુણસ્થાને કયા અને કેટલાક સમક્ષિત હોય તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૩—સમક્ષિત નથી.

ગુ. ૨—સમક્ષિત ૧ સાર્વાદન.

ગુ. ૪ થી ૭—સમક્ષિત ૪ તે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, વેદક, ક્ષાયિક.

ગુ. ૮—સમક્ષિત ૩ તે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક.

ગુ. ૯, ૧૦—સમક્રિત ૨ તે ઉપશમ, ક્ષાયિક.

ગુ. ૧૧—સમક્રિત ૧ તે ઉપશમ.

ગુ. ૧૨, ૧૩, ૧૪—સમક્રિત ૧ તે ક્ષાયિક.

૨૨. અદ્ય બહુત્વ દ્વાર

કયા ગુણસ્થાનમાં સૌથી ઓછા જીવો લાભે અને ક્રમશઃ કયા કયા ગુણસ્થાને વધારે વધારે થતા જાય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

સૌથી થોડા ૧૧મા ગુણસ્થાનવાળા હોય. કારણ કે એક સમયે ઉપશમ શ્રેણીવાળા ઉત્કૃષ્ટ ૫૪ જીવ લાભે.

તેનાથી ૧૨મા ગુણસ્થાનવાળા સંખ્યાત ગુણ. કારણ કે એક સમયે ક્ષયક શ્રેણીવાળા ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ જીવ લાભે.

તેનાથી ૮, ૯ અને ૧૦મા ગુણસ્થાનવાળા સંખ્યાત ગુણ લાભે. કારણ કે એક સમયે જધન્ય ૨૦૦ અને ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦ લાભે.

તેનાથી ૧૩ ગુણસ્થાનવાળા સંખ્યાત ગુણ. કારણ કે એક સમયે જધન્ય બે કરોડ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ કરોડ કેવળી લાભે.

તેનાથી ૭મા ગુણસ્થાનવાળા સંખ્યાત ગુણ. કારણ કે એક સમયે જધન્ય ૨૦૦ કરોડ અને ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦ કરોડ લાભે.

તેનાથી ૬ઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા સંખ્યાત ગુણ. કારણ કે એક સમયે જધન્ય ૨૦૦૦ કરોડ અને ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦૦ કરોડ સાધુ સાધ્વી લાભે.

તેનાથી ૫મા ગુણસ્થાનવાળા અસંખ્યાત ગુણ. કારણ કે મનુષ્ય ઉપરાંત તિર્યંચ શ્રાવકો અસંખ્યાત ગુણ છે.

તેનાથી ૨ જી ગુણસ્થાનવાળા અસંખ્યાત ગુણા. કારણ કે ચારે ગતિમાં લાભે છે.

તેનાથી ૩ જી ગુણસ્થાનવાળા અસંખ્યાત ગુણા કારણ કે ચાર ગતિમાં વિશેષ છે.

તેનાથી ૪ થી ગુણસ્થાનવાળા અસંખ્યાત ગુણા. કારણ કે ઘણી સ્થિતિવાળા ઘણા દેવતાઓ અને નારકીઓ છે.

તેનાથી ૧૪મા ગુણસ્થાનવાળા તથા સિદ્ધ ભગવંતો એ બંને મળીને અનંત ગુણા.

તેનાથી ૧ લા ગુણસ્થાનવાળા અનંતગુણા. કારણ કે એકેદિય આદિ સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ છે માટે.

ચૌદ ગુણુસ્થાન ઉપર

દશ ક્ષેપક દ્વાર

૧. હેતુ દ્વાર

અંધના હેતુ ૫૭ છે તે આ પ્રમાણે—

૨૫ કષાય	૬ કાય	૧ મન
૧૫ યોગ	૫ ઇન્દ્રિય	૫ મિથ્યાત્વ

એ ૫૭ હેતુમાંથી કયા ગુણુસ્થાને કેટલા હેતુ હોય છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—હેતુ ૫૫ તે આહારકના બે વર્જીને.

ગુ. ૨—હેતુ ૫૦ તે ઉપરના ૫૫માંથી પાંચ મિથ્યાત્વ વર્જીને.

ગુ. ૩—હેતુ ૪૩ તે ૫૭માંથી ૪ અનંતાનુબંધી, ૧ ઔદારિક મિશ્ર, ૧ વૈક્રિય મિશ્ર, ૨ આહારકના, ૧ કાર્મણુનો અને ૫ મિથ્યાત્વનાં મળી ૧૪ વર્જીને.

ગુ. ૪—હેતુ ૪૬ તે ઉપરના ૪૩ તથા ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય મિશ્ર અને કાર્મણુ કાય યોગ મળીને ૪૬.

ગુ. ૫—હેતુ ૪૦ તે ઉપરના ૪૬માંથી ૪ અપ્રત્યાખ્યાની, ૧ ત્રસકાયનો અવ્રત અને ૧ કાર્મણુ કાય યોગ એ છ બાદ જતાં બાકી ૪૦

ગુ. ૬—હેતુ ૨૭ તે ઉપરના ૪૦માંથી ૪ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, ૫ સ્થાવરના અવ્રત, ૫ ઇંદ્રિયના અવ્રત અને ૧ મનનો અવ્રત મળી ૧૫ બાદ જતાં ૨૫ રહ્યા તથા ૨ આહારકના વધારતાં કુલ ૨૭.

ગુ. ૭—હેતુ ૨૪ તે ઉપરના ૨૭માંથી આહારક મિશ્ર, વૈક્રિય મિશ્ર, ઔદારિક મિશ્ર એ ત્રણ બાદ જતાં બાકી ૨૪.

ગુ. ૮—હેતુ ૨૨ તે ઉપરના ૨૪માંથી વૈક્રિય તથા આહારક એ બે વર્જીને.

ગુ. ૯—હેતુ ૧૬ તે ઉપરના ૨૨માંથી છ નોકષાય બાદ જતાં બાકી ૧૬.

ગુ. ૧૦—હેતુ ૧૦. તે ૯ યોગ અને ૧ સંજવલનનો લોભ.

ગુ. ૧૧—હેતુ ૯ તે ૯ યોગ.

ગુ. ૧૩—હેતુ ૭ તે ૭ યોગ.

ગુ. ૧૪—હેતુ નથી.

૨. દંડક દ્વાર

દંડક એટલે જેનાથી આત્મા દંડાય તે દંડક ૨૪ છે તે આ પ્રમાણે—

૧ નારકીનો દંડક	૩ વિક્ષેપદ્રિયના	૧ વાણ્યવ્યંતરનો
૧૦ ભવનપતિના	૧ તિર્યચપચ્ચેદ્રિયનો	૧ ન્યેતિષીનો
૫ સ્થાવરકાયના	૧ મનુષ્ય પચ્ચેદ્રિયનો	૧ વૈમાનિક દેવનો

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડક છે તે કયા ગુણુસ્થાને કેટલા દંડક હોય તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—દંડક ૨૪.

ગુ. ૨—દંડક ૧૯ તે ૫ સ્થાવરના વર્જીને.

ગુ. ૩, ૪—દંડક ૧૬ તે ઉપરના ૧૯માંથી ૩ વિક્ષેપદ્રિયના વર્જીને

ગુ. ૫—૬૩૬ ૨ તે સંજીમનુષ્ય અને સંજીતિર્યંચ.

ગુ. ૬ થી ૧૪—૬૩૬ તે મનુષ્યનો ૬૩૬.

૩. જીવયોનિ દ્વાર

જીવયોનિ ૮૪ લાખ છે તે નીચે પ્રમાણે—

૭ લાખ પૃથ્વીકાય ૧૦ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ૪ લાખ દેવતા.

૭ લાખ અપકાય ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય ૪ લાખ નારકી

૭ લાખ તેડકાય ૨ લાખ બે ઇન્દ્રિય ૪ લાખ તિર્યંચપંચેન્દ્રિય

૭ લાખ વાયુકાય ૨ લાખ ત્રીન્દ્રિય ૧૪ લાખ મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય

૨ લાખ ચૌરિન્દ્રિય

એ ૮૪ લાખ જીવયોનિમાંથી કયા ગુણસ્થાને કઈ અને કેટલી યોનિ લાભે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—૮૪ લાખ જીવયોનિ

ગુ. ૨—૩૨ લાખ જીવયોનિ તે એકેન્દ્રિય વર્ણને

ગુ. ૩—૨૬ લાખ જીવયોનિ. દેવતા, નારકી, તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય

ગુ. ૫—૧૮ લાખ જીવયોનિ તે મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય.

ગુ. ૬ થી ૧૪—૧૪ લાખ જીવયોનિ તે મનુષ્ય.

૪. અંતર દ્વાર

કોઈ એક જ એક ગુણસ્થાન છોડ્યા પછી ફરીથી તે જ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો તે વચગાળામાં જન્મ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર કેટલું પડે છે તે અહીં બતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—જન્મ અંતર્મુદ્દર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૬૬ સાધિક સાગર.

ગુ. ૨ થી ૧૧—જન્મ અંતર્મુદ્દર્ત અથવા પદ્યનો અસંખ્યાતમે ભાગ. એટલા કાળ વિના ઉપશમ શ્રેણી કરીને પડે નહિ. ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પુદ્ગળ દેશે ઊણું.

ગુ. ૧૨-૧૩-૧૪—આંતર નથી. એ એક જ આશ્રયી.

પ. ધ્યાન દ્વાર

ધ્યાન ચાર છે—આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન.
કયા ગુણસ્થાને કયા કયા ધ્યાન હોય તે અહીં ખતાવ્યું છે.

ગુ. ૧, ૨, ૩—પહેલા બે ધ્યાન.

ગુ. ૭—ધર્મધ્યાન.

ગુ. ૪, ૫—પહેલા ત્રણ ધ્યાન.

ગુ. ૮ થી ૧૪—શુક્લધ્યાન.

ગુ. ૬—બેધ્યાન—આર્ત અને ધર્મ.

૬. સ્પર્શના દ્વાર

દરેક ગુણસ્થાન કેટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શે તે અહીં ખતાવ્યું છે.

ગુ. ૧—૧૪ રાજલોક સ્પર્શે.

ગુ. ૨—નીચે પડગવનથી છઠી નરક સુધી સ્પર્શે. જિયે અધોગામ વિજયથી તે ત્રૈવેયક સુધી સ્પર્શે.

ગુ. ૩—લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શે.

ગુ. ૪, ૫—જિયે અધોગામ વિજયથી બારમા દેવલોક સુધી સ્પર્શે.
નીચે પડગવનથી છઠી નરક સુધી સ્પર્શે.

ગુ. ૬-૧૧—અધોગામ વિજયથી પાંચ અતુતર વિમાન સુધી સ્પર્શે.

ગુ. ૧૨—લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શે.

ગુ. ૧૩—સર્વ લોક સ્પર્શે.

ગુ. ૧૪—લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શે.

૭. તીર્થંકર ગોત્ર દ્વાર

તીર્થંકર ગોત્ર ચોથે, પાંચમે, છઠે અને સાતમે એ ચાર ગુણસ્થાને બાંધે, બાકીના ગુણસ્થાને બાંધે નહિ.

તીર્થંકર દેવ નવ ગુણસ્થાનક સ્પર્શે તે ચોથું ગુણસ્થાન અને છઠાથી દશમું અને બારમાથી ચૌદમું ગુણસ્થાન એટલે એકંદર નવ ગુણસ્થાન સ્પર્શે.

૮. શાશ્વત દ્વાર

ચૌદ ગુણસ્થાનોમાં ૧, ૪, ૫, ૬, ૧૩ એ પાંચ ગુણસ્થાન શાશ્વત છે એટલે કે એ ગુણસ્થાનોમાં નિરંતર હમેશાં કોઈને કોઈ જીવ હોય જ. બાકીના ૯ ગુણસ્થાનો અશાશ્વત છે.

૯. સંઘયણ દ્વાર

સંઘયણ છ છે—વજ્રઋષભનારાય, ઋષભનારાય, નારાય, અર્ધ-નારાય, કિલીકા અને સેવાતં.

ગુ. ૧ થી ૭માં ૬ યે સંઘયણ અને ગુ. ૮ થી ૧૪માં એક વજ્રઋષભ નારાય સંઘયણ હોય છે.

૧૦. સંહરણ દ્વાર

(૧) આર્યાજી, (૨) અવેદી, (૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રવંત, (૪) પુલાકલબ્ધિવંત, (૫) અપ્રમત્ત સાધુ, (૬) ચૌદપૂર્વી સાધુ, (૭) આહારક શરીરી એમનું કોઈ દેવતા સંહરણ કરી શકે નહિ.

શાસન સમ્રાટ આ.ભ. શ્રી વિજય નેમિસૂરિશ્વરજી મ.સા. નાં શિષ્યરત્ન પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી પદ્મસૂરિ ગ્રંથાલય દાદા સાહેબ, ભાવનગર		

અમારા પ્રકાશનો

- ૧ ધર્મમય જીવન
- ૨ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૧
- ૩ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૨
- ૪ જૈન સૂત્રો-ઇતિહાસ
- ૫ સામાયિક સૂત્ર
- ૬ જૈ.સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૧
- ૭ પ્રતિક્રમણસૂત્ર ભા. ૧
- ૮ પ્રતિક્રમણસૂત્ર ભા. ૨
- ૯ સમાનહક વાર્તા
- ૧૦ વીરવાણી ભાગ ૧
- ૧૧ જૈ.સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૨
- ૧૨ અહિંસાદર્શન ભા. ૧-૨
- ૧૩ જૈ. સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૩
- ૧૪ માર્ગાનુસારીના ૩૫ બોલ
- ૧૫ જૈનધર્મ અને તૈરાંપંથ
- ૧૬ સત્યદર્શન
- ૧૭ અહિંસાદર્શન ભા. ૩
- ૧૮ સત્યધર્મપ્રકાશ
- ૧૯ આલોચણા ક્ષમાપત્રી
- ૨૦ સમાધિમરણ
- ૨૧ વીરવાણી ભા. ૨
- ૨૨ શ્રમણોપાસક આનંદ
- ૨૩ સમ્યક્દર્શન
- ૨૪ ધર્મમાં શેની જરૂર છે?
- ૨૫ દશ લક્ષણ ધર્મ
- ૨૬ ભાવના
- ૨૭ આવશ્યક સૂત્ર

- ૨૮ સ્થા.સુ.પ્રભાવક પ્ર
- ૨૯ ગુણાનુરાગકુલક
- ૩૦ જૈનધર્મ અને એકત
- ૩૧ કર્મનું સ્વરૂપ
- ૩૨ પાંચભાવનું સ્વરૂપ
- ૩૩ અંતગડસૂત્ર
- ૩૪ પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના
- ૩૫ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૩
- ૩૬ જીવનમાં કેળવણીનું સ્થાન
- ૩૭ ભગવતી આરાધના ભાગ ૧
- ૩૮ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર
- ૩૯ ભગવતી આરાધના ભા. ૨
- ૪૦ જૈ. સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૪
- ૪૧ મૂળે જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો
- ૪૨ ભગવતી આરાધના ભાગ ૩
- ૪૩ સમાધિમરણ અને અંતિમ આરાધના
- ૪૪ ઐતિહાસિક સ્થળો
- ૪૫ ભગવતી આરાધના ભાગ ૪
- ૪૬ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ
- ૪૭ છઠોપદેશ અને સમાધિતંત્ર
- ૪૮ આત્મવિજ્ઞાન
- ૪૯ સ્થા. જૈનોનું ધર્મ કર્તવ્ય
- ૫૦ ચૌદ ગુણસ્થાન
- ૫૧ જ્ઞાનાર્ણવ ભાગ ૧
- હવે પછી છપાશે
- ૫૨ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર
- ૫૩ તપ અને યોગ